

Prof. Dr. Ir. P. C. van de Griend

in het
perspectief
van de angst

Grondvormen van
tussenmenselijk functioneren

H. D. Tjeenk Willink Groningen

In het perspectief van de angst

In het perspectief van de angst

Grondvormen van tussenmenselijk functioneren

Prof. dr. ir. P. C. van de Griend

H. D. Tjeenk Willink bv Groningen 1975

Bij H. D. Tjeenk Willink bv Groningen verschijnen wetenschappelijke uitgaven (met name in de Nederlandse taal), publikaties ten dienste van universitair en hoger beroepsonderwijs, studieuitgaven voor administratieve en economische opleidingen, woordenboeken, losbladige documentatie, tijdschriften en tests, waaronder herdrukken van titels die voorheen werden gepubliceerd bij Wolters-Noordhoff nv te Groningen en H. D. Tjeenk Willink & Zoon, v/h te Haarlem.

Copyright © 1975 H. D. Tjeenk Willink bv.

All rights reserves. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission of H. D. Tjeenk Willink bv.

ISBN 90 01 34802 5

Wir mögen noch so oft betonen, der menschliche Intellekt sei kraftlos im Vergleich zum menschlichen Triebleben, und Recht damit haben. Aber es ist doch etwas Besonderes um diese Schwäche, die Stimme des Intellekts ist leise, aber sie ruht nicht ehe sie sich Gehör geschafft hat. Am Ende, nach unzählig oft wiederholten Abweisungen, findet sie es doch. Dies ist einer der wenigen Punkte, in denen man für die Zukunft der Menschheit optimistisch sein darf, aber er bedeutet an sich nicht wenig.

S. Freud
Die Zukunft einer Illusion
vers. w., Bd.XIV, p.377

*Aan B., zonder de relatie met wie
dit boek niet zou zijn geschreven.*

Inhoud

Inleiding	
1. Over globaal, specifiek en volledig functioneren	1
2. De paradoxale reductie van dreiging, angst en onzekerheid	16
3. Actieve betrokkenheid op anderen als een verhouding tussen verbinding, scheiding en selectie	36
4. De herkenbaarheid van het formele model: voorbeelden, variaties en literatuur	54
5. Complexe systemen en hun verandering: monologische en dialogische communicatie	82
6. Over psychologieën en psychologen: Freud, Sartre, Moustakas, Rogers, Van den Berg en Maslow	108
Epiloog	123
Opmerkingen	127

Inleiding

Het is het kenmerk van een goede theorie, dat zij in staat stelt achter veelvormige en complexe verschijnselen, die een min of meer chaotische indruk wekken, wetmatigheden van meer eenvoudige logische structuur te zien. Wanneer ik het onderwerp van dit boek noem: *vormen van tussenmenselijk functioneren in het perspectief van de angst*, dan twijfel ik er nauwelijks aan, dat u het met mij eens bent dat dit onderwerp veelvormige en complexe verschijnselen betreft, die een min of meer chaotische indruk wekken. Anderzijds zult u willen aannemen, dat ik een theorie over dit onderwerp alleen publiceer, omdat ik denk dat het een goede theorie is. Daarmee is dan de opgave die ik mij met dit boek stel, duidelijk.

De pretentie die deze opgave heeft, is gelukkig in een bepaald opzicht minder groot, dan hij misschien op het eerste gezicht lijkt: de theorie komt namelijk niet uit de lucht vallen, maar is een voortzetting van werk, dat door anderen werd verricht.

In zeer kort bestek noem ik de twee pijlers waarop de theorie in haar essentie rust.

De ene is de gedachte dat, hoe uiteenlopend en hoe geschakeerd ook de houdingen zijn die mensen t.o.v. hun medemensen aannemen, er toch in die houdingen maar een zeer beperkt aantal grondpatronen of oriëntaties tot uitdrukking komt; het aantal dat ik bij diverse auteurs vond, bedroeg drie, vier of vijf.

De tweede pijler is één van de grondgedachten van Freud die, al of niet in zijn voetspoor, ook door anderen is verwoord. Ik bedoel de dualistische opvatting van menselijk streven, die bij Freud verschillende vormen aanneemt. Aanvankelijk stond tegenover erotische, object-gerichte libidineuze driften de zelfhandhavingsdrift (ich-triebe). Later werd deze drift bij de eerste gerekend en had als antipode de doodsdrift (agressie-destructiedrift), waarvan de nauwkeurige aard overigens minder gemakkelijk vast te stellen valt. Een van de moeilijkheden is, dat de twee driften niet gescheiden voorkomen, maar dat er in werkelijkheid alleen legeringen bestaan, waarin de samenstellende componenten aan

de waarneming zijn onttrokken.

De volgende vraag kan nu worden gesteld: is het mogelijk het beperkt aantal grondpatronen dat ik zojuist noemde, nader te interpreteren met behulp van enigerlei opvatting van dualistisch menselijk streven, zodanig dat er een sluitend model te voorschijn komt? De opgave lijkt nu ineens tamelijk simpel te zijn: hoe kunnen twee strevingen gecombineerd worden tot laten we zeggen vier oriëntaties? Zo gesteld valt nauwelijks in te zien, waarom het mij een periode van enkele jaren heeft gekost, eer ik een oplossing voor dit probleem vond, die ik als bevredigend bleef ervaren, en die ik niet na verder nadenken of confrontatie met nieuwe gegevens weer moest verwerpen. De moeilijkheid is natuurlijk, dat er zeer veel oplossingen zijn die samenhangen met de interpretatie van de oriëntaties, verder met de manier waarop beide strevingen worden gedefinieerd, en vooral met de principes die men aanneemt ter verklaring van hun werking, hun onderlinge samenwerking en hun onderlinge tegenwerking.

Op al die vragen die de theorie zelf betreffen, ga ik nu niet in, omdat het er mij in deze inleiding alleen om is begonnen het punt van uitgang te noemen. Slechts verduidelijk ik nog even, wat ik met een sluitend model bedoel: een structuur die op een hoog abstractieniveau zonder interne tegenstrijdigheden de samenhang tussen de verschillende variabelen beschrijft. Zo'n model heeft behalve als samenvatting ook heuristische betekenis, en wel vooral wanneer het nog niet sluitend is: het dwingt tot het zoeken van oplossingen voor tegenstrijdigheden en tot veranderingen zolang niet met alle belangrijke evidenties rekening wordt gehouden.

Maar hoe is het gesteld met de risico's van een dergelijk algemeen denkkader? Bestaat er niet het gevaar van simplificatie en vervorming van de werkelijkheid, juist dan wanneer de verschijnselen veelvormig, complex en chaotisch zijn? Dat gevaar bestaat inderdaad, en om die reden beschouw ik een algemeen denkkader op zichzelf genomen dan ook niet als een groot goed. Veeleer als een noodzakelijk kwaad, omdat het doel van wetenschapsbeoefening nu eenmaal niet kan zijn het vervaardigen van een landkaart zo groot als de wereld, om de treffende uitdrukking van Nagel te gebruiken. Abstracte theorievorming is dus onmisbaar, maar daarmee moet dan wel de werkelijkheid in zijn essentie worden benaderd.

Nu is een moeilijkheid dat in mijn geval die essentie niet als reïncultuur in de werkelijkheid is te vinden. Dat wil zeggen: noch de oriënta-

ties, noch de strevingen waaruit men zich die oriëntaties opgebouwd kan denken, zijn in min of meer zuivere vorm onmiddellijk kenbaar. Wil men een tamelijk grove vergelijking: de beschouwer van een schilderij met tal van kleurnuances komt er ook door lang te kijken niet achter door welke combinaties van golflengten en lichtintensiteiten zijn oog wordt getroffen. Hoogstens concludeert hij, als hij dat nog niet wist, dat de verschijnselen aanleiding kunnen geven tot zoiets als lichttheorie. Het schilderij vergelijk ik dan met verhoudingen tussen mensen, met interactiesystemen, waarin mensen elkaars gedrag mede bepalen en die niet als eenvoudige optelsom en evenmin door middel van eenvoudige monocausale verklaringen kunnen worden begrepen. In verschillende recente ontwikkelingen van meer theoretische en meer praktische aard, zoals gezinstherapie, wordt de nadruk gelegd op het belang van de verhouding als complex geheel, op de determinerende invloed van het geheel, wanneer zich in enig onderdeel een probleem voordoet. Om het onmiddellijk nog moeilijker te maken: één van de eigenschappen van dergelijke verhoudingen, waarover ik nog zal moeten uitweiden, is nu juist, dat zij de erin betrokken personen blind maken voor de duidelijke waarneming, zowel bij zichzelf als bij anderen, van de oriëntaties waarom het mij is begonnen.

Het ziet er dus inderdaad niet erg hoopgevend uit, wat betreft de band met de directe ervaring van de theoretische beginselen die ik mij voorstel te ontwikkelen. Hoe kan ik aannemelijk maken, dat desondanks het met die beginselen niet is gesteld als met de kleren van de Chinese keizer, maar dat ze een hoewel verborgen, daarom niet minder, ja zelfs juist meer reële en concrete betekenis hebben? Een aanknopingspunt vind ik in een ervaring die iedereen kent en waarvan niemand gediend is, een ervaring dus, waarvan het niet moeilijk valt in te zien, dat men probeert er van verlost te raken. Ik bedoel het verschijnsel angst. Angst hangt samen met gevoelens van hulpeloosheid in een situatie die onbegrepen dreigingen inhoudt. Dergelijke gevoelens zijn vaak gekoppeld aan de verhouding tot de medemens en binnen de verhouding treden dan ook mechanismen op, die kunnen worden samengevat met de term angstreductie. Reductie van angst, in tegenstelling tot de opheffing ervan, berust op verdringing van angst door veiligheid te zoeken, ook al berust die slechts op schijn. Opnieuw wil ik niet vooruitlopen op de meer systematische behandeling in volgende hoofdstukken. Waar het nu om gaat, is het volgende. De theorie over de werking van strevingen en oriëntaties binnen het kader van verhoudingen zou betrek-

king kunnen hebben op een ervaringswerkelijkheid die *krachtens haar aard* er naar tendeert verborgen te blijven. Daartoe hoeven wij slechts aan te nemen, dat niemand van ons ontkomt aan de neiging te willen leven in een medemenselijke werkelijkheid die hem verlost van zijn angst en dat ieder van ons bereid is daartoe de realiteit anders te zien dan zij is.

De theorie is dus eigenlijk een poging tot objectivering van de menselijke subjectiviteit; geprobeerd zal worden de diepere emoties en neigingen die mensen in hun relatie tot elkaar hebben in een rationeel categorieënsysteem met een logische structuur onder te brengen. Is dat niet erg pretentief? Kunnen abstracties van hoog niveau tegelijk zo diep graven? Is het niet zo, dat diepere emoties al reeds ontsnappen aan hun formulering in gewone omgangstaal, laat staan aan symbolische activiteit die nog verdere stappen doet? En hoe is het tussen haakjes gesteld met het alom bekende waardeprobleem? Het lijkt even onmogelijk de menselijke subjectiviteit waarde vrij te objectiveren als om een logische structuur op levensbeschouwelijke basis te postuleren.

Dat laatste probleem, dat er zo zwaar uitziet, valt op te lossen op een manier die er luchtig uitziet, maar die dat in wezen niet is, nl. met een uitspraak die wellicht even bekend is als het waardeprobleem: angst is een slechte raadgever. De onwenselijkheid van angst en stress als uitgangspunt voor ons handelen levert een waarden criterium, een criterium voor gezond psychisch functioneren; dat zich zeer wel laat combineren met een objectieve wetenschappelijke benadering, zoals ik in het te ontwikkelen model zal proberen aan te tonen. Terzijde merk ik op, dat in de gedragstherapie precies dezelfde combinatie is te vinden. Het is interessant dit waarden criterium te vergelijken met het Freudiaanse criterium van het kennen van de eigen driftmatige psychische werkelijkheid: wo Es war, soll Ich werden. Anders gezegd: wat wij weten, kunnen wij vergeten; hoe meer wij verdrongen psychische inhoud leren kennen, hoe meer deze zijn tot dwangmatige herhaling leidende invloed op het psychisch functioneren verliest. Ook Freud heeft geen behoefte aan levensbeschouwelijke fundering: het gaat in de wetenschap om het kennen van de waarheid, die op haar beurt in staat stelt mensen tot zelfkennis te brengen, wat dan weer psychische gezondheid bevordert. Wanneer nu waar is, wat ik eerder stelde, dat angst een blokkerende factor is van de eerste orde in het kennen van de eigen op de medemens betrokken werkelijkheid, dan staan de beide waarden criteria: dat van de angstopheffing en dat van het kennen, heel wat minder ver van elkaar af

dan men zou kunnen denken op grond van b.v. de soms scherp gestelde tegenstelling tussen gedragstherapie en psychoanalyse (die ik overigens niet wil uitvlakken).

Intussen ben ik voorbijgegaan aan de moeilijkheid emoties tot in hun kern te raken met abstracties. Natuurlijk gaat het daarbij om ongelijksoortige zaken, zoals kleur en golflengte ongelijksoortige zaken zijn. Kleur bestaat bij de gratie van de waarneming ervan, emoties komen niet in boeken voor, maar in mensen. In een gedrukte tekst kunnen geen gevoelens in hun non-verbale feitelijkheid, d.w.z. in de actualiteit van een hier-en-nu situatie aanwezig zijn. De verbale weergave ervan, ook al draagt die een nog zo evocerend karakter, blijft iets van andere orde dan de lijfelijke ervaring zelf in zijn medemenselijke context. Maar daarom hoeft het nog niet uitgesloten te zijn, dat rationeel inzicht, zelfs wanneer het van hoog abstractieniveau is, in een bepaalde concrete situatie toegang verschaft tot emotionele werkelijkheid die zonder dat inzicht geheel verborgen, onder de oppervlakte zou blijven. Dat proces kan zich in de auteur van een boek voltrekken en via de uiteenzetting in de lezer ervan. Maar zonder de ervaring van de lezer hebben de argumenten van de schrijver geen enkele overtuigingskracht, zomin als een uiteenzetting over het begrip golflengte bij een kleurenblinde kleurge- waarwordingen oproept, hoe uitvoerig het verband met kleurverschijnselen ook wordt behandeld.

In mijn beroepsuitoefening behoor ik tot het gilde van de sleutelaars aan menselijke verhoudingen, de verbeteraars van psychisch functioneren die men pleegt aan te duiden met dezelfde benaming als de coach van een voetbalelftal: trainer. (Waarom niet: valt niet deze functionaris als een professioneel andragoog te beschouwen?) Dit houdt o.m. in, dat ik regelmatig pogingen onderneem om met groepen mensen die binnen enig functioneel verband, b.v. dat van een gezamenlijke werksituatie, in nauwe relatie tot elkaar staan, te bespreken welke emotionele spanningen en conflicten hun invloed doen gelden in hun kring.

Twee dingen vallen daarbij zonder uitzondering waar te nemen. Men kent die spanningen en conflicten bij zichzelf en bij de ander vooral in hun zaakgerichte aspecten, maar veel minder of zelfs helemaal niet in de manier waarop ze emotioneel worden verwerkt. De bespreking van het laatste, al is men ertoe bereid, roept angst op, omdat mogelijkheden tot angstreductie vervallen. Maar die twee dingen noem ik alleen omdat ze nog even het voorafgaande illustreren.

Waar het nu om gaat is, dat het theoretisch model van oriëntaties en

strevingen mijn mogelijkheden om als trainer de besprekingen relevant en zinvol te laten verlopen, aanzienlijk vergrootte. D.w.z. in een aantal gevallen, waarin de bespreking van bepaalde houdingen in de groep als verhelderend en bevrijdend werd ervaren, stond mijn eigen aandeel in die bespreking onder directe invloed van mijn kennis van het model. Daarbij laat ik in het midden of ik die kennis voor de deelnemers expliciet maakte, wat soms wel, meestal niet gebeurde. In beide gevallen is er echter sprake van de klinische toetsing van abstract inzicht aan concrete werkelijkheid langs de weg van persoonlijke communicatie.

Maar daarmee heb ik nu toch het proces in de schrijver, waarop ik zoëven zinspeelde, weer geëlimineerd: het gaat over het verband tussen abstracte theorie en de emotionele werkelijkheid van anderen. Is dit soort activiteit wel helemaal zinnelijk? Komt het er niet op neer, dat iemand die zelf buiten schot blijft, bepaald theoretisch inzicht in ieder geval kan gebruiken om andere mensen te manipuleren, precies in die aspecten, waarin ze het meest vrij behoren te zijn: hun emoties, hun persoonlijke houding t.o.v. hun medemensen, kortom hun integriteit? Die vraag, die de positie en de rol van de hulpverlener bij psychisch functioneren in zeer ruime zin betreft, kan dunkt mij nauwelijks voldoende au sérieux worden genomen. Ik ben geneigd te veronderstellen, dat als hij niet op enig gebied van therapie of vorming in enigerlei gedaante opduikt, men zichzelf moet wantrouwen.

In een radiocauserie hoorde ik eens Thomas Szasz, de bekende bestrijder van het concept 'mental illness', het verschil tussen lichamelijke ziekte en z.g. geestelijke ongezondheid illustreren door te verwijzen naar een televisietoestel dat stuk is en één dat een slecht programma uitzendt. In het eerste geval heeft het zin de hulp van een deskundig monteur in te roepen, op wiens 'diagnostische' en 'therapeutische' kennis men blindelings vertrouwt; in het tweede geval kan de goede man weinig uitrichten. Wanneer ik de vergelijking overneem, dan verwijst de problematiek die ik in mijn boek wil behandelen naar de omstandigheid dat mensen, waarbij ik mijzelf niet uitzonder, vaak slechte programma's uitzenden en in de vorm van emotionele conflicten en tussenmenselijke spanningen lijden, zowel onder wat zij te ervaren krijgen als wat zij te bieden hebben. Toch kan ook dan deskundigheid van nut zijn, mits van de goede soort, dat wil dus zeggen: programmadeskundigheid, inzicht in de samenstelling, de motieven voor de keuze, de werking, de effecten van diverse programma's. Het gaat dan dus om inzicht, dat in principe door iedereen kan worden toegepast, aan welke toepassing niet zozeer

de wens om te genezen van een ziekte ten grondslag ligt, als wel de wens om te veranderen. Over het gemak van die toepassing dient men overigens niet te veel illusies te hebben, en dat brengt mij dan op het laatste punt.

Wie meent dat hij in deze zaken theoretisch inzicht heeft te bieden en bovendien meent dat hij in de toepassing ervan als begeleider van anderen kan optreden, en in beide rollen heb ik mijzelf gepresenteerd, kan niet ontkomen aan de noodzaak van 'bloed, zweet en tranen'; nl. bij de toetsing aan en de toepassing op zichzelf in zijn relaties tot anderen. Ik beperk mij tot de simpele mededeling, dat zonder dat laatste de inzichten die ik in dit boek wil behandelen niet tot stand zouden zijn gekomen. Een boek, zeker een boek van wetenschappelijke aard, heeft de bedoeling de lezer te confronteren met ideeën en niet in de eerste plaats met de persoon van de schrijver. Maar wanneer het onderwerp het functioneren van personen is, ontstaat er toch een zekere spanningsverhouding: iedere illustratie van de idee betreft onvermijdelijk personen. In wat volgt, stel ik mij dan ook voor noch mijn eigen functioneren, noch dat van anderen geheel buiten beschouwing te laten, al zal ik tegelijk streven naar een zekere reserve, en waar het anderen betreft, in ieder geval de anonimiteit bewaren.

Ik hoop u in deze inleiding te hebben verduidelijkt, welk onderwerp ik wil behandelen en hoe ik mij tot dat onderwerp verhoud. Die inleiding begon abstract en werd steeds concreter. In de hoofdstukken die volgen zal ik een tegenovergestelde wijze van behandeling nastreven: de eerste drie hoofdstukken omvatten een geleidelijke introductie van begrippen in toenemende graad van abstractie. Het abstracte 'hoogtepunt', dat tevens als de kern van het boek beschouwd kan worden, is het formele model dat in hoofdstuk 3 wordt ontwikkeld. Wat daarna volgt, heeft de strekking vanuit het verkregen inzicht de werkelijkheid te verkennen. Eerst aan de hand van voorbeelden en beschrijvingen en indelingen die door anderen werden gegeven (hoofdstuk 4). Daarna (hoofdstuk 5) ga ik in op de vraag hoe verschillende oriëntaties in verhouding tot elkaar optreden. Speciaal dit hoofdstuk biedt gelegenheid bepaalde ervaringen als hulpverlener van functionele groepen ter sprake te brengen. In het laatste hoofdstuk zal ik in het licht van de ontwikkelde theorie ingaan op een aantal figuren, die in maar ook buiten de kring van psychologen grote bekendheid genieten. In de epiloog probeer ik in het reine te komen met het weerbarstige probleem, dat het streven naar objectieve

psychologische kennis stelt.

Tenslotte maak ik nog een enkele opmerking over de wijze van behandeling van het onderwerp. Dat onderwerp kan nl., zoals al is gebleken, in verband worden gebracht met psychoanalytisch, maar ook met gedragstherapeutisch inzicht; bovendien echter met communicatietheorie, zoals die door het werk van Watzlawick et al. bekendheid kreeg, verder met sociale persoonlijkheidstheorie en met het soort holistische systeemtheorie, ook wel aangeduid als organistische systeemtheorie, waaraan namen als Angyal en James Miller zijn verbonden en waarvan L. von Bertalanffy als de pionier moet worden beschouwd.

Bij zo'n stand van zaken zijn de mogelijkheden tot uitweidingen legio en kan men het beste uitgaan van de noodzaak ze allemaal te vermijden en hopen dat dat ook lukt. Waar ik toevoegingen en zijpaden te belangrijk vond om ze volstrekt te negeren, vermeld ik ze kort in de vorm van opmerkingen aan het eind van het boek. Negeren zal ik verder twee eerdere publikaties van mijzelf, te weten een boek en een oratie, die ik achteraf beschouw als een aanzet tot dit boek. Niet omdat het mij spijt ze te hebben geschreven, maar wel omdat ik verder denken prefereer boven terugkijken.

Wat de vormgeving van het boek betreft, nog het volgende. Die vormgeving wijkt af van wat nogal eens gebruikelijk is: zo zult u geen subtitels van paragrafen aantreffen, die aankondigen wat volgt, noch samenvattingen van wat voorafging aan het eind van ieder hoofdstuk. Evenzo ontbreken op een enkele uitzondering na schematische overzichten, die met één oogopslag grote delen van de inhoud doen vermoeden. Een enigszins gedetailleerde indruk van het boek is dus niet te krijgen door de inhoudsopgave te raadplegen en nauwelijks door het boek door te bladeren. De reden daarvoor is geen onwelwillendheid die de lezer met opzet een duidelijk zichtbare organisatiestructuur onthoudt. Maar het is mijn overtuiging, dat *bij dit onderwerp* een dergelijke duidelijk zichtbare organisatiestructuur volledig begrip van wat ik bedoel te zeggen zou belemmeren in plaats van bevorderen. Dat wil niet zeggen, dat er geen organisatiestructuur is, maar wel dat ik gestreefd heb naar een behandelingswijze waarin vorm en inhoud onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden.

Wil men een analogie: men zal het een violist niet kwalijk nemen, wanneer hij niet in staat blijkt een samenvatting van het vioolconcert van Beethoven te spelen, of verzuimt iedere afgeronde passage met enkele kernachtige noten aan te duiden, alvorens eraan te beginnen.

Men zal zijn prestatie echter veroordelen, wanneer hij het werk in zijn geheel speelt zonder de luisteraar het gevoel te geven, dat in de compositie een gedifferentieerde structuur tot uitdrukking komt.

Aan een dergelijke toets wil ik mij graag onderwerpen. Maar daartoe moet ik bij de lezer bereidheid veronderstellen het boek in zijn geheel te lezen en als een geheel te verstaan.

1. Over globaal, specifiek en volledig functioneren

(1)

De betekenis van bovenstaande termen in het verband van de strekking van dit hoofdstuk kunt u gemakkelijk aan den lijve ervaren door de volgende handelingen uit te voeren. Aannemend dat u in een stoel zit, beweegt u uw bovenarm in de richting van een voorwerp in uw nabijheid, b.v. een kopje. Vervolgens neemt u dit kopje op door middel van activiteit van onderarm en hand. Herhaal nu deze handeling met dit verschil, dat u de bovenarm niet *in* maar *uit* de richting van het kopje beweegt, zodanig dat u daarna nog het kopje kunt pakken. U zult constateren, dat er een totale verstijving optreedt van bovenarm, onderarm en hand, waarbij de handeling zowel meer inspanning vergt als minder zeker en effectief verloopt. In het eerste geval is er sprake van optimaal functioneren omdat de globale bovenarmbeweging en het specifieke meer gedifferentieerde functioneren van de hand volledig op elkaar zijn afgestemd; in het tweede geval werken die activiteiten elkaar tegen en is er van een optimaal verloop geen sprake.

Wellicht meent u op dit moment dat dit allemaal vanzelfsprekend is: ook zonder de hiermee gegeven voorlichting zal men er wel in slagen op optimale wijze kopjes aan te pakken. De centrale gedachte van dit hoofdstuk is echter, dat aan het lichamenlijk reageren van mensen op kopjes een analogie valt te ontleen die diepgaand inzicht kan verschaffen in het psychisch reageren van mensen op elkaar. Dat laatste is oneindig veel ingewikkelder en verloopt dan ook allerm minst vanzelf optimaal, dus zo dat alles volledig op elkaar is afgestemd; dat hebt u waarschijnlijk al aan den lijve ervaren. Het voordeel van een goede analogie is nu juist, dat hij een ongreijpbare samenhang aan de hand van een vanzelfsprekend voorbeeld begrijpelijk maakt.

Naarmate de zaken ingewikkelder worden, is het moeilijker fundamentele principes aan te voelen en in praktijk te brengen. Daarom kies ik alvorens in te gaan op psychisch functioneren, eerst nog een voor-

beeld van spieractiviteit van veel complexer aard. Zo complex, dat het hiervoor behandelde principe als een belangrijke ontdekking werd aangekondigd. Deze ontdekking werd beschreven door Siegfried Eberhardt in een boekje dat in 1922 verscheen onder de titel: 'Die Lehre der organischen Geigenhaltung'. De auteur toont een portret van Paganini in actie en beschrijft aan de hand van dit portret hoe bij deze legendarische vioolvirtuoos de linkerschouder en de linkerbovenarm volledig zijn afgestemd op de linkerhandtechniek. Het geheim (u ziet hoe weinig vanzelfsprekend het al wordt) van perfect vioolspel is volgens Eberhardt gelegen in een doeltreffend gebruik van beide schouders. Daar bevindt zich het beginpunt, de krachtbron a.h.w., die de fundamentele impulsen levert. Alleen wanneer beide schouders 'meespelen', hoe weinig spectaculair hun bewegingen ook zijn, is het de speler mogelijk die eenheid met zijn instrument te bereiken die de ware beheersing kenmerkt. De verdere technische uitwerking, het hoe van deze schouderactiviteit, zal ik u besparen. Ik vermeld slechts, dat ik in dit geval de juistheid van de theorie als bescheiden dilettant aan den lijve heb ervaren. Zo ook de oorzaak, waardoor men deze samenhang niet uit zichzelf ontdekt. Alle aandacht immers is gericht op het 'eigenlijke werk', op de gedifferentieerde en specifieke activiteit van hand en vingers dus. Men bestrijdt de moeilijkheden en de kramp waar zij zich voordoen, maar niet waar zij ontstaan. Door die gerichtheid naar buiten, i.c. naar het instrument, is men afgesloten voor het gevoel dat de beheersing van binnenuit, d.w.z. vanuit globale, nog niet specifieke oriëntaties wordt bepaald.¹

Alvorens van de muziekbeoefening af te stappen nog één enkel voorbeeld, dat nu wel zonder commentaar duidelijk zal zijn. Van de pianist Arthur Rubinstein is, afgezien van de muzikale verdienste van zijn spel, bekend hoe volmaakt en soepel zijn spierbeheersing is. Waar dit na een lang leven toe leidt, hoorde ik de vitale grijsaard eens tijdens een televisie-interview meedelen: een zeer gespierde borstkas!

Ik vat nu enkele conclusies samen. Optimaal functioneren van een bepaalde complexe, doelgerichte activiteit houdt in dat een globaal gedeelte en een specifiek, gedifferentieerd gedeelte volledig op elkaar zijn afgestemd, dus op geen enkele manier met elkaar tegenstrijdig zijn. De globale activiteit bepaalt – ruwweg – de richting, levert – ruwweg – de kracht, valt dus, ook in de tijd, als het begin te zien. De specifieke activiteit werkt de geleverde impulsen verder uit in precieze en geordende aansluiting op de eisen die volgen uit de doelstelling. Er bestaat geen scherpe, maar een geleidelijke, vloeiende overgang tussen beide fasen.

Tenslotte: naarmate bovengenoemde karakteristiek meer complex totaal functioneren betreft, zijn er meer mogelijkheden van tegenstrijdig functioneren. Tegenstrijdig functioneren heeft tot gevolg dat de inspanning toeneemt en de effectiviteit afneemt, en leidt verder tot een zekere mate van verkramping, van verstarring, die zich in allerlei richtingen kan uitbreiden.

Het wordt tijd om over te stappen naar psychisch functioneren, naar de manier waarop mensen bezig zijn, niet met kopjes, violen of piano's, maar met elkaar. U begrijpt, hoeveel ongrijpbaarder de fenomenen nu plotseling worden. De buitenwereld waarop onze activiteiten zijn gericht bestaat niet meer uit levenloze voorwerpen, uit de aard waarvan nauwkeurig valt af te leiden welke doelstellingen wenselijk of haalbaar zijn, maar uit andere mensen die zelf doelgericht bezig zijn, b.v. met ons, met mij. Wat valt te verstaan onder effectiviteit bij een dergelijk proces, dat zowel in de ene als in de omgekeerde richting verloopt? Het is natuurlijk gemakkelijk en ook gebruikelijk zich van dit probleem af te maken door te stellen, dat er altijd wel eisen en taken meer objectief, bovenpersoonlijk gegeven zijn, waarop men dan gezamenlijk betrokken is. Maar de onontkoombare complicatie blijft, dat we wel met andere mensen kunnen praten en niet met objectieve, bovenpersoonlijke eisen en taken psychisch kunnen communiceren (als men zich buiten het occulte wil houden). M.a.w. de specifieke activiteit, zoals die hiervoor werd geïntroduceerd, zoekt toch aansluiting bij een object dat zelf specifiek actief is ten opzichte van onszelf. Of nog anders gezegd: wanneer een goede en goed gestemde viool slecht klinkt, ligt het aan de speler, maar het slagen van tussenmenselijke communicatie is altijd een wederzijdse affaire.

Nog voordat wij zelfs maar begonnen zijn een poging te doen globale en specifieke activiteit in het psychisch functioneren te onderscheiden, doemt de complicatie op dat het doel waarop de totale activiteit is gericht niet meer scherp onderscheiden kan worden van de activiteit zelf. Die complicatie is zo belangrijk en wordt zo vaak over het hoofd gezien, dat ik mij veroorloof er wat langer bij stil te staan. Op allerlei gebied immers waar mensen moeten samenwerken, in bedrijven, bij het onderwijs, in de politiek, ziet men de behoefte, zowel als hardnekkige pogingen, doelstellingen waarop activiteit gericht kan worden te isoleren, te omschrijven, te analyseren, kortom scherp in het vizier te krijgen. Steeds opnieuw blijkt dan, dat het nooit lukt in optimaal functio-

nerende inspanning, die betrokkenen volledig tot tevredenheid stemt, deze doelstellingen te bereiken. Men spreekt dan van de weerbarstige menselijke werkelijkheid, van de tegenstelling tussen persoon en organisatie, van de onberekenbare menselijke factor, van welzijn dat niet samenvalt met de welvaartsdoelstelling.

De oplossing voor de gerezen problemen kan in principe op drie manieren gezocht worden.

De eerste methode gaat er van uit, dat de nagestreefde doelstellingen geheel of gedeeltelijk verkeerd zijn, te vaag of te onduidelijk zijn: zij moeten dus worden veranderd, beter worden geanalyseerd, scherper worden geformuleerd. Als wij heel precies weten wat wij willen bereiken, zal ook nauwkeurig gerichte en efficiënte inspanning mogelijk zijn.

De tweede methode is precies tegenovergesteld: als het niet bereiken van doelstellingen frustrerend werkt, schaf dan de doelstellingen af. Als mensen spontaan en vrij met elkaar omgaan, zonder keurslijf van uitwendig gegeven doelstellingen, kunnen ze hun eigen vorm vinden.

Het uitgangspunt van de derde methode is dat de andere twee beide irreeël zijn: er zullen altijd taken en mensen blijven, personen en organisaties, die verschillende en ongelijksoortige eisen stellen. Wat men moet doen, is proberen daaruit zo min mogelijk tegenstrijdigheid te laten ontstaan. Zo vinden wij b.v. het beeld van de ideale leider, die noch menselijke belangen opoffert aan taken, noch het belang van de taak verwaarloost, maar die een integratie van beide weet te bereiken.

Ik wil niet ontkennen, dat in alle drie de methodes mogelijkheden schuilen; het hangt er natuurlijk vanaf hoe het probleem er in concreto uitziet. Maar op het ogenblik is het mij er om te doen het gemeenschappelijk tekort van de drie gezichtspunten te signaleren. Geen van alle verdisconteren ze nl. het doelgerichte karakter, dat ligt besloten in de tussenmenselijke relatie zelf, al of niet aansluitend bij enige t.a.v. deze relatie uitwendige doelstelling. Hoezeer chefs een bedrijfsdoel ontwikkelen voor hun ondergeschikten, leraren een onderwijsdoel voor hun leerlingen, ouders een opvoedingsdoel voor hun kinderen, of nu juist nalaten dit te doen, het is onvermijdelijk dat *beide* partijen doelgericht betrokken raken *op elkaar*. Dat weten wij eigenlijk allemaal wel, maar veelal hebben wij de neiging het te vergeten, omdat wij daarmee een moeilijk te kennen en moeilijk te beheersen samenhang raken. Een storende invloed zelfs, die roet in het eten gooit. Niettemin kan men allerlei situaties ook vanuit deze wederzijdse doelgerichte activiteit interpreteren, en vaak neemt het probleem dan een andere vorm aan.

De tegenstelling tussen organisatie en menselijke verhoudingen b.v. verschijnt als de tegenstelling tussen menselijke verhoudingen en andere menselijke verhoudingen, waarbij beide categorieën verschillende middelen hanteren om hun doelgerichte activiteit t.o.v. elkaar te ont-plooien. Ik beweer niet, dat deze zienswijze alle andere overbodig maakt, en dat iedere eenzijdigheid er aan ontbreekt. Maar wel dat zij de eenzijdigheid van andere opvattingen kan doorbreken.

Voorals is dat het geval, wanneer wij letten op wat ik bedoelde met optimaal of volledig functioneren. Het is wel duidelijk, dat dit laatste in een complexe verhouding van wederzijdse doelgerichte activiteit, ook vooral aardt in wederzijdsheid. Natuurlijk moet het ook eenzijdig bestaanbaar geacht worden, maar het lijkt dan toch veel moeilijker vol te houden. Men denke b.v. aan de manipulerende spelen met hun bijbedoelingen van de transactionele analyse, die bij de andere partij andere spelen oproepen en in stand houden.² Iedere opvatting nu die op de een of andere manier doelgerichte activiteit uitsluitend naast en niet binnen de tussenmenselijke relatie lokaliseert, gaat er impliciet vanuit, dat de relatie wederzijds optimaal functioneert. En dat doet de relatie heel vaak niet. Zien wij dat eenmaal scherp, dan maant dat tot voorzichtigheid met eenzijdige interpretaties van de werkelijkheid. Het kwaad van manipulatie en onderdrukking is overal te vinden: niet alleen in systemen en autoriteiten, maar ook in mensen met anti-autoritaire ideologieën; niet alleen in gezag, establishment en gevestigde moraal, maar ook in verzet daartegen en wat zich aandient als emancipatie; niet alleen in ouders, maar ook in kinderen; niet alleen in de ander, maar ook in mijzelf. En wie het kwaad wil bestrijden, dient te weten waar hij het kan aantreffen.

(2)

Naar ik hoop, heeft de afdwaling waarmee ik de vorige paragraaf af-sloot, u duidelijk gemaakt waar ik globaal en specifiek intermenselijk functioneren niet wil zoeken: in een soort aansluiting bij de dimensie persoonlijk-zakelijk nl., waarbij dan zakelijk zou betekenen objectief, onpersoonlijk. Integendeel heb ik geprobeerd het belang van deze di-mensie te relativeren en gesteld dat de te gemakkelijke, onnadenkende

toepassing ervan een werkelijk probleem verhult. Dit werkelijke probleem is de objectivering van de subjectiviteit, niet door haar weg te dringen maar juist door tot de oorsprong ervan door te dringen. Wanneer wij daarom de blik meer naar binnen in plaats van naar buiten wenden, dan blijkt dat er andere aanknopingspunten te vinden zijn voor twee niveaus van functioneren.

Het werk van Freud kan in zijn geheel op een dergelijke noemer gebracht worden: het is in wezen immers één lange uiteenzetting over bewuste en onbewuste activiteit in hun onderlinge verhouding. Zelfs blijkt bij nader inzien, dat de conclusies die ik verbond aan de analogie waarmee ik dit hoofdstuk begon, op frappante wijze zijn terug te vinden in enkele belangrijke Freudiaanse gezichtspunten. Driften, aandrijvende kracht, psychische energie, libido die een object zoekt, zijn gegeven met het Es, het onbewuste; aanpassing aan de realiteit, aan de eisen van de buitenwereld volgt meer secundair en leidt tot bewust functioneren. Tussen bewust en onbewust bestaat geen scherpe, eens en voor al gegeven grens: wat bewust is, kan onbewust worden en omgekeerd. De term 'voorbewust' wordt door Freud regelmatig gebruikt om de geleidelijke overgang aan te geven. De droom is volgens Freud altijd, hoe verkapt ook, gericht op wensvervulling; m.a.w. er is een globale gerichtheid die in het waakbewustzijn geen uitweg vindt. Dat er in de lijn die voert van meest primaire driftontwikkeling naar uitwendige activiteit allerlei complicaties kunnen optreden, verdringing, remming, symptoomvorming, die zijn te beschouwen als vormen van niet-optimaal, neurotisch, onvolledig functioneren, behoeft ook voor wie het werk van Freud slechts oppervlakkig kent, geen toelichting. Omgekeerd kan nu ook de bewegingsanalogie op een enkel punt worden aangevuld. Is het niet zo, dat wij ons bij allerlei lichamelijke bewegingen juist van het globale gedeelte minder bewust plagen te zijn, dat wij de neiging hebben het specifieke, direct op de buitenwereld betrokken gedeelte voor het totaal te houden?

Het lijkt erop dat de zaak ineens rond is, zelfs zodanig dat de vraag rijst of het onderscheid globaal-specifiek nog iets nieuws toevoegt aan wat reeds bekend was. Naar ik meen is dat inderdaad het geval. Ik herinner u eraan, dat in de analogie de verstarring, de krampachtigheid zich in beide richtingen uitbreidde, dus – en nu overgedragen – *zowel naar het bewuste als naar het onbewuste functioneren*. Dit nu is een gezichtspunt dat men minder scherp terugvindt in het werk van Freud, die een soort conflictologie ontwikkelt tussen onderdelen van een psy-

chisch apparaat, waarbij de eigenschappen en de eisen van ieder onderdeel afzonderlijk zo nauwkeurig mogelijk worden vastgesteld.

Daarmee hangt nog iets anders samen en wel de nauwere verbondenheid in mijn bewegingsanalogie van *beide niveaus* met de buitenwereld. Het uitgangspunt is niet een uit onderdelen bestaand psychisch apparaat dat reageert op andere mensen, maar actieve betrokkenheid op anderen, die verschillende facetten heeft, en waarin de verbondenheid met de ander constituerende betekenis heeft. D.w.z. in de interpretatie van de symptomen dient steeds ook die verbondenheid een rol te spelen. Dit uitgangspunt komt er dus op neer, dat niet alleen kennend subject en gekend object in één en dezelfde act zijn gegeven, zoals de fenomenologische reactie op het Kantiaans dualisme luidt, maar dat die lijn wordt doorgetrokken naar het handelen in volle omvang. Onbewust streven is altijd streven gericht op anderen, zo zou men kunnen zeggen; ook al is er van een concrete ander geen sprake, er zijn anderen voorondersteld in mijn bedoelingen. Die verbondenheid betekent natuurlijk niet, dat alle onderscheid vervaagt of onbelangrijk wordt. Het tegendeel is waar: doelgerichte betrokkenheid op anderen vooronderstelt ook gescheidenheid t.o.v. anderen. De vraag die dan dus naar voren komt, luidt: hoe valt het bestaan van zowel verbondenheid als gescheidenheid t.o.v. anderen nader te interpreteren? Die vraag is complex, zoals naar ik aanneem ook zonder toelichting duidelijk is. Ik wil dan ook niet verder op de beschouwing vooruitlopen.

De draad van het betoog weer opvattend moeten wij ons afvragen, of er nog andere aanknopingspunten zijn te vinden, die de toepasbaarheid van de dimensie globaal-specifiek op psychisch functioneren bevestigen. Ongetwijfeld is dat het geval; zowel in de omgangstaal als in de vakliteratuur zijn allerlei onderscheidingen te vinden die men met deze dimensie in verband kan brengen. Het is niet mijn bedoeling daaraan een lange en zwaarwichtige beschouwing te wijden, omdat die voor de kern van het betoog weinig relevante informatie en conclusies zou opleveren. Ik zal mij daarom beperken tot een kort overzicht en aan de hand daarvan aantonen, dat bovenstaande conclusie juist is. Daartoe kies ik de volgende niveau-onderscheidingen:

globaal	– specifiek, gedifferentieerd
onbewust	– bewust
es	– ego
emotioneel	– rationeel

beleven	– denken
ervaren	– weten
non-verbaal	– verbaal
intentionaliteit	– intentie
basic-assumption group	– work group
analoog	– digitaal

Voordat ik verder ga, geef ik de betekenis aan van enkele minder gebruikelijke termen. Intentie staat als manifeste bedoeling tegenover intentionaliteit als fundamentele gerichtheid op anderen. Intentionaliteit is de dragende ondergrond die mede bepaalt welke bedoelingen te voorschijn komen. Met de term ‘work-group’ geeft Bion het niveau aan van taakgerichte activiteit in groepen; basic assumptions hebben betrekking op de wijze waarop groepsleden de relatie met hun leider en met elkaar ervaren.³ Het aan de werking van computers ontleende onderscheid digitaal-analoog kan worden vertaald als beredeneerd, geformaliseerd, met hoge ordeningsgraad versus intuïtief, ineens vanuit een complexe samenhang.

Wanneer men de betekenis van de verschillende termen tot zich door laat dringen, dan zijn er twee gevolgtrekkingen mogelijk, die op een merkwaardige wijze tot elkaar in contrast staan.

De eerste is, dat er inderdaad sprake is van verwantschap tussen de termen aan de linkerkant onderling en die aan de rechterkant onderling. Ik houd het voor hoogst waarschijnlijk, dat u tot dezelfde indeling in twee groepen zou zijn gekomen, wanneer ik de begrippen in willekeurige volgorde zou hebben aangeboden en u zou hebben gevraagd ze in twee klassen in te delen.

De tweede gevolgtrekking is, dat er duidelijke betekenisverschillen bestaan, d.w.z. aan dezelfde kant. Ervaren verloopt niet alleen maar onbewust, intentie is niet hetzelfde als denken, ook de verhouding tussen het verbale en denken is verre van ongecompliceerd. De paren overlappen elkaar aanzienlijk: het is mogelijk bewust en verbaal gevoelens te uiten en evenzeer om onbewust iets te weten. Waarschijnlijk is u hiermee al wel duidelijk geworden, hoeveel er vast zit aan een uitputtende analyse van al dergelijke verschillen.

Waarom is zo’n analyse *in ons kader* van weinig nut te achten? De theorie die ik poog te ontwerpen is een *holistische* theorie.⁴ D.w.z. de theorie maakt gebruik van veelomvattende begrippen, hetgeen natuurlijk niet ontslaat van de verplichting deze zo scherp en precies mogelijk

te formuleren. Wanneer nu de begrippen globale en specifieke activiteit gekenmerkt door een geleidelijke overgang binnen deze theorie passen, dan hoeft het niet te verbazen, dat achter deze begrippen een netwerk van andere begrippen schuil gaat, waarin de genoemde verschillen zich manifesteren. Integendeel: het zou juist verbazingwekkend zijn, wanneer de dimensie van hogere orde globaal-gedifferentieerd maar op één manier zou kunnen worden gespecificeerd. Er zou iets niet kloppen wanneer de verschillende termen binnen nauwe grenzen synoniem zouden zijn. Holistische theorievorming van de strekking: 'het is allemaal hetzelfde' deugt niet, want komt terecht in de sfeer van werkelijkheidsvreemde abstracties. Of om het met een beeld van Wittgenstein te verduidelijken: de opdracht 'ga ongeveer daar staan' kan onder omstandigheden een volkomen toereikende en duidelijke plaatsomschrijving geven, hoezeer de grens tussen waar wel en waar niet vaag blijft.⁵

Alvorens deze overwegingen af te sluiten, dien ik over één begrippenpaar uit het rijtje nog enkele opmerkingen te maken, te weten over analoog-digitaal. Dit onderscheid heeft immers ook een overkoepelende betekenis: het werd geïntroduceerd om de 'dubbellagigheid' van alle intermenselijke communicatie te karakteriseren. Het valt niet te ontkennen dat de analogie met de werking van computers bestaat.⁶ Zelfs kan men die nog verder doorvoeren, door volledig functioneren te vergelijken met een hybride rekenmachine die een analoog en een digitaal gedeelte omvat, verbonden door A-D en D-A kanalen! Waarom geef ik toch aan de analogie die ik zelf introduceerde de voorkeur? Omdat deze op bepaalde punten, zoals het energetische aspect, de zich uitbreidende verkramping, relevant inzicht leverde dat ik niet terugvind in analoog-digitaal. Het is waarschijnlijk geen toeval, dat dit inzicht te maken heeft met het feit dat wij de werking van levende wezens bestuderen. Wie een analogie zoekt, zoek hem zo dicht mogelijk bij huis. Aan die voorwaarde voldoet de vergelijking tussen menselijke spieractiviteit en menselijke psychische activiteit meer dan de vergelijking tussen rekenmethodes en menselijke communicatie.

(3)

Intussen wil ik niet beweren dat mijn analogie perfect is. Iedere analogie gaat wel ergens mank, en het betoog zou niet compleet zijn, zonder na te gaan tot welk misverstand het analoog gebruik van globaal-specifiek aanleiding kan geven. Er is in ieder geval één misverstand mogelijk, dat volgt zowel uit de letterlijke betekenis van globaal: ruw geschat, bij raming, begrotenderwijze, als uit de met deze term verbonden biologische noties. Veelal heft nl. de latere ontwikkeling de globale benadering op; de gedifferentieerde fase is in de plaats gekomen van de globale, die daarmee zijn reden van bestaan heeft verloren. Men denke b.v. aan de globale spierreflexen van baby's, die later a.h.w. uitwaaieren in veel gedetailleerder en meer verfijnde specifieke reacties. Zo gezien kan de term globaal ook geassocieerd worden met voorlopig, onvolgroeid, onvolwassen. De gedachte nu, dat gedifferentieerd functioneren globaal functioneren opheft of overbodig maakt, wil ik zeer uitdrukkelijk niet overnemen. Praktisch uitgewerkt zou dat standpunt er b.v. op neerkomen, dat tussenmenselijke communicatie het meest gebaat is met een strikt rationele benadering, waarin emoties worden uitgebannen als onvolwassen. Zo'n benadering, waarvan iedereen weet hoezeer zij vaak opgeld doet, zou wanneer zij slaagt een bloedeloze affaire zijn die tot niets leidt. Maar in feite slaagt zij niet, omdat het globale aspect nu eenmaal blijft bestaan, of men dat wenst of niet. Het werkelijke probleem in communicatieprocessen is dan ook de erkenning van het bestaan van dat niveau en de hantering ervan in relatie tot het specifieke niveau.

Ik licht dit probleem toe aan de hand van het eigenaardige ervaringsfeit, dat mensen die met elkaar willen praten, omdat ze op dezelfde problematiek zijn betrokken, vaak niet schijnen te beseffen dat dat alleen zin heeft als ze ook naar elkaar willen luisteren. Een verklaring daarvoor is niet zo moeilijk te vinden: wat tot praten drijft, is nl. hetzelfde als wat het luisteren verhindert: globaal functioneren. Op dezelfde problematiek zijn betrokken is nl. een dubbelzinnige gelegenheid. Heel vaak is de problematiek juist ontstaan, doordat men globaal genomen verschillend is geïntereerd. Wanneer vervolgens de oplossing wordt nagestreefd door op een specifiek niveau over hetzelfde te gaan praten, is het duidelijk wat er al heel gauw gebeurt. Men slaagt

er niet in elkaar te bereiken, doordat iedere specificatie gekleurd wordt door de globale oriëntatie erachter. Zolang er op dat laatste niveau niets gebeurt, is de poging het probleem op te lossen niet meer dan de bevestiging van de onoplosbaarheid ervan. Wat daarentegen theoretisch voor de hand ligt, is praktisch gezien bijzonder moeilijk uitvoerbaar: probeer zo snel mogelijk de verschillende globale oriëntaties te herkennen en ga na, of die tot groter convergentie zijn te brengen, dan wel als onverzoenlijke tegenstellingen moeten worden beschouwd. Hoe dan ook bespaart dat veel praten, dat nutteloos is, omdat slechts van tevoren aanwezige standpunten worden gesterkt. Waarom is die oplossing zo moeilijk uitvoerbaar? Omdat globale oriëntaties samenhangen met diep liggende behoeften aan veiligheid en zekerheid, waardoor men ze niet graag prijs geeft; omdat wat in het onbewuste ligt verankerd niet gemakkelijk herkenbaar is.

Of wij het willen of niet: wij hebben steeds met beide niveaus van functioneren tegelijk te doen, althans in de tussenmenselijke relatie. Hun onderlinge verhouding is dus van het grootste belang – dat kwam trouwens uit de analogie met doelgerichte spieractiviteit wel duidelijk naar voren. De sleutel tot wat volgroeid, volwassen, optimaal functioneren is, is niet te vinden in het verdwijnen van het globale niveau. Om die reden heb ik dan ook een zekere voorkeur voor de term ‘volledig functioneren’ boven de hiervoor genoemde uitdrukkingen. Maar daarmee zijn de voetangels en klemmen die een helder inzicht in dit begrip in de weg staan niet verdwenen. Opnieuw hangen de complicaties samen met het wederzijds karakter van tussenmenselijke betrokkenheid: een viool wordt bespeeld, maar mensen spelen terug. Het lijkt wat naïef om onder volledig functioneren een tussenmenselijke situatie te willen verstaan, waarin alles op alles is afgestemd en in wrijvingsloze harmonie op de meest effectvolle manier bedoelingen worden verwezenlijkt.

Toch vindt men dergelijke opvattingen verkondigd, waarbij naar mijn gevoel de typisch tussenmenselijke complicaties min of meer worden veronachtzaamd. Ik zal proberen dat niet te doen door het verschil aan te geven tussen een aantal noties die men gemakkelijk kan gelijkstellen aan volledig functioneren en wat ik zelf met dat begrip bedoel. Met woorden als congruentie, integratie, synergie wordt een toestand aangeduid, waarin verschillende niveaus of verschillende aspecten van psychisch functioneren niet aan elkaar tegenstrijdig zijn. Die toestand kan dan in verband worden gebracht met authenticiteit, creativiteit en spontaneïteit, met zelfbewustzijn en zelfactualisering, kortom met

psychische gezondheid als een conditie waarin alles zich van binnenuit vrij ontplooiën kan. Zo ruim opgevat kan men een aantal bekende namen uit de humanistische psychologie, zoals Maslow, Rogers, Fromm, Perls, aan een dergelijke opvatting koppelen. Maar ook wijst zowel het rationalisme van Spinoza als het subjectivistisch georiënteerde Zen-boeddhisme in die richting. De toevoeging van die stromingen onderstreept dat er meer in het geding is dan wetenschappelijke psychologie, en wel een psychologisch gefundeerde levensleer. Mogelijk hangt daarmee een ander punt samen, dat in het kader van mijn betoog van groot belang is: de nauwkeurige analyse en de diepgaande beschrijving van psychische ongezondheid, van neuroticisme, van niet-optimaal, onvolledig functioneren is niet in de eerste plaats het uitgangspunt, ook al wordt het bestaan ervan natuurlijk allerminst geloofd. Evenmin bedoel ik te zeggen dat er geen aandacht aan wordt geschonken.

Maar toch valt de psycho-analyse van Freud in dit opzicht als een lijnrechte tegenhanger te beschouwen. Het uitgangspunt is de erbarmelijkheid zelf van de condition humaine. De kennis daarvan is de basis voor psychische gezondheid (wo Es war soll Ich werden).⁷ Het vervangend model is geen beginpunt, maar hoogstens eindpunt van een moeizame ontwikkeling; het uitzicht op een ver perspectief. Verder wil Freud wetenschap bedrijven, en niets meer dan dat: van de 'fabricage' van levensbeschouwingen verklaart hij zich een apert tegenstander. Ze hebben dezelfde functie als fluiten in het donker, waarmee de mens zijn angst voor de werkelijkheid probeert kwijt te raken, zonder de werkelijkheid te leren kennen.⁸

In de opvatting van volledig functioneren die ik wil verdedigen nu, is het uitgangspunt dat de twee kanten psychische gezondheid en psychische ongezondheid op een ingewikkelde manier naast en door elkaar kunnen bestaan, elkaar kunnen afwisselen, in elkaar kunnen omslaan, een en ander afhankelijk van de aard van de relatie, het soort doelgerichte betrokkenheid op anderen, dat op een bepaald moment actueel is. Daarmee hangt dan samen de opvatting, dat het inzicht in beide fenomenen volledig functioneren en tegenstrijdig functioneren door het contrast, en dan dus in beide tegelijk, kan worden bevorderd. Die contrastwerking introduceerde ik in het begin van dit hoofdstuk door u te vragen eenzelfde handeling op twee manieren uit te voeren.

Deze opvatting is in een expliciete, systematisch uitgewerkte vorm te vinden in het werk van Angyal. In zijn *'theory of universal ambiguity'*

gaat hij uit van het bestaan van een 'pattern of health' en een 'pattern of neurosis' in ieder mens.⁹ Het zijn twee verschillende oriëntaties op dezelfde werkelijkheid, te vergelijken met de twee manieren waarop men diverse figuur-achtergrond plaatjes kan interpreteren. Neurotische symptomen kunnen een heel andere, meer positieve betekenis krijgen, wanneer zij zijn opgenomen in de gezonde oriëntatie. Ik noem zelf als voorbeeld een hysterische persoonlijkheid, iemand wiens gevoelens minder uit innerlijk gehalte dan uit streven naar uiterlijk effect voorkomen. Men kan dan spreken van onechtheid, van gebrek aan integratie. Zeker wanneer zijn manier van doen weerstand oproept in plaats van het nagestreefde applaus, is er geen sprake van volledig functioneren, van doelgerichte samenwerking tussen een globaal en een specifiek niveau. Maar veronderstel nu eens, dat dat applaus in ruime mate 's mans deel wordt, doordat de bedoelde constellatie functioneert als dispositie voor een succesvolle toneelcarrière. De onechtheid functioneert dan optimaal binnen het kader van een andere, wel echte doelgerichtheid. Opheffing van het neurotische symptoom zou kunnen leiden tot instorting van dit andere kader en mogelijk tot veel ernstiger symptomen. Ik herinner aan de dichter Rilke, die een psychiatrische behandeling voortijdig afbrak, toen hij voorzag dat hij met zijn symptomen ook zijn dichterschap zou kwijtraken. Op dezelfde manier valt gemakkelijk in te zien, dat psychische gezondheid neurotiserend kan werken, b.v. als impuls tot eigen ontplooiing in een omgeving die volstreekte aanpassing eist. Ging niet Churchill pas volledig functioneren op een leeftijd, waarop anderen met pensioen gaan, omdat daarvoor de uitdaging die al zijn mogelijkheden mobiliseerde, ontbrak?

Ik hoop te hebben duidelijk gemaakt, welk verschil er bestaat tussen wat ik bedoel met volledig functioneren en voorkomende opvattingen i.v.m. termen als echtheid, authenticiteit en zelfactualisering. Het gaat om het belang van de totale cyclus van doelgerichte actieve betrokkenheid op anderen. Er bestaat geen diepste zuiver zelf waaruit het allemaal voortkomt: 'Wie de blik naar binnen richt om dat te leren kennen, verliest zich in een bodemloze leegte waaruit een stem klinkt, die daar zijn oorsprong niet heeft. Als we zo ons zelf willen betrappen, treffen wij vol huivering niets anders aan dan een ontastbaar spook.' Aldus Schopenhauer in 'Die Welt als Wille und Vorstellung'.¹⁰ Maar evenmin valt het wezen van volledig functioneren af te leiden uit zuivere doelgerichtheid, uit iets dat wij in laatste instantie buiten ons zelf moeten lokaliseren. Volledig functioneren verwijst naar een samenhang tussen

binnen en buiten: het is *het proces zelf*, dat van binnen naar buiten verloopt, maar dat ook van buiten naar binnen zijn stimulansen ontvangt. De keuze voor hetzij uitsluitend de oorzaak, hetzij uitsluitend het doel doet precies die samenhang verdwijnen, van waaruit het inzicht in dit proces kan ontstaan. Precies hetzelfde geldt voor niet-volledig functioneren, dat er in wezen op neerkomt, dat er in dit proces storingen optreden. Zo gezien is het bovendien tamelijk vanzelfsprekend, dat het inzicht in de werking van het proces kan worden bevorderd door het inzicht in de storingen en omgekeerd; storingen die al evenzeer met binnen en buiten te maken kunnen hebben. Gezondheid en ziekte leert men kennen en waarden in relatie tot elkaar: dat geldt voor de patiënt en op een andere manier voor de medicus. Het zou ook kunnen gelden voor de professionele psycholoog en voor de psycholoog die wij allemaal zijn.

Daarmee is dan het programmatisch uitgangspunt geschetst voor een wijze van werken, waarvan de uitvoerbaarheid nog niet direct evident is. Dit uitgangspunt leidt er immers veeleer toe, dat vaste indelingen hun betekenis verliezen en duidelijke grenzen vervagen, dan dat daarvoor nieuwe in de plaats komen. Ik noemde al de scheiding tussen oorzakelijk en doelgericht denken, daaraan valt toe te voegen het verschil tussen gezond en neurotisch, de grens tussen zelf en ander. Natuurlijk is het wel mijn bedoeling de in dit hoofdstuk ontwikkelde procesopvatting voor nadere analyse toegankelijk te maken. Voor die onderneming zijn andere begrippen nodig. Ongeacht de vraag wat die begrippen waard zijn, lijkt het mij goed er van te voren op te wijzen, dat het hanteren ervan de noodzaak meebrengt, onderscheidingen zoals hiervoor genoemd, die een zekere traditie van vastheid en duidelijkheid aankleeft, als relatief te zien.

Dergelijke relativering geldt ook voor een onderscheid dat ik noemde en waarop ik nog niet inging: dat tussen levensleer en wetenschap. Natuurlijk moet ook hier relativering niet verward worden met opheffing van het onderscheid. Maar de begripsvorming zoals ik die in de beide volgende hoofdstukken zal ontwikkelen, leidt tot een formele beschrijving van het proces van actieve betrokkenheid op anderen, waarin een normatief gezichtspunt is verdisconteerd. De abstracte toelichting van wat ik bedoel, zou op dit moment waarschijnlijk erg cryptisch blijven. Daarom op een meer concreet niveau het volgende. Gergen toonde empirisch aan, dat mensen in wisselende situaties en relaties met

anderen niet 'dezelfde' blijven, maar dat er sprake is van een tot op zekere hoogte wisselend zelfconcept (blijkend uit gedrag en attitude achter dit gedrag).¹¹ Hij verwerpt het ethisch gebod van 'self-consistency across relations' als strijdig met de werkelijkheid, of dit gebod nu afkomstig is van moraal-theologen of psycho-therapeuten. Wanneer men in die gedachtengang meegaat, betekent dat natuurlijk niet, dat het zelf gezien wordt als een afgeleide van de relatie met de ander. De vraag die dan rijst, luidt: valt er een conceptie van 'zelf in relatie tot de ander' te definiëren, die aanknopingspunten levert zowel met wat er in werkelijkheid gebeurt, als met vragen die psychische stabiliteit en ethische aanvaardbaarheid raken?

Met deze vooruitblik ben ik intussen van het onderwerp van dit hoofdstuk afgeraakt. Het volgende heeft zijn uitgangspunt in de storingen die kunnen optreden in de processen van actieve betrokkenheid op anderen.

2. De paradoxale reductie van dreiging, angst en onzekerheid

(1)

Dreiging, angst en onzekerheid zijn factoren die in het tussenmenselijk verkeer een belangrijke rol spelen. Niet altijd, maar wel vaak speelt zich de werking ervan onder de oppervlakte af, op het globale niveau. Maar daarom is die werking niet minder desastreus, zoals uit het volgende voorbeeld blijkt.

Een groep mensen houdt zich in sterke mate bezig met de regeling van de onderlinge samenwerking, omdat die allerlei problemen oplevert. In feite is samenwerking bedreigend, omdat ieder bang is dat de eigen vrijheid in gevaar komt. Tegelijk voelt men zich in die vrijheid onzeker, omdat men niet alleen zelfstandig wil zijn, maar zich ook gesteund wil weten door anderen. Omdat ieder bezig is zich steun te verschaffen, ontvangt niemand steun, hetgeen de onzekerheid en vage angstgevoelens versterkt. Zolang de problematiek onder de oppervlakte onhanteerbaar blijft, biedt het praten over samenwerking geen enkel soulaas: er wordt niet samengewerkt, niemand is vrij en niemand wordt gesteund.

In werkelijkheid verloopt alles veel ingewikkelder dan uit deze summiere weergave blijkt, maar ieder zal begrijpen welk soort verschijnselen ik wil aanduiden. Mensen bedreigen elkaar en wanneer we de complicaties buiten beschouwing laten, onderscheiden zij zich daarin niet van dieren. Ook lichamelijk geweld en lichamelijke wreedheid zijn niet slechts aan één van beide categorieën voorbehouden. Hoe kunnen wij nu door de vergelijking tussen mens en dier iets te weten komen over de typisch menselijke aspecten van onderlinge bedreiging, d.w.z. die aspecten die in de menselijke cultuur wortelen? Zelfs op het zuiver fysieke vlak moeten er toch ook verschillen bestaan. Zo lijkt het doden van de eigen soort zonder de lichamen òf op te eten, òf er anderszins een nuttig gebruik van te maken, mij een typisch menselijke aangelegenheid te zijn.

Maar universeler dan dat lichamelijk geweld is de bedreiging van de

psychische existentie die mensen voor elkaar vormen. Wanneer wij die bedreiging vergelijken met het prooidier dat achtervolgd wordt, dan blijkt er een merkwaardige omstandigheid. Het dier vertoont een specifieke en duidelijke reactie – vluchten of eventueel vechten – die is gebaseerd op de mogelijkheid te ontsnappen aan een eveneens specifieke en duidelijke bedreiging. Wat het dier niet zal doen, is steun zoeken bij zijn belager, proberen vrede te sluiten, of hem goedgunstig te stemmen. Zo gauw wij dergelijke methodes om een dreiging af te wentelen aantreffen in de dierenwereld, herkennen wij aspecten van typisch menselijke omgangsvormen. Voor zover het fabels betreft, is er natuurlijk van projectie sprake, maar de interactieprocessen binnen een kudde chimpansees moeten de menselijke beschouwer wel tot de conclusie brengen, dat niet alleen hij een zoön politicon is.

Zonder dus een absoluut onderscheid tussen mensen- en dierenwereld te willen postuleren,¹ meen ik toch te mogen zeggen, dat in het eerste geval de dreiging vaak vager, minder specifiek is en tevens minder in principe ontkoombaar. En wel omdat mensen die elkaar bedreigen tevens op elkaar zijn aangewezen. Wij zitten gevangen in het ontwerp van de ander, zonder eruit te kunnen stappen. De onprettige kanten daarvan zijn door Sartre op duidelijke en indringende manier in het daglicht gesteld: *L'enfer, ce sont les autres.*² De anderen zonder uitzondering. Wij voelen ons niet alleen bedreigd door onze vijanden, maar ook door hen met wie wij nauw verbonden zijn: huwelijkspartners door elkaar, kinderen door hun ouders, ouders door hun kinderen. Wij bedreigen wie wij liefhebben en wij hebben soms lief wie wij bedreigen. Als normale condition humaine in onze wereld heeft nog steeds de kenschetsing geldigheid die door Augustinus is gegeven: *territus terreo* – mij is angst aangejaagd en ik jaag angst aan.

De woorden dreiging, angst en onzekerheid heb ik in de titel van dit hoofdstuk in één adem gebruikt. Niet omdat ze hetzelfde betekenen: angst is de innerlijke toestand die ontstaat als reactie op de dreiging die in de buitenwereld wordt waargenomen en onzekerheid geeft de moeilijkheid aan tot adequaat gedrag te komen. Maar gezamenlijk genoemd leggen ze de nadruk op het diffuse, ongrijpbare karakter van wat er aan de hand is. Angst is niet hetzelfde als vrees, die samenhangt met een specifiek, duidelijk onderkend gevaar. De werknemer is bevreesd voor zijn ontslag, maar hij wordt angstig, wanneer hij het gevoel krijgt, dat zijn chef iets tegen hem heeft, zonder dat hij weet wat dat is. Met vrees valt makkelijker te leven dan met angst, als wij de factor van de omvang

van het gevaar even buiten beschouwing laten, omdat vrees meer mogelijkheden tot een adequate reactie, tot doelgerichte activiteit toelaat.

Ik breng u nu opnieuw de analogie in herinnering waarmee ik het vorige hoofdstuk begon en wel de gestoorde, niet volledig functionerende uitvoering van de handeling van het oppakken van een voorwerp. Daar bleken nl. precies dezelfde twee kenmerken op te treden, die wij nu i.v.m. dreiging, angst en onzekerheid op het spoor zijn gekomen, te weten het diffuse, om zich heen grijpende karakter van spierverstijving en het geblokkeerd zijn van doelgerichte activiteit. De uitdrukking: 'hij stond verstijfd van angst' kan men dan ook zowel op lichamelijk als op psychisch functioneren van toepassing achten.

Tot zover lijkt alles redelijk vanzelfsprekend te zijn: waarschijnlijk heb ik nog nauwelijks iets gezegd, wat niet ieder al wel wist, of tenminste aanvoelde. Maar nu ontstaat er een probleemstelling die minder gebruikelijk is. Immers: het is mij erom te doen de werking en de gevolgen te begrijpen van angst die optreedt in de relatie van mens tot mens. Tot nu toe heb ik alleen gesteld, dat dan ergens onder de oppervlakte de twee kenmerken: verstarring en geblokkeerd raken van doelgerichte activiteit in de relatie aanwezig zijn. Maar hoe kan de symptoomvorming die dan optreedt nader worden beschreven en verklaard?³

Wij zijn op het punt gekomen waar de spieranalogie ons geheel in de steek laat. En wel om een eenvoudige reden: het op te pakken voorwerp vertoont geen eigen gedrag. Dat betekent, dat het zich niet zal verzetten wanneer ik het oppak, maar ook, dat ik het op geen enkele manier ertoe kan bewegen meer binnen mijn bereik te komen (de mogelijkheid van telekinese laat ik buiten beschouwing). Maar in het verkeer tussen mensen doen zich dergelijke verrassende mogelijkheden wel voor. Wanneer ik mij angstig, onzeker, bedreigd voel in de relatie met mijn baas, dan kan ik het als mijn probleem beschouwen, hoe in die omstandigheden nog doelgerichte betrokkenheid op kan treden. Maar een andere benadering is het, de baas zo te laten optreden dat mijn angst verdwijnt. De oplossing van het probleem kan dan in twee fasen worden verdeeld. In de eerste fase, die men angstreductie kan noemen, moet ik bereiken dat mijn baas zich zo gedraagt, dat hij mij niet meer bedreigt. Daarna is de weg vrij voor mijn oorspronkelijke doelgerichte activiteit, wat die ook maar inhoudt.

Nu is het duidelijk dat die twee fasen niet gescheiden kunnen verlopen: de eerste blijft ook tijdens de tweede nodig, omdat anders mijn

baas weer het bedreigende gedrag kan gaan vertonen. Dat betekent dus dat ik er voortdurend op uit moet zijn om met *mijn gedrag het gedrag van de ander zodanig te reguleren, dat het gedrag van de ander mij in staat stelt mijn eigen gedrag te vertonen*. De doelgerichte betrokkenheid is nu opgenomen in het streven naar zekerheid, naar vermindering van angst. Dat betekent niet dat hij wordt opgegeven: die zekerheid is immers juist de noodzakelijke voorwaarde. Het betekent wel, dat het zekerheidsstreven een deel van de beschikbare energie absorbeert. Daarnaast is iets anders van groot belang. Er treedt een intensieve koppeling op tussen twee soorten strevingen, die tot gevolg heeft een even intensieve koppeling tussen hoe ik zelf ben in relatie tot de ander en hoe ik de ander wens in relatie tot mijzelf. Dat er van de geschetste samenhang een blokkerende werking uitgaat, zal wel duidelijk zijn. Daarnaast valt het ietwat paradoxale karakter van de koppeling op: er treedt een soort wederzijdse bepaaldheid op, waarin ik mijzelf beleef als afgeleid van de ander en de ander als afgeleid van mijzelf.

(2)

Om der wille van de duidelijkheid heb ik het mechanisme van angst-reductie ofwel zekerheidsoperaties⁴ hiervoor weergegeven alsof er bewuste logica in het spel is. Bewuste logica, die dan ook bewuste manipulatie van de andere partij zou inhouden: diens gedrag moet immers zo gereguleerd worden dat mijn angst verdwijnt. In feite is er wel sprake van een bepaald soort logica en van manipulatie, maar niet in de eerste plaats op een bewust niveau. Veeleer moet de kern van de zaak gelokaliseerd worden op wat ik eerder het globale niveau noemde, al volgt uit het principe van de zich uitbreidende verstarring, dat de consequenties zich ook manifesteren op het meer bewuste, specifieke niveau. Zowel het logische, het manipulerende als het onbewuste aspect van het mechanisme kan nader reliëf krijgen door het te bekijken vanuit het gezichtspunt van de paradox.⁵

Interessant is dan vooral de zg. pragmatische paradox, d.w.z. een paradoxale samenhang die *het gedrag* van mensen in hun onderlinge verhouding betreft. Aanwijzingen van het type: 'wees zelfstandig', 'wees spontaan', gegeven aan iemand anders, scheppen een paradoxale situa-

tie. Door ze op te volgen is men juist niet zelfstandig, c.q. spontaan, maar vertoont men door de ander gewenst gedrag. Ergo: het gebod wordt dan niet opgevolgd. Een paradoxaal gebod betreft dus een eis, die de ander in een dwangpositie brengt wanneer hij er op welke manier dan ook aandacht aan schenkt. De keuzevrijheid betreft alleen de mogelijkheid er niet aan te voldoen of er op een andere manier niet aan te voldoen. In beide gevallen kan men zich het verwijt op de hals halen van degene die de eis stelde. Het manipulerende karakter van een dergelijke situatie is heel duidelijk. Dat dit overigens onbewust en te goeder trouw tot stand kan komen, zien wij gemakkelijk in door te denken aan de vrouw die oprecht van haar man verlangt: je zou mij eens wat meer moeten domineren. De man die zich – even bewust oprecht – met dit verlangen bezighoudt, ertegen protesteert of eraan probeert te voldoen, kan niet anders dan bij zijn vrouw het gevoel teweegbrengen dat hij zich opnieuw laat domineren. Van een leidende rol zijnerzijds immers weet zij dan, dat hij op haar initiatief berust.

Tot zover ging het om paradoxale geboden waaraan de ander niet kan voldoen. Er zijn ook paradoxale diagnoses waaruit de ander niet kan ontsnappen. B.v.: 'ik voel dat je mij voortdurend afwijst.' Ontkent de ander de juistheid van de op hemzelf betrekking hebbende diagnose, dan wijst hij daarmee het gevoel van de ik-figuur af, hetgeen een bevestiging van diens diagnose inhoudt.

Zo is het mogelijk anderen tal van gevoelens aan te praten, waartegen geen enkel verweer mogelijk is, omdat iedere verbale ontkenning geïnterpreteerd kan worden als een pragmatische bevestiging. Bekend is natuurlijk de kwestie van de weerstand tegen wat men onbewust zou wensen of voelen. Protest tegen dergelijke interpretaties kan altijd worden uitgelegd als een bevestiging van het inderdaad onbewuste karakter ervan, dat met spontane en directe bevestiging nu juist ontkend wordt. En wat te denken van: 'je wilt je verzetten tegen de juistheid van mijn inzichten over jou'; of: 'ik wil een gesprek voeren over de dingen die je verzwijgt'. In dat laatste geval kan ieder gesprek tot de conclusie leiden, dat het bedoelde gesprek nog niet is gevoerd. Ook opmerkingen als: 'tegenover jou kan ik mij niet uiten' of 'je begrijpt niet wat er in mij omgaat', creëren een paradoxale situatie. Wanneer de ander hierop reageert door er geen genoegen mee te nemen, zit hij in de val: 'zie je wel, dat je mij afwijst; zie je wel, dat je mij niet begrijpt'. De diagnose: 'je gaat nooit in op wat ik bedoel' kan de ander alleen bevestigen door hem

te ontkennen. Maar dergelijke ontkenning is dan weer de feitelijke bevestiging ervan, zoals de erkenning van de juistheid inhoudt de feitelijke ontkenning van wat werd gezegd.

Als belangwekkend geval noem ik tenslotte de situatie, waarin A van B verlangt dat hij zal doen wat hij zelf wil, en waarin B wil doen wat A wenst. B komt dan in de dwangpositie, dat hij alleen door niet te doen wat hij zelf wil ten genoegen van A kan doen wat hij zelf wil. Een situatie die gemakkelijk optreedt, wanneer een afhankelijk ingestelde klas geconfronteerd wordt met een non-directief ingestelde leerkracht.

Uit de gegeven voorbeelden moge voldoende duidelijk zijn geworden, dat paradoxale zekerheidsoperaties allerm minst zelden optreden, maar dat zij integendeel een heel gebruikelijk bestanddeel van tussenmenselijke verhoudingen vormen. Alleen: hun werking is verborgen; wij zijn erin verstrikt voor wij het weten, en ook daarna is die werking moeilijk te betrappen. Pragmatische paradoxen, dubbele bindingen gedijen binnen de context van relaties: nadat ik ze introduceerde om toe te lichten hoe de blokkering van doelgerichte activiteit in de verhouding tot de ander werkt, lijkt dat een gezichtspunt dat te vanzelfsprekend is om er nog verder aandacht aan te schenken. Maar dat is niet zo: door wel stil te staan bij de werking van de context kunnen wij nu juist een stap verder in de diepte doen, in de richting van de kern van de problematiek.

Die stap leid ik in door pragmatische paradoxen, zoals hiervoor genoemd, te vergelijken met een semantische paradox. Een bekende semantische paradox is die van de leugenaar: 'dit wat ik nu zeg, en niets anders dan dat, is een leugen'. Uit de waarheid van die uitspraak volgt zijn onwaarheid en omgekeerd: is de uitspraak niet waar, dus inderdaad een leugen, dan is hij dus wel waar. De verklaring wordt veelal gezocht in het verschijnsel van zelf-referentie: wanneer een uitspraak – mede – op zichzelf betrekking heeft, kunnen er semantische paradoxen ontstaan. Nemen we nu de vorm: 'ik ben een leugenaar'. Deze vorm is minder leeg: de uitspraak kan opgevat worden als een bewering over een persoon en als een bewering over de uitspraak zelf. Verwarring tussen beide niveaus is echter mogelijk en dan is er een paradox. Maar nu versterk ik de context van de bewering nog meer. B.v.: toen kleine Jan al kauwend door zijn moeder werd aangetroffen, nadat hij uit de koektrommel had gesnoept, ontkende hij eerst ten stelligste, maar al gauw viel hij door de mand, terwijl hij snikkend uitriep: 'ik ben een leuge-

naar'. Die context zorgt ervoor, dat er maar één interpretatie mogelijk is; niveauverwarring is uitgesloten, de paradox is verdwenen.

Nu het eenmaal duidelijk is, dat een semantische paradox de afwezigheid van context nodig kan hebben om te blijven bestaan, ligt het voor de hand na te gaan wat dergelijke afwezigheid voor consequenties kan hebben t.a.v. pragmatische paradoxen. We vinden precies het tegenovergestelde effect. Wanneer ik niet tegen iemand anders, maar tegen mijzelf zeg: 'wees zelfstandig', 'wees spontaan' is er geen sprake van een paradoxaal gebod. Ik kan het opvolgen of negeren, maar mijn keuzevrijheid is niet verlamd. Precies zo bij: 'ik zou haar eens wat meer moeten domineren'. Diagnoses van het type: 'ik heb het gevoel, dat ik haar voortdurend afwijs' of 'ik voel mij niet door hem begrepen' kunnen nader onderzocht worden en dan al of niet juist blijken te zijn. Een voornemen van het type: 'ik doe wat ik zelf wil' leent zich voor uitvoering. Als de andere partij daar geen genoegen mee neemt, is dat natuurlijk iets heel anders dan de paradoxale blokkering van de uitvoering zelf.

Misschien vooral uit het laatste voorbeeld, maar eigenlijk ook uit de andere, wordt duidelijk dat het opgeven van de context, van de koppeling tussen zelf en ander, ook het opgeven van de mogelijkheid tot angstreductie inhoudt. Het komt er steeds op neer, dat men in plaats van veiligheid en zekerheid te vinden, risico's moet nemen, eventuele dreiging onder ogen moet zien, de mogelijkheid van zelfkritiek moet aanvaarden, kortom dat men zich openstelt voor dingen die juist angstontwikkeling met zich mee kunnen brengen in plaats van dat ze leiden tot angstreductie.

Ik vermeld nog even de belangrijkste conclusie van deze paragraaf: *pragmatische paradoxen gedijen vooral in de context van de relatie met de ander, semantische paradoxen daarentegen juist bij afwezigheid van dergelijke context.*

(3)

De excursie op het gebied van de paradoxen heeft ons geleerd, dat de koppeling tussen zelf en ander een belangrijke oorzaak kan zijn van geblokkeerde doelgerichte activiteit in de relatie tot de ander. Op het eerste gezicht lijkt het misschien of daarmee de zaak tamelijk eenvoudig

is geworden: laat dergelijke koppeling consequent achterwege en de last van dubbele bindingen en vicieuze cirkels zal wegvallen.

Maar zo eenvoudig is het natuurlijk helemaal niet. In de eerste plaats dan de last van dreiging, angst en onzekerheid vrijwel ondragelijke proporties aannemen. Ik ben immers begonnen met te schetsen, hoe die last in ruime mate verweven is met de normale condition humaine. Het heeft weinig zin daartegenover te komen aandragen met een utopie van elkaar nauwelijks of niet dwarsbomende, vrije, autonome mensen. Integendeel: een zekere bescherming te vinden tegen zijn medemensen door middel van angstreductie lijkt ieders goed recht te zijn. Dat is ook het standpunt van Sullivan, die het self-other system, zoals zich dat in mensen ontwikkelt in de relatie tot hun medemensen, beschouwt als het produkt van irrationele krachten in de maatschappij, als het voornaamste struikelblok in de gezonde persoonlijkheidsontwikkeling tevens, maar die tegelijk de noodzakelijke beschermende functie ervan erkent.

In de tweede plaats bestaat er naast deze praktische onuitvoerbaarheid ook nog een theoretische moeilijkheid. Ook, zelfs juist in volledig functionerende doelgerichte activiteit is de ander niet een statisch object, maar een persoon die meespeelt en dus mede beïnvloedt. De absolute ont koppeling van zelf en ander, voert naar een conceptie van zelf-actualisering, die ik nu juist in het vorige hoofdstuk heb verworpen als uitgangspunt voor wat volledig functioneren inhoudt! Dit standpunt kan nu vanuit het verkregen inzicht in paradoxen worden bevestigd. De opheffing van context immers bevrijdt van pragmatische paradoxen, maar levert semantische paradoxen. Zelfomschrijving die alleen aan zichzelf refereert, werd door Schopenhauer vergeleken met een ontastbaar spook in een lege ruimte. De poging te ontkennen dat het zelf alleen bestaat in relatie tot de ander, is schizofreen en leidt tot een incoherent zelf, waaraan iedere vaste betekenis ontbreekt.

Het theoretische probleem, zoals het zich nu voordoet, betreft dus het onderscheid tussen twee soorten zelf-ander koppeling: één die door volledig functioneren wordt gekenmerkt en één die door zekerheidsoperaties en angstreductie wordt gekenmerkt. Dat onderscheid zal ik nog nader ontwikkelen. Reeds nu kan ervan worden gezegd, dat het om een inderdaad theoretisch onderscheid gaat, waarvan niet mag worden verondersteld, dat het als een scherp mes praktisch kan worden gehanteerd. Men denke aan wat ik hiervoor zei over de praktische noodzaak tot angstreductie en ook aan de complicaties die daaruit voortvloeien,

dat neurotische symptomen kunnen functioneren als onderdeel van een gezonde 'cycle of activity'. Concreet functioneren getuigt heel vaak van een moeilijk ontwarbare mengeling van geblokkeerde en niet-geblokkeerde doelgerichtheid.

Zo eenvoudig als de betrekkelijk eenvoudige logica van de paradoxen zou kunnen suggereren, is het dus allemaal niet, al werkt die logica wel verhelderend. Die paradoxen stellen de problematiek op een tamelijk specifieke manier, zonder dat ik daarmee wil zeggen aan de oppervlakte, op een bewust niveau. Juist omdat daar de kern niet ligt, omdat het niet gaat om spelletjes die men ter plaatse bedenkt, aangepast aan de situatie, rijst de vraag welke achtergrond zich aan het oog onttrekt. Anders gesteld: is het mogelijk het fenomeen angstreductie op een dieper, een globaler niveau te begrijpen? Is het mogelijk de irrationele krachten waarom het gaat, minder te zien vanuit de gedifferentieerde logische structuur waartoe zij aanleiding geven en meer in hun irrationele oorsprong aan te treffen?

Met een beeld verduidelijk ik deze vraagstelling. Niet specifieke dreiging en angst kunnen worden vergeleken met een verborgen vijand, die niettemin moet worden bestreden. Wanneer hij niet te lokaliseren valt, kan dat gebeuren door het hele gebied waar hij zich kan ophouden, te bombarderen of te beschieten. Wanneer de neutrale waarnemer nu een aantal doeltreffende kogels signaleert, dan beschikt hij over aanwijzingen die hem iets kunnen leren, zowel over de plaats waar de ene partij zich bevindt, als over de tactiek van de andere partij. Maar het totale gebied dat wordt beschoten, de aard van de overall-operatie die wordt uitgevoerd, is daarmee nog niet bekend. Vanuit dit beeld vertaald luidt nu de vraag: welke overall-operaties zijn er mogelijk om de angstreductie in de zelf-ander koppeling te bereiken? In dit hoofdstuk is het mij er verder uitsluitend om te doen op die vraag een zo duidelijk mogelijk antwoord te geven. Dat betekent, dat ik er pas later op in ga waarom ik het antwoord als juist beschouw: in hoofdstuk 3 vanuit theoretische overwegingen en in hoofdstuk 4 vanuit empirische overwegingen.

Het antwoord dan luidt: er bestaan vier van dergelijke overall-operaties, die men als volgt kan benoemen en karakteriseren.⁶

1. afhankelijk:	in de ander zichzelf zoeken.
2. conformerend:	in de ander zichzelf vermijden.
3. isolerend:	voor de ander vluchten om zichzelf te zijn.
4. onderwerpend:	de ander beheersen om zichzelf te zijn.

Die vier vormen kan men betrekken op vier verschillende interpersoonlijke waarden, nl. respectievelijk liefde, gemeenschap, vrijheid en macht. Verder kan, nog steeds zeer globaal, gezegd worden dat de angst die er in weggewerkt wordt, zich in tweeërlei vorm manifesteert, nl. gebrek aan zelfvertrouwen en gebrek aan vertrouwen in de ander. Deze gegevens kan ik samenvatten in het volgende schema, een schema, waarvan de ordening vooruitloopt op de veel verdergaande formele beschrijving van de vormen, die ik later zal ontwikkelen.

*primair: gebrek aan
vertrouwen in de ander*

*primair: gebrek aan
zelfvertrouwen*

isolerend
voor de ander vluchten
om zichzelf te zijn
gericht op vrijheid

afhankelijk
in de ander zichzelf zoeken

gericht op liefde

onderwerpend
de ander beheersen om
zichzelf te zijn
gericht op macht

conformerend
in de ander zichzelf vermijden

gericht op gemeenschap

Hoe kan ik nu een nadere toelichting geven op de aldus geannonceerde vier vormen? Dat is geen eenvoudige zaak, vanwege de aard van het object dat beschreven moet worden. Het gaat om fundamentele, veel omvattende vormen van angstreductie door middel van zelf-ander koppeling, die zeker niet volledig bewust en in ieder geval pre-verbaal functioneren. Dat laatste houdt in, dat iedere weergave in woorden zich distantieert van het object. Ook het noemen van gedrag betreft natuurlijk niet meer dan een mogelijke operationalisering van de emotionaliteit erachter. Daarbij komt dan nog iets anders. De oriëntaties betreffen vormen van functioneren in relatie tot anderen. Ze kunnen aanwezig zijn in één persoon in relatie met één ander. Maar het is juist de beïnvloedbaarheid van emoties *door* anderen, de wederzijdsheid dus van de processen waarom het gaat, die tot gevolg heeft, dat de bedoelde zekerheidsoperaties zich ook kunnen afspelen in de relatie van een persoon tot een groep, van een groep tot een persoon, van de ene groep tot de andere.⁷ Een t.o.v. zijn leider afhankelijke, steunzoekende groep, een leider die zijn ondergeschikten collectief beschouwd eronder probeert

te houden, een escalerend proces tussen twee groepen die een strijd om de macht voeren, dat zijn zeer reële fenomenen, waarop de categorisering die ik wil aanbrengen ook van toepassing is.

Het is natuurlijk niet mogelijk om in een en dezelfde beschrijving aan al die variaties recht te doen. De vorm die ik heb gekozen is die van een soort monologue intérieur in de eerste persoon enkelvoud, waarin de ik-figuur zo ruim mogelijk de halfbewuste of onbewuste vooronderstellingen aangeeft, die hem leiden in zijn relatie tot anderen, van waaruit hij zich zekerheid verschaft. De beperkingen die zo'n beschrijving aankleven, zijn nu bekend.

Een laatste vraag die wellicht bij u opkomt, is waar ik de gegevens voor een dergelijke beschrijving vandaan haal. Daarop luidt het antwoord, dat ik heb geprobeerd evidentie van allerlei aard, klinisch, theoretisch, gebaseerd op zowel eigen ervaringen als beschrijvingen en onderscheidingen van anderen, zo goed en zo kwaad als dat maar ging, samen te vatten. Dat bleek geen eenvoudig karwei te zijn en de samenvattende beelden, waar ik tenslotte min of meer vrede mee had, zijn het resultaat van herhaalde herformuleringen. Ook in deze vorm echter hebben ze geen andere pretentie dan een oriënterende samenvatting vooraf te zijn. De ontworpen beelden kunnen hun betekenis alleen daaraan ontleen, dat ze inderdaad gecompriëerd aanduiden wat later wordt uitgewerkt.

De isolerende oriëntatie

Er bestaat een onoverbrugbare tegenstelling tussen de wensen, de verwachtingen die bij de ander leven over mijn gedrag en datgene wat ik zelf ben en vanuit mijzelf wil. De ander zal mij nooit werkelijk aanvoelen, aanvaarden zoals ik ben, mij vrij laten zonder zijn eigen aanspraken te laten gelden. Ik heb geleerd mij te wapenen tegen de angst en de kwetsbaarheid die daaruit voortkomen, door de kern van wat ik ben buiten de relatie met de ander te houden. Dit houdt in, dat ik mijn veiligheid vind achter een soort innerlijke muur, die ik naar buiten toe zo onzichtbaar mogelijk laat. Wie zijn hart uitlaat, verliest de zeggenschap over zichzelf en laat zich gevangen nemen in het keurslijf van wat 'men' verwacht. Het is de blik naar binnen door de ander die voor mij gevaarlijk is, die mij kan treffen in mijn fundamentele kwetsbaarheid, zoals Achilles werd geveld, nadat de kwetsbare plek in zijn bescherming bekend werd. Dit betekent niet, dat ik de verwachtingen van de ander negeer, of naast mij neerleg. Integendeel: 'to live up to the expectations

of the other' is precies wat ik als een kunst beoefen, een kunst die ik tracht zo volmaakt te beheersen, dat het de ander ontgaat dat ik mijzelf verberg. Ik toon gevoel en medegevoel, maar niet mijn werkelijke gevoel. Mijn eigen bestaan houd ik gescheiden van mijn bestaan voor de ander: in het laatste is het eerste gereduceerd, zelfs uitgewist indien nodig. Voor zover de ander voor mij niet al te belangrijk is, kost mij dat weinig moeite: ik slaag erin hem te observeren, zijn bedoelingen te raden, zijn verwachtingen te peilen, aan te sluiten bij zijn behoeften, zijn aanwijzingen letterlijk te nemen, de goede toon te vinden in het contact met hem en daarbij toch, zelfs juist daardoor, mijn eigen gang te gaan.

In mijn relatie tot de ander leef ik dus voortdurend op twee fronten: in mijn betrokkenheid op de ander houd ik mijn afzijdigheid in stand; vanuit de objectiviteit van mijn afzijdigheid cultiveer ik mijn betrokkenheid. Beide fronten kan ik in stand houden, doordat zij elkaar veronderstellen: als het ene wegvalt, valt ook het andere weg. De moeilijkheid is, dat ik het verlangen door de ander wel begrepen en aanvaard te worden niet geheel kan onderdrukken, dat ik er ondanks alle inspanning niet in slaag mijn ware identiteit geheel en al in mijzelf en mijn vrijheid te vinden. Maar op het moment dat ik mijzelf riskeer in de relatie met de ander en dus mijn vrijheid opoffer, stel ik mij ook open voor de kritiek, de bemoeizucht van de ander, zijn onbegrip, zijn pogingen mij te beïnvloeden en verder tot mij door te dringen, dan hij accepteren kan. Door de mogelijkheid in mijn eigen existentie te worden verzwolgen, wordt al mijn angst geactiveerd en een sterke vluchtneiging bij mij opgeroepen. De heftige confrontatie immers, het diepgaand conflict met de ander impliceert precies datgene dat ik wil vermijden: de agressieve afwijzing door de ander. M.a.w.: in de poging mijn identiteit te vinden in de relatie met de ander, dreig ik iedere identiteit te verliezen, doordat beide fronten dreigen in te storten. Wil ik als gevolg daarvan niet totaal verlamd raken, dan dien ik op mijn oude zekerheden terug te vallen en de kloof tussen mijzelf en de ander als onoverbrugbaar te aanvaarden: het is beter, dat de ander die voor mij belangrijk is, niets ziet, dan dat hij iets ziet dat hem niet bevalt. Mijn innerlijke stabiliteit is gebaseerd op innerlijke verdeeldheid: het is mijn onafwendbaar noodlot, dat ik het één niet kan opheffen, zonder het ander te vernietigen.

Mijn houding t.o.v. de ander komt neer op een combinatie van *betrokkenheid* en *afzijdigheid* die elkaar in stand houden, die naarmate de relatie diepere betekenis heeft, beide groter worden, en die dan in toe-

nemende tegenstelling tot elkaar staan. De grootste dreiging is voor mij niet gelegen in het verlies van de ander, dat ik juist zelf in de hand kan werken door een relatie te verbreken die mij te nauw wordt, maar in de afwijzing door de ander, nadat ik mijzelf aan hem heb geopenbaard zonder mij aan hem aan te passen.

De onderwerpende oriëntatie

Omdat de ander in de relatie met mij er niet op uit is mijn identiteit te bevestigen, dien ik dat zelf te doen in de relatie met hem. Op die manier bestrijd ik de dreiging dat ik de zwakkere partij zal blijven, beheerst zal worden, instrument zal zijn voor de ander, gedevalueerd zal worden in mijn eigenwaarde. Ik heb geleerd, dat de ander die eigenwaarde kan tekort doen, die zelfs kan breken. De angst in mijn bestaan is de angst voor overgave aan de ander, die immers inhoudt overgave aan onzekerheid, onveiligheid, vijandigheid. Mijn veiligheid daarentegen is gelegen in de overgave van de ander aan mij: het is de ander die zich geïnspireerd toont, wiens aandacht op mij is gericht, die zich door mij laat veroveren, die mij niet kan ontberen of die mij gehoorzaamt, die aan mijn belang voorrang verleent, die mij verlost van de angst in mijn bestaan, die mij mijzelf doet zijn.

Het is in mijn oriëntatie dus onontkoombaar, dat ik de ander voortdurend probeer te brengen tot datgene, dat ik zelf tot het uiterste wil vermijden. Mijn relatie tot de ander beleef ik dan ook nooit als symmetrisch; het is mij onmogelijk vanuit de kern van mijzelf diep emotioneel contact te ervaren met de kern van de ander. In plaats daarvan bewaar ik steeds innerlijke distantie; ik weet wat ik doe, ik weet welk gedrag, zelfs welke emoties ik aan de ander toon, ik weet welk effect ik wil bereiken; maar ik leg mijzelf niet vast. Door die bewustheid ben ik wendbaar en gevarieerd in mijn uitingsmogelijkheden: ik kan afwerend en toegeeflijk zijn, vijandig en vriendelijk, dwingend en meegaand, gesloten en openhartig. Steeds streef ik ernaar die vorm te kiezen, waarin ik de ander aan mijn streven kan binden zonder mijn diepere bedoelingen prijs te geven. De ander die mij daarop probeert te betrappen, ontwijk ik. Zou ik dat niet doen, dan zou ik hem vrij spel geven en hem in de voor mij zo bedreigende positie van kracht brengen; ik zou hem toestaan met mij om te gaan, in plaats van met hem om te gaan.

Hoezeer ik er ook op uit ben, mijzelf door te zetten in de relatie met de ander: dat houdt niet in dat dienstvaardigheid, zelfs een opofferende

gezindheid mij vreemd zijn. Wie in zijn dienstverlening onmisbaar wordt, wie de gunst van de ander verwerft door zich aan te passen, zijn bijval door het andere van de ander te assimileren tot het schijnbaar eigene; wie de zwakke beschermt, of optreedt als kampioen voor de onderdrukte, heeft op meer subtiële manier zijn eigenwaarde vergroot door middel van de ander. Het valt niet te ontkennen, dat de a-symmetrie van mijn houding meebrengt, dat ik voortdurend bezig ben de ander aan te doen wat ik zelf niet verdraag. Maar is het niet de ander, wiens motieven ik moet wantrouwen, die de noodzaak van mijn houding oproept en versterkt? Het valt mij dan ook niet moeilijk om in een opportunistische, exploiterende wereld te blijven geloven in de noodzaak van mijn verweer. Daarbij is mijn engagement t.o.v. de ander onmiskenbaar, en op grond daarvan kan ik mijn houding dan ook niet ervaren als ingegeven door puur eigenbelang. Daarin is niet het problematische van die houding gelegen, maar wel in zijn structuur zelf. Immers: ik probeer mijzelf te bevestigen in mijn relatie tot de ander, maar tegelijk ben ik in dat streven onvoldoende zelf aanwezig om die bevestiging te kunnen vinden. Anders gezegd: ik ben op een onverwulbare manier op zoek naar mijn eigen ik in de relatie met de ander. Het doel van mijn streven is onbereikbaar, hoe groot ook mijn macht over de ander is waartoe dit streven leidt. Maar tegelijk ben ik gedoemd er rusteloos mee door te gaan: wanneer ik mijn greep op de ander prijsgeef, lever ik mij uit aan zijn greep op mij.

Samenvattend probeer ik in *dienstvaardig engagement* de ander voor mij te winnen, en tevens hem *te beheersen* en van hem te winnen. De ander, hoezeer hij ook noodzakelijk is voor mijn zelfverwerkelijking, blijft tegelijk altijd – althans potentieel – daarvoor gevaarlijk. Wanneer ik hem beheers, kan ik hem verliezen doordat hij zich aan mijn invloed onttrekt; wanneer ik hem dien, moet ik voorkomen dat hij mij onderwerpt. De grootste dreiging echter is voor mij niet de vijandigheid van de ander of het alleen staan: ik voel mij in staat de ander of een ander te veroveren. Zou ik echter worden meegesleept op een manier die mijn pantsering tegen overgave doorbreekt, zou dat gelijk staan met niets meer zijn.

De conformerende oriëntatie

De angst in mijn bestaan is de angst de welwillendheid van de ander te verliezen, te worden uitgestoten uit de groep waarin ik thuishoor. Wan-

neer dat gebeurt, word ik bedreigd met de chaos van onoverzienbare, elkaar tegenwerkende krachten. Om die angst en die bedreiging teniet te doen, zoek ik mijn veiligheid en mijn zekerheid in datgene wat gemeenschappelijk is. In mijn houding t.o.v. de ander ga ik ervan uit dat mensen elkaar kunnen vinden: in wederzijdse welwillendheid, in gemeenschappelijke motivering, in eenheid van doelstelling, in de identificatie met normen, met waarden, met belangen, die belangrijker zijn dan individuele emoties. Waar ik naar streef, zijn vormen van gemeenschap met de ander waarin de wederzijdse betrokkenheid zowel diepgaand als duidelijk is. De uitschakeling van subjectief individualisme, van a-sociale tendenties is nl. alleen dan voldoende verzekerd, wanneer de inzet van personen groot is t.o.v. een zaak die niet allerlei afwijkende opvattingen toelaat. Mijn angst bestrijd ik en overwin ik door mij samen met anderen te laten meeslepen in principieel gerichte activiteit, in de erkenning en het dienen van een hogere rationaliteit, in een collectieve heilsverwachting, of die nu te vinden is in de gelovige gemeente of het geloof in de revolutionaire actie, in de commune waar allen gelijk zijn of in een taakgerichte organisatiestructuur waar gerekend wordt op de absolute loyaliteit, de volstrekte toewijding van hen die de zaak waar het om gaat dienen.

Uit dit alles volgt, dat ik een duidelijk onderscheid maak tussen de ander met wie ik in eenheid verbonden ben en de ander die buitenstaander is. De relatie met de laatste is voor mij gevaarlijk; door op hem in te gaan dreig ik te worden geconfronteerd met wat ik wil vermijden: verdeeldheid en tegenstellingen die in hun werking onvoorspelbaar zijn en mijn innerlijke zekerheid kunnen ondermijnen. In die zin dient men te verstaan: wie niet voor mij is, is tegen mij. De mogelijkheden om verdeeldheid binnen relaties te ontwijken zijn van verschillende aard: buitenstaanders negeren of afwijzen, maar ook hen overtuigen en tenslotte hen vragen om een aanvaardbaar alternatief. Tegenover de zwakte van het individu dient de kracht van een collectief ego, de identificatie met een ideaal of een idee te blijven gewaarborgd. Zelfs de opoffering in dienst daarvan is voor mij minder angstwekkend dan te worden teruggevoerd op mijzelf, of beter gezegd: toewijding ervaar ik niet als opoffering, want het laatste gaat uit van een individueel belang, dat ik niet voel.

Over persoonlijke gevoelens, van liefde, van haat, van agressie, van sympathie of afkeer voor andere mensen die bij mij de kop opsteken, voel ik mij schuldig en angstig, als ze niet passen binnen de sfeer en de

ideeënwereld waaraan ik mijn zekerheid ontleen. Ik onderdruk ze en richt mijn gevoelens op de voor mij wel aanvaardbare werkelijkheid. Daardoor kan ik sterk gevoelsmatig aan ideeën gebonden raken, en tot fanatisme worden gedreven. Liever verdedig ik de vrijheid als principe dan de vrijheid van personen, die immers een nogal ireëel karakter heeft.

Samenvattend komt mijn oriëntatie hierop neer, dat ik leef vanuit solidariteit met anderen en verbondenheid met ideeën. Mijn kracht vind ik in de identificatie: ik onderdruk wat in mij anders is, dan waar ik mij mee identificeer. Daardoor ben ik fanatiek in mijn overtuiging en radicaal, zowel in mijn toewijding als in mijn afwijzing. Mijn veiligheid is gelegen in het verlies van mijzelf door meegesleept te worden in doelgerichte gemeenschappelijke activiteit; de grootste dreiging daarentegen is het alleen staan, het isolement van het op zichzelf teruggeworpen individu.

De afhankelijke oriëntatie

De ander die machtiger en sterker is dan ik, kan mij zijn liefde en steun schenken, dan wel onthouden. Omdat ik de zwakkere partij ben die niet alleen kan staan, is niets zo bedreigend voor mij als de scheiding van de ander, door hem in de steek gelaten worden, zijn belangstelling en hulp missen. Om de angst die daarmee is verbonden te bestrijden, voeg ik mij naar de ander, ik stel mijn vertrouwen in hem, ik laat hem merken dat ik alle heil verwacht van de relatie met hem. Om de ander niet te verliezen, verlies ik mijzelf in mijn geborgenheid bij hem. Ik neem a.h.w. de vorm aan van mijn omgeving, ik probeer alle wensen die uit die omgeving op mij af komen, te vervullen; het is mij vaak onmogelijk en het valt mij altijd zwaar daarop nee te zeggen. Wat ik sterk ervaar, is dat de voeding die ik uit mijn omgeving ontvang voor mijn ontplooiing en mijn inspiratie, onontbeerlijk is. Mijn mogelijkheden vind ik in allerlei ervaringen, in steeds nieuwe indrukken die op mij af komen. Zelfs kan men zeggen, dat mijn mogelijkheden zich letterlijk in mijn omgeving bevinden: hun wenkend perspectief valt samen met de wijkende horizon van die omgeving.

Doordat ik open sta voor veel en velerlei, ben ik wisselvallig en afleidbaar. Steeds opnieuw moet de poging herhaald worden mijzelf te vinden door mij vast te klampen aan de ander. Daaruit volgt, dat hoe inschikkelijk ik ook ben, ik tegelijk steeds de ontvangende partij wil zijn. Alleen

daardoor immers kan ik de confrontatie met mijn zwakte ontgaan, mijn onvermogen mij alleen te handhaven ontlopen. Ik ben dan ook gevoelig voor tekorten in wat de ander mij biedt, word daardoor snel geprikkeld en soms geneigd tot heftig protest. Ik bijt in de hand die mij voedt, wanneer mijn vertrouwen in de continuïteit van die voeding wordt geschokt. Sensitief voor de aantasting van wat ik meen dat mijn rechten en mijn belangen zijn, verdedig ik die, hoewel innerlijk gespannen en onzeker. Immers: juist in die verdediging, juist in die manier waarop ik mij handhaaf, wordt altijd de angst geactiveerd voor het verlies van de ander, voor het ontberen van zijn sympathie en welwillendheid, kortom voor het verlies van datgene, waaraan ik de kracht ontleen mij te handhaven.

Geven en ontvangen, mijn goede bedoelingen en mijn eigen wensen, lopen voortdurend door elkaar heen, vormen a.h.w. een onontwarbare kluwen. Dat kan problemen scheppen, omdat het mij moeite kost, zowel de werkelijke wensen van de ander als mijn eigen werkelijke behoeften te onderscheiden. Of beter gezegd: naar dat onderscheid streef ik niet in de eerste plaats. Ik zoek geen scherpe onderscheidingen of radicale oplossingen: ik vlucht, maar blijf vertrouwen op de ander; ik heb op hem kritiek, maar zoek tegelijk zijn steun; ik protesteer, maar ik laat het niet op uitersten aan komen; kortom ik spaar en verwacht gespaard te worden.

Samenvattend komt mijn houding hierop neer, dat ik mij *voeg naar de ander* in het vertrouwen dat hij mij datgene geeft, wat ik zelf nodig heb, en *mij protesterend laat gelden* wanneer de ander mijn vertrouwen beschaamt. De grootste dreiging is voor mij niet gelegen in de afwijzing door de ander, maar in de ander die ik verlies: dat laatste komt neer op het doorsnijden van mijn levensader.

(4)

Het is mogelijk de paradoxale reductie van dreiging, angst en onzekerheid nog eens opnieuw aan de orde te stellen in zijn algemeenheid, maar nu door gebruik te maken van de hiervoor geschetste beelden. Het is uiteraard overbodig daarbij nog eens te herhalen wat ik al eerder heb uiteengezet. Maar er is een aspect dat in die eerdere uiteenzetting weinig

of geen aandacht kreeg. Ik herinner aan het uitgangspunt: ik moet met mijn eigen gedrag het gedrag van de ander zodanig reguleren, dat het gedrag van de ander mij in staat stelt mijn eigen gedrag te vertonen. We kunnen zeggen, dat met een dergelijke houding de ander gemanipuleerd wordt. Maar de merkwaardige omstandigheid doet zich voor, dat men met het manipuleren van de ander niet minder zichzelf manipuleert. Paradoxaal geformuleerd: het eigen gedrag is middel tot het oproepen van gewenst gedrag van de ander en wordt daarin gemanipuleerd tot niet-eigen gedrag. Het is een kenmerk van dubbele binding situaties, dat beide partijen erin gevangen raken, beide partijen slachtoffer worden. Zo geldt voor de vier hierboven beschreven oriëntaties, dat ze niet alleen de andere partij in een bepaald kader dringen, maar dat ze ook zichzelf bestendigen, ongeacht hoe de andere partij reageert. Wanneer men eenmaal in een bepaalde oriëntatie zit, kan men er – in principe – niet meer uit stappen. Dit valt als volgt in te zien.

De afhankelijke oriëntatie is gericht op het oproepen van steun. Wordt deze gegeven, dan wordt daarmee de oriëntatie bekrachtigd. Wordt hij geweigerd, wordt zelfstandigheid geëist, dan ontstaat een bedreigende, angstverwekkende situatie. Maar het beschikbare middel tot angstreductie is nu juist de afhankelijke oriëntatie, die dus met te meer nadruk moet worden toegepast. Zo gezien betreffen de mogelijkheden van variatie in het optreden diverse graden van afhankelijkheid, maar niet de mogelijkheid dit kader te verlaten.

Voor de onderwerpende oriëntatie ligt de zaak al heel erg voor de hand: macht wil zichzelf in stand houden, dat is een bekend feit. Beheersing van de ander is het te bereiken effect, zowel als het uitgangspunt van de oriëntatie. Biedt de ander weerstand, dan is het middel om de dreiging te bestrijden de onderwerpende oriëntatie. Zelfs kan men hier zeggen, dat een zekere weerstand een prettige aanleiding is om de angstreductie in stand te houden. Ontbreekt deze voeding, dan kan de dreigende angstontwikkeling worden bestreden door nieuwe objecten te zoeken.

In de isolerende oriëntaties wordt de vrijheid bewaakt in de uitwendige aanpassing. De inbreuk op de vrijheid veroorzaakt hier de angstontwikkeling, die wordt gereduceerd in de vlucht, in het zich onttrekken van de isolerende oriëntatie. Ook hier dus de mogelijkheid van graduele verschillen binnen het kader in de wisselwerking met de omgeving, maar ook hier is die wisselwerking erop gericht het kader zelf in stand te houden.

Tenslotte de geborgenheid in de groep, in de gemeenschap, in de ideologie van de conformerende oriëntatie. Hier is het goed inleefbaar, dat de aantasting ervan, van buitenaf of door dissidenten van binnenuit, krachtige, zelfs fanatieke verdediging oproept. De heftigheid in de bestrijding van angstontwikkeling kan hier zijn ontstaan vinden in de versterkende werking van een groep. Het betreft immers een oriëntatie die er altijd naar drijft een milieu van gelijkgezinden te vinden, ook wanneer zij als zekerheidsstreven van één persoon uitgaat.

Men raakt gevangen in een onzichtbare glazen kooi, die slechts beperkte bewegingsruimte toelaat, dat moet de slotsom zijn. De werking ervan is eigenlijk nog verraderlijker dan dit beeld suggereert. Een glazen kooi laat een onbelemmerd uitzicht op de buitenwereld toe, het perspectief van de angst daarentegen is een vertekend perspectief. In het afhankelijke perspectief verschijnen de anderen als steun gevend, liefde schenkend of steun weigerend, liefde onthoudend: hun andere eigenschappen treden min of meer op de achtergrond of worden helemaal over het hoofd gezien. In de onderwerpende oriëntatie ziet men zijn medemensen als minderen of als vijanden, mogelijkheden om te winnen en succesvol te zijn of te verliezen. Weer een ander vergrootglas werkt in de isolerende oriëntatie: zijn ze bemoeiziek, dringen ze zich in of laten ze mij vrij, dat is de belangrijke kern. Zijn het de onzen of zijn het de anderen, dat kleurt de waarneming en dat bepaalt mijn houding, zo ongeveer ziet het conformerend perspectief eruit.

De eenzijdig selectieve en vertekende waarneming die in alle gevallen optreedt, fungeert als de wand van de kooi. Zij verklaart waarom we die wand niet ervaren als de muren van een gevangenis. We lopen er niet tegen te pletter, we proberen er niet uit te komen, want we weten niet dat we erin zitten. De vraag hoe een wereld eruit ziet, waarvan we geen enkele ervaring hebben, is niet alleen een metafysische vraag: hij is ook een psychologisch probleem van de eerste orde in de communicatie en de relatievorming tussen mensen. De blinde bescherming die angstreductie ons verschaft, is daarom zo vanzelfsprekend, omdat er een basisniveau van veiligheid uit resulteert, dat geen enkele inspanning vergt. Pas wanneer dat in gevaar komt en er angstontwikkeling en stress optreden, versterken we de defensie. Maar het defensiemechanisme heeft diepere wortels, de blokkering van doelgerichte activiteit in de relatie tot de ander begint niet op het moment dat we er iets van merken.

Intussen heeft mijn poging de bodem van de problematiek te bereiken

door 'beyond games' te gaan, ertoe geleid, dat er allerlei vragen gesteld kunnen worden die ik niet duidelijk en afdoende kan beantwoorden. Dat is op zichzelf een verschijnsel, dat een wel duidelijke parallel heeft met wat gebeurt wanneer van een concreet probleem tussen mensen oorzaken en achtergronden onthuld worden. Naarmate men de kern benadert, nemen vaak de complicaties toe. De specificatie waarvan men uitging, blijkt er slechts één te zijn van vele andere, die door een ingewikkeld weefsel van draden verbonden zijn met dezelfde kern. Of beter gezegd: ze voeren in dezelfde richting, want wie zal ooit willen zeggen, dat hij van een verhouding van enige importantie van zichzelf of een ander de diepste oorsprong begrijpt? Maar het is de vraag, of we daar ongelukkig over moeten zijn. In ieder geval blijkt het bevredigend te kunnen werken, wanneer althans het weefsel van draden zichtbaar wordt.

De vragen dan die ik niet kan beantwoorden, zijn vragen over het samengaan of elkaar uitsluiten van de vier principieel onderscheiden vormen van angstreductie. Mensen functioneren in verschillende verhoudingen en op verschillende niveaus, die in verschillende mate de kern van hun persoonlijkheid raken. Het komt mij voor, dat voor velen één van de vier vormen van angstreductie meer karakteristiek is dan de andere, maar ook dat weet ik niet zeker. Wanneer het mogelijk is op een ander niveau in een andere verhouding anders te functioneren, dan blijft de vraag, of en zo ja in hoeverre die verschillen elkaar beïnvloeden. Doen ze het niet, omdat wat zich meer oppervlakkig afspeelt ongemoeid laat wat meer fundamenteel is? Heeft – beeldend gesproken – de glazen kooi verschillende etages met verschillende uitzichten, die onmogelijk tegelijk kunnen worden gezien? En moeten we dan van goede aanpassing of van slechte integratie spreken? Of is ook die vraag niet in het algemeen beantwoordbaar? ⁸

Ik hoop enkele draden zichtbaar te hebben gemaakt. De weg die ik in het volgende hoofdstuk zal bewandelen, voert in een tegenovergestelde richting: ik zal proberen te komen tot verdere verheldering op een abstract niveau van de vormen die nu meer concreet zijn geïntroduceerd.

3. Actieve betrokkenheid op anderen als een verhouding tussen verbinding, scheiding en selectie

(1)

Behalve het hiervoor aangekondigde probleem: de formalisering van de vier vormen van angstreductie, is er nog een ander probleem dat ik heb genoemd, maar dat ik tot nu toe liet liggen. En wel de nadere uitwerking van het onderscheid tussen volledig functionerende vormen van zelf-ander koppeling en die waarin angstreductie een rol speelt en doelgerichtheid min of meer geblokkeerd raakt. Gebleken is tot nu toe alleen, dat dat onderscheid niet op een eenvoudige manier samenvalt met het wel of niet aanwezig zijn van de genoemde koppeling. Verder heb ik betoogd, dat wel en niet volledig functioneren op een meer complexe manier kunnen samengaan, maar dat hoeft ons in dit hoofdstuk, waarin het er om gaat het theoretische onderscheid scherper te maken, verder niet bezig te houden. Ik zal proberen de twee problemen gezamenlijk, in relatie tot elkaar, tot een oplossing te voeren. U herinnert zich, dat zo'n werkwijze ook als programmatisch uitgangspunt werd verdedigd in het eerste hoofdstuk.

Een punt van uitgang is te vinden in de paren van samenvattende termen, die ik aan het eind van elk van de vier beschrijvingen uit het vorige hoofdstuk gebruikte, nl.:

afhankelijk:	inschikkelijkheid	— zich afzettende geldingsdrang
conformerend:	toewijding	— afwijzing
onderwerpend:	dienstvaardigheid	— heerszucht
isolerend:	betrokkenheid	— afzijdigheid

De verwantschap tussen de termen onderling aan de linkerkant, evenals die tussen de termen onderling aan de rechterkant, is evident. Evenmin is het moeilijk voor beide groepen een overkoepelend begrip te vinden, nl. het streven naar verbinding (van zelf met ander) en het streven naar scheiding (tussen zelf en ander). De vier paren kunnen worden opgevat

als kwalitatief verschillende varianten van verbindingstreven en scheidingsstreven. De sleutel die ons daarmee zonder veel moeite in de schoot valt, past geheel in het slot van zelf-ander koppeling, opgevat als een dynamisch proces, als iets dat voortdurend in beweging is.¹ Een dergelijk proces kunnen wij ons alleen voorstellen door aan te nemen, dat er zowel een tendentie tot verbinding als een tot scheiding van de componenten werkt. Zonder de tweede zou de eerstgenoemde tendentie immers tot een volstreekte fusie leiden, die het proces opheft; zonder tendentie tot verbinding zou die tot scheiding tot volledige ontkoppeling leiden. Verder is deze opvatting volstrekt in overeenstemming met de min of meer intuïtieve kennis, die wij allemaal hebben van de manier waarop tussenmenselijke verhoudingen werken: wij zijn voortdurend bezig elkaar aan te trekken en af te stoten in allerlei wisselende combinaties.

Hoe eenvoudig het algemene principe waarom het mij is begonnen er dus op het eerste gezicht uitziet, wanneer wij het op de keper bekijken, zijn er wel aspecten die nadere toelichting behoeven.

Ik kies een voorbeeld, waarvan eveneens de eenvoud het eerst in het oog springt. Een volwassen geworden kind verlaat het ouderlijk huis. Als vanzelfsprekende zaak wordt daarmee niet de relatie beëindigd, maar wordt regelmatig contact met de ouders onderhouden. Gerichtheid op verbinding en gerichtheid op scheiding spelen dus beide een rol in de houding t.o.v. de ouders. Maar hoe gemakkelijk die beide in de uitwendige, de zichtbare vormgeving naast elkaar zijn te stellen, in de belevingswereld daarachter is hun onderscheid heel wat moeilijker. De ervaring van beide gerichtheden heeft geen alternerend exclusief karakter, maar met het één is ook altijd het ander gegeven. Hoogstens overweegt soms de ene, soms de andere tendentie. Er ontstaan scheidings-verbindingcombinaties, die op hun beurt de uitwendige vormgeving aan de relatie beïnvloeden. Ook dat is nog eenzijdig gezien, want dergelijke scheidings-verbindingcombinaties waren er ook al voordat het kind het ouderlijk huis verliet: ze gaven juist aanleiding tot het vertrek.

Dat de kwaliteit van de gerichtheid op verbinding die van de gerichtheid op scheiding mede bepaalt en omgekeerd, wordt geïllustreerd door te bedenken naar welke achtergrond de vier paren termen, waarvan ik uitging, verwijzen. Afhankelijke geldingsdrang is gerichtheid op scheiding, waarin de verbinding a.h.w. niet kan worden losgelaten. Isolerende betrokkenheid is verbinding van een zeer bepaald soort, nl. vanuit te handhaven distantie. In conformerende toewijding daarentegen draagt

de verbinding een veel absoluter karakter, wordt juist binnen nauwe grenzen alles geëlimineerd wat naar distantie riekt. Ik volsta met enkele aanduidingen; het zal u niet moeilijk vallen ook met betrekking tot de andere termen dergelijk onderscheid te signaleren.

Met een volgend voorbeeld ga ik iets nader in zowel op de kwalitatieve verschillen tussen verbindings-scheidingscombinaties, als op hun situering in een relatie. Verliefdheid zou men kunnen karakteriseren als een alles overheersend verbindingsstreven. Maar zo eenvoudig blijft het natuurlijk niet: op het proces van de zich ontwikkelende relatie werken ook bepaalde predisposities in, men zou kunnen zeggen verbindings-scheidings-schemata, die gevormd zijn onder invloed van andere relaties, b.v. met ouders.

Laten wij, om de gedachten te bepalen, aannemen, dat de man in zijn jeugd sterk is blootgesteld geweest aan 'conditional positive regard', d.w.z. liefde die als voorwaarde heeft de beantwoording aan bepaalde verwachtingspatronen. Nemen we bij de vrouw een vorm van affectieve verwaarlozing aan, dan zijn daarmee twee geheel verschillende verbindings-scheidingsdisposities gegeven, die zoals ik eerder heb uiteengezet, ernaar tenderen zich in de relatie te bevestigen. Het is niet vanzelfsprekend dat de partners bij zichzelf en bij elkaar afhankelijke geldingsdrang en isolerende afzijdigheid als verschillende vormen van scheidingsstreven herkennen. Het is mogelijk, dat deze vormen getransformeerd worden in het krachtige verbindingsstreven, dat de relatie kenmerkt; het is mogelijk, dat juist dit verbindingsstreven niet bestand is tegen de scheidings-tendenties. Daarover valt natuurlijk geen voorspelling te doen: wel is er een complexe uitgangskonstellatie gegeven, die a.h.w. in de kiem een aantal belangrijke determinerende factoren omvat, maar hoe die kiem zich precies ontwikkelt, hangt mede af van andere factoren, van omgevingsfactoren ook. Genoegzaam duidelijk zal zijn geworden, dat verbindings-scheidingscombinaties op een zeer verborgen manier van de ene relatie in de andere doorwerken: niet als heldere, herkenbare intenties, maar als diffuse, ongrijpbare intentionaliteiten.²

Het onderscheid tussen verbindingsstreven en scheidingsstreven ligt dus enerzijds sterk voor de hand en is anderzijds moeilijk nauwkeurig aan te geven, omdat er in werkelijkheid alleen legeringen voorkomen, mengvormen waarin de afzonderlijke componenten niet duidelijk waarneembaar zijn. Die stand van zaken vinden wij bevestigd door te letten op

wat er zo al naar voren is gebracht over een dualistische opvatting van menselijk ervaren. Die opvatting is nl. wijd verbreid, maar zonder dat er steeds hetzelfde wordt bedoeld. Menninger et al.³ stellen, dat hij in allerlei beschavingen, al of niet op metafysische grondslag, is verwoord. Tegenover de synthetiserende, reproductieve, erotische, liefderijke neigingen of principes vindt men de destructieve, regressieve, desintegrerende krachten. In die tegenstelling past zowel het Freudiaanse onderscheid tussen eros en thanatos, als het yang-yin van het oude China, maar ook opbouw en afbraak i.v.m. stofwisselingsprocessen. Op grond van het laatste zou men kunnen denken aan een biologisch fundament van dit dualisme. Maar wanneer men wat dieper op de zaken in gaat, blijkt al gauw dat gemakkelijke generaliseringën geen stand houden. De doodsdrijfconceptie van Freud b.v. was ook voor hemzelf geen gemakkelijk te interpreteren begrip. Voorzover hij in verband wordt gebracht met de menselijke agressie, is daarmee een nieuw complex vraagstuk, dat veel facetten heeft, geïntroduceerd. Denkt men aan de werking van het entropiebeginsel (uit stof zijt gij geboren, tot stof zult gij wederkeren), dan valt op te merken, dat toeneming van entropie juist een soort egalisatie, opheffing van differentiatie betekent. Sommige onderscheidingen wekken reminiscenties aan goed en kwaad, aan de dag- en nachtzijde van het menselijk bestaan. Maar wanneer scheiding, gezien als afbraak, vernietiging, mogelijk een negatieve bijbetekenis heeft, dat is toch niet het geval wanneer men er bij denkt aan verzelfstanding, aan toenemende autonomie.

Een bevredigende inhoudelijke omschrijving van de beide tendenties is dus allesbehalve gemakkelijk te geven, ook niet als wij ons beperken tot de psychologische relevantie. Gelukkig kan ik mij ontslagen achten van de verplichting tot een dergelijke omschrijving te komen en hoef ik dus evenmin in te gaan op de ermee verbonden problemen. En wel omdat het onderscheid tussen beide in de theorievorming die ik nastreef in de eerste plaats belangrijk is als een formeel onderscheid. In de interactieprocessen tussen mensen spelen altijd op de een of andere manier gerichtheid op verbinding en gerichtheid op scheiding een rol, zo ben ik begonnen te betogen. Om nu die dubbele gerichtheid zelf, de combinatie dus, nader te interpreteren, moet men er in ieder geval van uitgaan dat de combinatie bestaat, maar het is niet per se nodig eerst te beschikken over een ondubbelzinnige omschrijving van de onderdelen apart.

(2)

Een aanknopingspunt tot de beschouwing van de combinatie levert ons de tegenstrijdigheid die er op het eerste gezicht uit spreekt. Van tegenstrijdigheid tot paradox: il n'y a qu'un pas. Moeten wij veronderstellen dat het paradoxale karakter van het menselijk bestaan, althans van de tussenmenselijke relatie, waarop ik in het vorige hoofdstuk inging, zijn diepste en onuitroeibare wortel heeft in de tegenstrijdigheid tussen verbinding en scheiding? Tegen die veronderstelling pleit een andere overweging, die ik ook al heb genoemd. Weliswaar zijn de begrippen tegenstrijdig, maar die tegenstrijdigheid verdwijnt, wanneer men ze inpast in het model van zelf-ander koppeling als dynamisch proces. In plaats van tegenstrijdig te zijn, vooronderstellen ze dan juist elkaar; zo ongeveer als in een goede regeling van het wegverkeer het principe is ingebouwd, dat verkeersdeelnemers verbonden en gescheiden raken in steeds wisselende samenstelling. Streven naar verbinding *vooronderstelt* gescheiden entiteiten, streven naar scheiding eerder aanwezige verbinding.

Uitgaande van dit model, wordt nu juist de moeilijkheid die ik zoëven noemde, begrijpelijk. Die moeilijkheid zou principiëler kunnen zijn, dan volgt uit het feit, dat beide tendenties in werkelijkheid altijd met elkaar verbonden voorkomen. Hun begripsmatig onderscheid, los van enige conceptie van hun onderling verband, werkt vertroebelend, doordat verduisterd wordt, dat beide begrippen elkaar vooronderstellen. Geen wonder, dat het daarna niet lukt tot volstrekt aanvaardbare omschrijvingen te komen! Volgens die opvatting is het dus geboden, zo consequent als maar mogelijk is een denkwijze vol te houden, waarin verbinding gezien wordt als verbinding tussen gescheiden entiteiten, en waarin scheiding als actief proces altijd verwijst naar eerder aanwezige verbinding.

Een dergelijke denkwijze is b.v. te vinden in verschillende opvattingen over het begrip autonomie. Bij Berne is autonomie die conditie in de relatie tot anderen, waarin men manipulerende 'games' met bijbedoelingen overwonnen heeft.⁴ Dergelijke autonomie nu heeft als kenmerk dat intimiteit, nauwe verbondenheid met anderen niet, zoals in de spelen, vermeden wordt. Ongeveer zoals de autobestuurder zich volledig vrij voelt, wanneer hij één is met zijn voertuig en nauw verbonden met de verkeerssituatie om hem heen. Centraal staat ook bij Laing het wederzijds verband tussen autonomie en betrokkenheid op anderen en de onmogelijkheid het één zonder het ander te bereiken.⁵ Riesman onder-

scheidt drie mogelijke houdingen van het individu t.o.v. het cultuurpatroon waarin hij leeft: de aangepaste, de anomische en de autonome houding.⁶ In de beide eerstgenoemde, zowel dus in volstrekt conformisme als in volstreekte afwijzing, ontbreekt de vrije keus. Die is wel aanwezig in de autonome houding, maar wat die autonome houding in concreto inhoudt, is ook afhankelijk van het cultuurpatroon waarop zij is betrokken.

Ook uit bovenstaande zeer summiere weergave van enkele opvattingen blijkt, dat met de accentuering van gerichtheid op verbinding en gerichtheid op scheiding in hun niet-tegenstrijdige samenhang, iets anders opnieuw in het vizier komt, nl. volledig functioneren. Dat is natuurlijk geen wonder, want van dat laatste was nu juist het niet in zichzelf tegenstrijdig zijn een essentieel kenmerk. Maar toch zijn we daarmee een stap verder en kan het probleem ietwat anders geformuleerd worden. Twee afzonderlijke probleemstellingen kunnen op één noemer worden gebracht, wanneer we ervan uitgaan dat verbindings- en scheidingsstreven niet tegenstrijdig hoeven te zijn, maar het wel kunnen zijn. De vraag die dan rijst, luidt: is het mogelijk de factor die de ene conditie van de andere onderscheidt, aan te geven? En verder: is het mogelijk de werking van deze factor zodanig te preciseren, dat niet alleen duidelijk wordt hoe volledig functioneren zich onderscheidt van geblokkeerd functioneren, maar ook, hoe dit laatste principieel verschillende vormen kan aannemen?

Het is met het oog erop deze vooralsnog onbekende factor te betrapen, dat ik nog wat langer stilsta bij de optimale samenwerking tussen verbindings- en scheidingstendentie. Een actiebeschrijving van die samenwerking levert Bettelheim.⁷ Onder de titel *Where the self begins* beschrijft hij, hoe het interactieproces verloopt tussen een moeder en haar pasgeboren kind. Veel nadruk valt daarbij op de eigen activiteit van de baby. Bettelheim wil radicaal breken met de mythe van de passieve, ontvangende rol van het kind, dat nog ongeschikt is tot enige zelf-geïnitieerde actie. Het misverstand zou kunnen ontstaan, doordat uiteraard de moeder de situatie beheerst, waardoor over het hoofd wordt gezien, dat de baby onmiddellijk na zijn geboorte, voor zover hij wakker is, betrokken raakt in een intensief leer- en aanpassingsproces dat wortelt in actieve gerichtheid op een andere persoon. Dit proces vergt zoveel inspanning, dat veel slaap nodig is, hetgeen een heel andere verklaring is, dan dat er nog niets anders te doen valt dan slapen. Mutuality, wederzijdsheid en autonomie zijn de twee aspecten van het functioneren die

in de relatie gevormd worden. D.w.z. de baby leert het gedrag van de moeder waar te nemen, zich daarop in te stellen; hij ontwikkelt bepaalde verwachtingen dienomtrent, maar ook leert hij, b.v. in verband met defecatie, zichzelf te onderscheiden van zijn omgeving. Een subtiel genuanceerd proces van waarnemen, verwachten en keuze van eigen activiteit verloopt aan de kant van de moeder, wat niet betekent dat die eigen activiteit te allen tijde volledig aansluit op, a.h.w. een functie is van het gedrag van haar kind.

Zoals ik al zei, is het er Bettelheim om begonnen, de actieve gerichtheid van de pasgeborene te onderstrepen. Ook hechtingsgedrag is meer dan willoze, en passieve overgave: het pasgeboren kuiken uit de proeven van Lorenz kiest een experimenteel substituuut in plaats van zijn moeder om zich aan te hechten. Heeft die selectie eenmaal plaats gehad, dan gaat er een determinerende invloed van uit op het vervolg van de interactie. Ook 'basic trust', om ons weer tot mensen te bepalen, moet *gevormd* worden.⁸

Intussen is met de woorden waarneming, verwachting, keuze, selectie de factor naar voren gekomen, waar het niet Bettelheim, maar wel mijzelf om was begonnen. Wanneer wij opnieuw teruggaan naar de vier beschrijvingen uit het vorige hoofdstuk, dan kunnen die ook worden opgevat als vier verschillende selectiepatronen. D.w.z.: in ieder van de vier vormen van zelf-ander koppeling zijn op een globaal niveau bepaalde keuzen aan het werk, die zowel het eigen gedrag als het verwachte gedrag van de ander in een bepaalde richting stuwen. Die richting kleurt zowel de waarneming van de ander als de zelfwaarneming; hij bepaalt wat hoofdzaak en wat bijzaak is, wat figuur en wat achtergrond is. Hij vergroot het ene en verkleint het andere aspect en bepaalt wat over het hoofd gezien kan worden. Zonder het optreden van selectie valt niet in te zien, dat er een basis kan ontstaan van waaruit de betrokkenheid op anderen een zekere stabiliteit aanneemt, een zekere voorspelbaarheid krijgt zelfs. Reductie van complexiteit is nodig, willen wij niet overstelpt worden door een niet te verwerken hoeveelheid indrukken, en niet iedere handelingsbekwaamheid verliezen in een onhanteerbare hoeveelheid mogelijkheden.

Deze stelling is welhaast een banale gemeenplaats geworden, wanneer men er bij denkt aan de verhouding tussen het individu en 'de' maatschappij. Maar daarover heb ik het niet.⁹ Het gaat over de diep verankerde, en grotendeels onbewust werkende selectiepatronen in de ver-

houding tot concrete personen, over de selectie die ertoe kan leiden, dat wij op een bewust niveau door slechts één overheersende indruk worden getroffen, die slechts één reactie toelaat. Zo is het denkbaar, dat in een extreem onderwerpend selectiepatroon de ander vrijwel onvermijdelijk de gestalte aanneemt van de onbetrouwbare tegenstander, in een conformerend patroon die van voorbeeld of medestander. In de afhankelijke oriëntatie zoekt, maar ook ziet men anderen als steungevende helpers in proporties die die anderen niet uit zichzelf aannemen. Al betekent het optreden van vertekenende selectie, zoals wij eerder hebben gezien, soms krachtige pressie op de ander om te worden zoals hij wordt gezien.

Waar moeten we deze selectiepatronen, deze 'idéés préconçues', die op een ongereflecteerde manier het verloop van interactieprocessen reguleren, nu precies lokaliseren? Natuurlijk in personen, maar uit de voorgaande regels zou licht het misverstand kunnen ontstaan, dat er dus altijd evenveel van dergelijke patronen aan het werk zijn als er personen op een bepaalde interactie-situatie zijn betrokken. Dat is niet zo, en daarom breng ik u in herinnering, dat ik doelgerichte betrokkenheid heb gelokaliseerd binnen een verhouding tussen partijen, waarbij iedere partij uit één, maar ook uit meer personen kan bestaan. De consequentie daarvan is, dat selectiepatronen en ook de verbindings- en scheidings-tendentie waarop zij betrekking hebben, zeer wel collectieve relevantie kunnen bezitten. De consequentie is verder, dat wanneer in complexe verhoudingen verschillende vormen van doelgerichte activiteit door elkaar heen lopen, er ook verschillende selectiepatronen door elkaar heen lopen. De vragen die naar aanleiding daarvan gesteld kunnen worden, laat ik nu rusten: het gaat er om tot een formeel model te komen, en het is dan zowel noodzakelijk als voldoende, wanneer duidelijk is hoe in dit formele model de werkelijkheid wordt benaderd.

(3)

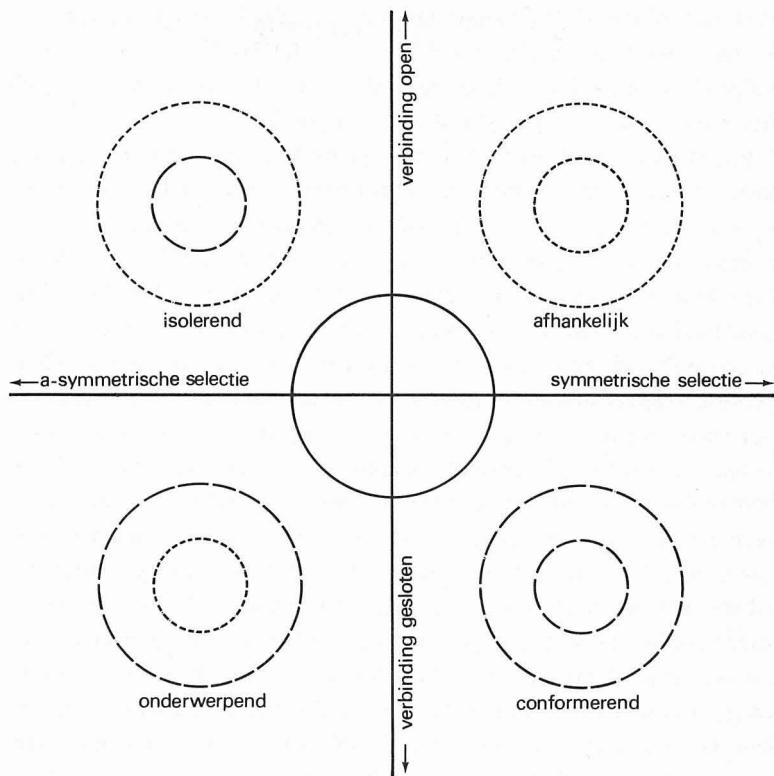
We hebben nu de drie categorieën verbinding, scheiding en selectie naar voren gebracht, die de betrokkenheid van de ene partij op de andere binnen een bepaalde verhouding karakteriseren. Hoe kunnen we nu het gezamenlijk optreden van deze categorieën zodanig nader interpreteren,

dat duidelijk wordt welke principieel verschillende vormen van actieve betrokkenheid mogelijk zijn? Daartoe is nog één vooronderstelling nodig, die tamelijk plausibel lijkt te zijn. En wel de volgende: in de volledig functionerende toestand is er noch sprake van extreem sterke selectie, van grote vernauwing van het blikveld, noch van een extreem lage selectiegraad, waarbij zeer veel indrukken en impulsen worden toegelaten en weinig gekozen wordt. Verder verloopt de selectie ook in die zin evenwichtig, dat hij op een min of meer gelijkwaardige manier de verbindings- en de scheidingstendentie betreft.

Het hoeft geen betoog, dat volledig functioneren dan steeds gezien moet worden binnen het kader van de relatie waarop het betrekking heeft. De volledig functionerende baby in de relatie tot zijn moeder uit de beschrijving van Bettelheim vertoont in absolute zin uiteraard een veel hogere graad van selectie dan de volwassene die aan de volgende karakterisering van Emerson voldoet: 'Het is makkelijk in de wereld te leven naar het inzicht der wereld; èn makkelijk is het, in de eenzaamheid naar uw eigen inzicht te leven; maar hij is groot, die midden in de menigte met volkomen gratie de onafhankelijkheid weet te bewaren der eenzaamheid.'¹⁰ De selectiegraad van een volledig functionerende baby kan men alleen vergelijken met die van het kind dat afhankelijk wordt gemaakt, of dat verwaarloosd wordt, enz.

Uitgaande van de hiervoor genoemde veronderstelling kunnen we nu op een zeer eenvoudige manier vier vormen van niet-volledig functioneren afleiden. Nl. twee, waarin de selectiegraad voor verbindings- en scheidingstendentie in dezelfde richting extreem is, hetzij hoog, hetzij laag, en twee, waarin dat extreme karakter voor verbindings- en scheidingstendentie verschillend is. Daarmee zijn dan de gezochte selectiepatronen gevonden. Alvorens er nader op in te gaan, geef ik de volgende grafische weergave van in totaal vijf patronen. De binnencirkels hebben betrekking op de scheidingstendentie, de buitencirkels op die tot verbinding. Hoe meer gesloten een bepaalde lijn is, hoe hoger de selectiegraad is. Rondom de oorsprong van het assenkruis zijn de verschillen tussen de patronen naar verhouding klein, de selectiegraad vertoont geen extreme waarden. Dit met een gesloten cirkel aangegeven gebied van stabiliteit kan opgevat worden als de afbeelding van volledig functioneren.¹¹

Grondvormen van tussenmenselijk functioneren.

De verdere bespreking aan de hand van bovenstaande figuur heeft tweeërlei doel. Ik zal aannemelijk moeten maken, dat de formele weergave inderdaad recht doet aan de introductie op een meer concreet niveau van de verschillende vormen. Alleen wanneer die vormen stuk voor stuk op een herkenbare manier zijn gerepresenteerd in het model, vertoont de theorie voldoende interne consistentie (hetgeen iets anders is dan voldoende empirisch gehalte; over dat laatste handelen hierna volgende hoofdstukken). Maar ook valt er over de formele weergave zelf het een en ander te zeggen, en daarmee begin ik.

B.v. is hij in strijd met het normale gebruik van een Cartesiaans assenkruis. Door onderwerpend en conformerend van plaats te laten verwisselen, ontstaat er een eenvoudiger kwantitatief model, waarin de horizontale as de selectiegraad voor de scheidingstendentie aangeeft (van links naar rechts afnemend), de verticale as die voor de verbindingstendentie (van beneden naar boven afnemend). Hoewel dat laatste is gehandhaafd, zou de verdere vereenvoudiging wel met een gangbaar gebruik overeenstemmen, maar ook psychologische complicaties veroorzaken. Het is mij er niet om begonnen de indruk te wekken van een althans in theorie gemakkelijke kwantificering. Het feit dat in de afhankelijke en in de conformerende modus de selectie symmetrisch verloopt, is voor mij t.a.v. hun *psychologische* verwantschap belangrijker dan het feit, dat zij gemeten naar de afzonderlijke variabelen elkaars tegengestelde zijn. Eenzelfde overweging geldt voor de linker kant van de figuur. Anders gezegd: ik houd het voor minder waarschijnlijk, dat een afhankelijke vorm van functioneren omslaat in een onderwerpende, waarvoor een partiële verandering van de structuur nodig is, dan dat een algehele verlaging van de selectie de conformerende oriëntatie doet ontstaan. Precies zo blijft in de overgang isolerend-onderwerpend het asymmetrische karakter van het patroon gehandhaafd, en juist dat zou psychologisch relevant kunnen zijn.

De psychologische reden voor de gekozen groepering is op pag. 25 aangegeven als 'gebrek aan vertrouwen in de ander primair' (links) versus 'gebrek aan zelfvertrouwen primair' (rechts). Het woord primair is daarbij van groot belang. Gebrek aan het ene soort vertrouwen leidt nl. tot gebrek aan de andere soort, dat ligt besloten in de samenhang van de zelf-ander koppeling. Maar vanuit de kwalitatieve interpretatie van de vier vormen valt te concluderen tot iets als een gemeenschappelijk beginpunt bij telkens twee vormen.

Nog in een ander opzicht moet ik er tegen waarschuwen, het model

exacter te interpreteren dan het is bedoeld. Volgens een strikt kwantitatieve maatstaf zou volledig functioneren slechts door één punt, de oorsprong van het assenkruis, worden weergegeven. Dat is opnieuw een psychologisch volstrekt onjuiste interpretatie. Die oriëntatie valt te situeren, zoals ik al heb gezegd, in een gebied rondom de oorsprong, waarin de vier andere vormen minder extreem optreden en relatief gemakkelijk in elkaar kunnen overgaan. Anders gezegd: er bestaat keuzevrijheid tussen milde vormen, die kunnen worden afgestemd op eisen die de situatie stelt. Daaruit volgt dan bovendien, dat ook de grens van dit 'gebied van stabiliteit' geen absolute is. Een bepaalde vorm van onderwerpend gedrag b.v. kan in de ene situatie wel, in de andere niet worden aangemerkt als volledig functioneren. Tenslotte is het dan ook duidelijk, dat volledig functioneren niet per se volstrekt symmetrische selectie inhoudt, al is wel een grote mate van asymmetrie uitgesloten.

Bij al deze relativiserende overwegingen blijft het natuurlijk waar, dat meer of minder selectie de kapstok is waaraan het model in zijn geheel is opgehangen. Wel degelijk moeten we er dan ook van uitgaan, dat een bepaalde vorm extremer, neurotischer, eenzijdiger, onaangepaster, meer geblokkeerd functioneren aangeeft, naarmate hij verder van de oorsprong verwijderd is. Naar die mate moet hij ook beschouwd worden als moeilijker veranderbaar en in dat opzicht kan het woord stabiliteit dat ik zojuist gebruikte, enig misverstand wekken. Daarmee bedoelde ik juist niet onveranderbaar, maar flexibel binnen bepaalde grenzen.

Alvorens nog op een iets andere manier aandacht te schenken aan kwantificerende interpretatiemogelijkheden van het model ga ik nu eerst in op de verplichting aannemelijk te maken, dat zij verwijzen naar kwalitatieve onderscheidingen die ik eerder maakte. Daarbij dient voorop te staan de zeer grote vormenrijkdom, die schuil gaat achter het abstraherende model. Het is volstrekt niet de pretentie van de poging tot formalisering aan de betekenis van al die verschillen afbreuk te doen. Abstraherende theorievorming verschaft een totaalbeeld van begripsmatige samenhang in een anders moeilijk ontwarbare kluwen van verschijningsvormen; ze heeft niet de bedoeling in *de plaats van alle afzonderlijke verschijnselen* het wezen van de zaak te onthullen als datgene dat uitsluitend van belang is. De herkenning van b.v. een afhankelijk selectiepatroon in een bepaalde manifestatie van afhankelijkheid mag ons dus nooit doen vergeten, dat er ook andere manifestaties mogelijk zijn.

Dergelijke reserves in aanmerking nemend, kan gezegd worden dat de

formele interpretatie van afhankelijk functioneren recht doet aan het middelpuntvliedende en het vluchtige karakter ervan. Iedere stimulus bij wijze van spreken is goed om er zich mee te verbinden, maar ook om er door gekwetst te raken, zich tegen af te zetten. Wisselend, onrustig, weinig vasthoudend, sensibel, prikkelbaar, Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt, romantisch levensgevoel, heimwee en hinausweh, opgaand maar ook ondergaand in een veelheid van indrukken, meegaand en onberekenbaar: dat zijn een aantal kwalitatieve gedrags- en belevingskenmerken die met afhankelijk functioneren kunnen samenhangen.

In de conformerende vorm verwijst de in beide opzichten hoge selectie naar het op de een of andere manier altijd aanwezige totalitaire karakter ervan. D.w.z.: de beperkte mogelijkheden in het op anderen betrokken functioneren krijgen een absolute geldigheid: ze nemen de vorm aan van onontkoombare principes. Ook wanneer ze niet tot ideologie verwoord zijn, kan die dwingende werking nog wel bestaan. De merkwaardige paradox doet zich voor, dat samen met anderen in volstrekte ongebondenheid leven leidt tot de binding aan vrijheid, die in absolute vorm alleen als principe, maar niet in werkelijkheid bestaanbaar is.

In de formele weergave van de beide andere vormen kan de asymmetrische structuur worden gezien als een indicatie van de gespletenheid ervan. Bij de isolerende oriëntatie trekt de open verbindingstendentie a.h.w. naar buiten, de gerichtheid op scheiding die minder aanknopingspunten zoekt, naar binnen. Zowel vermogen tot koele, gedistantieerde observatie, oog voor details, soepele en snelle aanpassing aan de omgeving, als ook de ervaring van gespletenheid, van er niet werkelijk bij horen, onvermogen tot diepgaand engagement, omdat de scheidingstendentie min of meer onafhankelijk van omgevingsfactoren werkt, passen bij deze formele structuur.

In de omkering ervan die de onderwerpende structuur te zien geeft, is ook de gespletenheid van heel andere aard. De scheidingstendentie is omgevingsgevoelig, zoekt steeds nieuwe stimuli en objecten. Rivaliteit, gevoeligheid voor status, prestigeoverwegingen, handhaving van afstand in allerlei opzichten passen in dit beeld. De gespletenheid hangt samen met de onmogelijkheid tot communicatie – in de letterlijke betekenis van het woord – met datgene ten opzichte waarvan de scheidingstendentie voortdurend actief is. Men zoekt zichzelf in de relatie zonder de relatie aan te gaan, zo ongeveer kan de formele structuur vertaald worden in meer kwalitatieve richting, waarbij het al gauw tot opportunisme

en tot manipuleren van personen leidende karakter van deze oriëntatie duidelijk wordt.

Na deze korte rechtvaardiging van de verschillende onderdelen van het model in verband met wat er aan vooraf ging, wijs ik eveneens kort nog op enkele mogelijkheden tot paarsgewijze vergelijking.

Kruislings: afhankelijk en onderwerpend hebben de weinig selectieve scheidingstendentie gemeenschappelijk. Dat betekent, dat in beide gevallen de omgeving, c.q. de ander belangrijk is als 'leverende instantie'; daartegenover stelt men zich in het eerste geval *ontvangend*, in het tweede *nemend* op. Kruislings tegenover elkaar staan ook isolerend en gelijkschakelend. In dit geval kan de tegenstelling worden geïnterpreteerd als *overmatige differentiatie* t.o.v. de ander versus *verdrongen differentiatie* (in de zin van beleving van verschillen). Ik heb al gezegd, dat het psychologisch verband van de verticale paarvorming mij het belangrijkste voorkomt, ondanks het juist diametraal tegenovergesteld zijn van de in die paren begrepen structuren. Een dergelijk verband zie ik niet in de beide horizontale paren, al valt uiteraard ook dan iets gemeenschappelijks te signaleren: men zou dat kunnen opvatten als een kwetsbare versus een gewapende opstelling t.o.v. de omgeving.¹¹

Tenslotte, en wellicht ten overvloede, maak ik er op opmerkzaam, dat de woorden *ander* en *omgeving*, die ik nogal achteloos door elkaar gebruikte, toch niet altijd volkomen verwisselbaar zijn. In de conformerende houding moet de ander die als identificatieobject in de houding zelf is begrepen worden onderscheiden van de omgeving die er buiten valt. Meer in het algemeen trouwens dient niet te worden vergeten, dat de structuren verwijzen naar *het proceskarakter van zelf-ander koppeling*. Omdat het dagelijks taalgebruik zeker niet dit uitgangspunt hanteert in de beschrijving van de wisselwerking tussen mensen, kan dit taalgebruik er licht toe leiden, dat het eigenlijke object van de theorie wordt verdoezeld.

(4)

Ik keer nu terug naar meer formele beschrijving, en wel naar een nieuwe mogelijkheid daartoe door toepassing van een eenvoudige transformatieregel.^{1,3} We kunnen stellen, dat in het proces van zelf-ander koppeling voortdurend nieuwe verbindingselementen en scheidingselementen worden geproduceerd. Duiden we de verbindingselementen en de scheidings-elementen aan met respectievelijk V en S en deze elementen met $v_1 \dots v_n$ en $s_1 \dots s_n$ dan hebben we dus:

$$V \rightarrow v_1 \dots v_n \text{ en}$$

$$S \rightarrow s_1 \dots s_n$$

De elementen treden nooit afzonderlijk op, maar altijd in de vorm van *vs* combinaties. Een hoge graad van selectie betekent dat in een bepaalde tijdsperiode naar verhouding weinig elementen worden geproduceerd, een lage selectiegraad levert naar verhouding veel nieuwe elementen. Precies diezelfde conclusie valt ook te trekken, door de structuur op te vatten als een open systeem in wisselwerking met een omgeving. We moeten dan een dubbele relatief open systeemgrens postuleren.

Om de gedachten te bepalen kies ik enkele getallen die het aantal nieuwe elementen in een gegeven tijdsperiode aangeven onder drie selectiecondities. B.v.

hoge selectie:	2 nieuwe elementen
gemiddelde selectie:	3 nieuwe elementen
lage selectie:	4 nieuwe elementen

De getallen zijn natuurlijk, afgezien van hun verband met laag en hoog, volstrekt willekeurig. Maar met behulp ervan kunnen wij nu het verschil tussen vijf systeemcondities illustreren. En wel door de in iedere conditie geproduceerde *vs* combinaties af te leiden als het Cartesisch produkt van de twee verzamelingen elementen die beschikbaar komen. We krijgen dan dus:

$$\text{conformerend:} \quad V \rightarrow v_1, v_2.$$

$$S \rightarrow s_1, s_2.$$

$$\text{produkt:} \quad v_1 s_1 \quad v_1 s_2 \quad v_2 s_1 \quad v_2 s_2$$

$$\text{afhankelijk:} \quad V \rightarrow v_1, v_2, v_3, v_4.$$

$$S \rightarrow s_1, s_2, s_3, s_4.$$

produkt: $v_1 s_1$ $v_1 s_2$ $v_1 s_3$ $v_1 s_4$ $v_2 s_1$ $v_2 s_2$ $v_2 s_3$
 $v_2 s_4$ $v_3 s_1$ $v_3 s_2$ $v_3 s_3$ $v_3 s_4$ $v_4 s_1$ $v_4 s_2$
 $v_4 s_3$ $v_4 s_4$

isolerend: $V \rightarrow v_1, v_2, v_3, v_4$
 $S \rightarrow s_1, s_2$

produkt: $v_1 s_1$ $v_2 s_1$ $v_3 s_1$ $v_4 s_1$ $v_1 s_2$ $v_2 s_2$ $v_3 s_2$
 $v_4 s_2$

onderwerpend: $V \rightarrow v_1, v_2$
 $S \rightarrow s_1, s_2, s_3, s_4$

produkt: $v_1 s_1$ $v_1 s_2$ $v_1 s_3$ $v_1 s_4$ $v_2 s_1$ $v_2 s_2$ $v_2 s_3$
 $v_2 s_4$

volledig functioneren: $V \rightarrow v_1, v_2, v_3$
 $S \rightarrow s_1, s_2, s_3$

produkt: $v_1 s_1$ $v_1 s_2$ $v_1 s_3$ $v_2 s_1$ $v_2 s_2$ $v_2 s_3$ $v_3 s_1$
 $v_3 s_2$ $v_3 s_3$

Het meest eenvormige beeld levert de conformerende oriëntatie, die ook het meest een gesloten systeem benadert. Tegenover de 4 combinaties daar staan er 16 in de afhankelijke oriëntatie, die het sterk wisselende karakter ervan onderstrepen. De 8 combinaties in zowel de isolerende als de onderwerpende vorm vertonen een eenzijdig beeld: in het eerste geval is de stereotypie, het gebrek aan variatie gelegen in de scheidingscomponent, in het tweede in de verbindingscomponent. Volledig functioneren tenslotte levert 9 combinaties; een aantal dat precies het gemiddelde is van de aantallen uit de vier andere vormen, waarbij de bijdrage van verbindings- en van scheidingselementen even groot is.

Wat is het belang van dit transformatiemodel? Dat belang is natuurlijk niet gelegen in de getalsmatige uitkomsten, die slechts in hun onderlinge verhouding, maar voor het overige willekeurig nog eens bepaalde conclusies bevestigden, die ook op een andere manier wel konden worden getrokken. Maar deze manier van kijken onderstreept een bepaalde opvatting van menselijke communicatie en relatievorming: de opvatting dat het om processen met stochastische eigenschappen gaat. B.v. de conformerende vorm betekent het optreden van een proces, waarin de meest waarschijnlijke toestand die van de naar verhouding kleinste verscheidenheid is. Afhankelijke processen nemen als meest waarschijnlijke toestand er één van relatief grote verscheidenheid aan. D.w.z. kleine verscheidenheid is in dit geval als de uitzondering te beschouwen.

Nemen wij nu de volledig functionerende vorm met gemiddelde varia-

tie, dan is er nog een ander kenmerk, dat niet rechtstreeks uit de transformatieuitkomsten volgt. Deze gemiddelde variatie valt nl. te interpreteren als een combinatie van de minder waarschijnlijke toestanden uit de vier andere procesvormen. Zo gezien is volledig functioneren ten opzichte van de vier andere vormen een soortgelijke uitzondering op de entropiewet, als de levende natuur ten opzichte van de levenloze is, een toestand van toenemende differentiatie dus. Geblokkeerde doelgerichte activiteit, die in de vorm van stress in de andere vormen aanwezig is, belemmert dus niet per se het optreden van differentiatie, maar wel dat van *toenemende* differentiatie.

Anders gezegd: de stabiliteit van volledig functioneren is van een andere orde dan die van geblokkeerd functioneren. In het tweede geval is die gelegen in de gebondenheid aan een bepaalde cyclus van gedragingen. Hoe gedifferentieerd die cyclus op zichzelf ook is, de herhaling ervan is monotoon. In het eerste geval daarentegen neemt de stabiliteit de vorm aan van flexibiliteit in de aanpassing aan de omgeving, die ertoe leidt dat er een soort continue evolutie optreedt, waarin geen extreme sprongsgewijze veranderingen voorkomen, maar waarin evenmin een bepaalde cyclus zonder enige verandering wordt herhaald.

Het geschetste principe is terug te vinden in de manier waarop Erikson de psychosociale ontwikkeling van de mens interpreteert. Hij onderscheidt een achttal kritieke fasen.¹⁴ In iedere volgende fase wordt de relatering aan de omgeving op een meer omvattende manier aan de orde gesteld en is er sprake van toegenomen differentiatie. Het probleem van de vorige fase wordt getransformeerd naar een nieuwe gedaante, waarvan de oplossing vooronderstelt, dat er in de vorige fase niet te veel stagnatie is opgetreden.

Deze overwegingen dragen natuurlijk een zeer algemeen karakter. Toch meen ik dat ze de kern raken van wat zich tussen mensen afspeelt in wel en niet, in meer of minder geblokkeerd functionerende relaties. Het model is een restrictief model.¹⁵ D.w.z. het is een manier van kijken, die de beschouwer een bepaalde greep op de werkelijkheid verschafft, maar om die greep te krijgen, moeten tal van gezichtspunten over het hoofd worden gezien, tal van details en nuances naar de achtergrond verschuiven. Dat wil dus zeggen dat de stochastische processen die ik op het oog heb, in werkelijkheid veel complexer zijn, dan ik ze hier heb kunnen afschilderen. Maar dat behoeft het optreden van het soort wetmatigheden dat ik bedoel in het geheel niet in de weg te staan.

Terugkerend naar het model in zijn geheel: de betekenis ervan in zijn

lege veelomvattendheid is dunkt mij vooral gelegen in de mogelijkheid het als een soort syntaxis te gebruiken die geldt voor processen van sociale regulering. Niet alleen vallen dergelijke processen daardoor sneller te begrijpen en te classificeren, maar ook wordt daarmee hun hanteerbaarheid, althans in principe, groter. Immers wanneer in allerlei relatievormen, tussen ouders en kinderen, leraren en leerlingen, maar ook in relaties tussen groepen, de kiem van een zich ontwikkelende oriëntatie zichtbaar wordt, is het vaak beter mogelijk op enigerlei manier bij te sturen, dan wanneer zo'n oriëntatie zich op de eerder beschreven manier heeft vastgezet. Ik zal de verleiding weerstaan om daarvan in kort bestek voorbeelden uit eigen ervaring te noemen. Dat zou een indruk van handgrepen en recepten kunnen geven, die ik niet bedoel; het zou de problematiek plaatsen op een niveau van oppervlakkigheid waar ik hem juist vandaan wil halen. Maar wel is het nodig, na de ontwikkeling van een formele benadering van de tussenmenselijke werkelijkheid te proberen in het licht daarvan de werkelijkheid zelf te zien. Die poging zal ik in de volgende hoofdstukken ondernemen.

4. De herkenbaarheid van het formele model: voorbeelden, variaties en literatuur

(1)

In de drie voorafgaande hoofdstukken heb ik geprobeerd zo systematisch mogelijk een bepaalde theorie uiteen te zetten. Die theorie liep uit op de opstelling van een formeel model; een classificatie van de manieren waarop wij in de relatie tot onze medemensen kunnen functioneren. D.w.z.: eigenlijk ging het om de fundamentele oriëntaties, die veelal onbewust dit functioneren determineren. Het is één van de spelregels van de wetenschap, dat een theorie empirisch getoetst dient te zijn op een methodologisch verantwoorde manier, vooraleer zij voor waar mag worden gehouden. Met enige nadruk wil ik verklaren, dat het niet de bedoeling van dit hoofdstuk is dergelijke toetsing te leveren, dus de juistheid van de theorie te bewijzen. Trouwens: in het boek in zijn geheel zal men dit bewijs tevergeefs zoeken. In de psychologie is met betrekking tot het soort onderwerp dat ik behandel, het geven van een doorslaggevend empirisch bewijs meestal allesbehalve eenvoudig. Daarmee beweer ik natuurlijk niet, dat we er maar van af moeten zien, maar ik wil iedere schijn vermijden van de pretentie een vraagstuk op te lossen, dat ik in feite niet eens van plan ben aan te snijden.

Gelukkig is het geen spelregel in de wetenschap, dat een theorie pas gepubliceerd mag worden nadat zij is bewezen: in dat geval zou nog veel meer psychologische literatuur voor onwetenschappelijk moeten worden gehouden dan toch al het geval is. Maar er blijven dan wel een paar andere eisen over. De theorie dient falsifieerbaar te zijn; er dienen gevolgtrekkingen uit te kunnen worden afgeleid, die open staan voor weerlegging. Verder dient de theorie, hoe abstract zij ook is, op de een of andere manier te verwijzen naar observeerbare verschijnselen. Zou aan die eisen niet zijn voldaan, dan zou immers empirische toetsing a priori onmogelijk zijn. Maar wat is dat: op de een of andere manier verwijzen? En: in hoeverre vallen verschijnselen te observeren, zonder dat de theorie er al reeds in is verdisconteerd? Dat zijn precies de weten-

schapstheoretische en methodologische problemen waaraan ik voorbij ga.

Daarmee heb ik het onderwerp van dit hoofdstuk geïntroduceerd: levert het formele model in de werkelijkheid van tussenmenselijk functioneren voldoende punten van herkenning op? Waar en hoe valt die herkenbaarheid te constateren? Wellicht ten overvloede merk ik op, dat herkenbaarheid niet noodzakelijkerwijs betekent herkenbaarheid van de afzonderlijke variabelen als selectie, verbindings- en scheidingsstreven. Zo min als empirische toetsing noodzakelijkerwijs zou moeten verlopen langs de weg van meting van deze variabelen afzonderlijk. Het gaat om herkenning van een patroon als zodanig en in een dergelijk geval is een volstrekt analytische verbinding tussen theorie en empirie niet de meest waarschijnlijke.

Een patroon van tussenmenselijk functioneren is soms herkenbaar in dromen, en bovendien bevinden wij ons dan dicht in de buurt van de onbewuste uitgangspunten waarnaar de theorie verwijst. Een indicatie van een onderwerpend patroon levert ongetwijfeld de uit de Bijbel bekende droom van Jozef, waarin hij met zijn elf broers op het land werkend zag dat elf korenschoven voor zijn schoof bogen. Waarna ook de zon, de maan en elf sterren hem eer bewezen.¹ Aan de hand van twee andere dromen, die weliswaar niet het gezag van de Bijbel bezitten, maar waarvan ik niettemin de authenticiteit garandeer, maak ik duidelijk, dat een bepaalde grondopvatting van tussenmenselijk functioneren herkenbaar is. In het eerste geval betreft die opvatting de onmogelijkheid om, zoals men is, met anderen in contact te komen. Beter dan welke rationele analyse van de isolerende oriëntatie ook, geeft de droomsituatie de kloof weer, die in die opvatting bestaat tussen gewenst contact en mogelijk contact.

‘Ik lig op een bed of bank in een schemerig-donkere ruimte en ben doodsbang. Ik word bedreigd door iets ongrijpbaars, onzichtbaars, dat ik voor mezelf “het boze oog” noem. Op het laatst wordt mijn paniek zo groot, dat ik opspring en naar buiten ren. Nu ben ik een Chinees meisje, en het is tegen mijn normbesef de aandacht van anderen te trekken of hulp te vragen. Maar ik ben wanhopig en ik weet, dat de anderen het niet erg vinden als iemand zulke dingen doet. Er raast een trein vol mensen voorbij; roepen heeft geen zin: ze kunnen me toch niet horen. Ik zwaai met twee armen boven mijn hoofd en ja hoor, er stapt

een man uit, die na mijn verhaal over het boze oog zegt: "wel nee, onzin hoor, het komt allemaal doordat je een Chinees bent."

Afhankelijkheid betekent hulpeloosheid, waarin het eigen streven zich al te gemakkelijk aanpast aan goed vertrouwen op anderen, waardoor alles mislukt; zo kan men de tussenmenselijke situatie van de tweede droom samenvatten.

'Ik sta in de vertrekhal van een luchthaven met een gedeelte van mijn bagage: de rest is al verstuurd. Ik heb geen enkel overzicht van wat ik heb meegenomen: mijn moeder hielp bij het sorteren en inpakken. Plotseling krijg ik een inval: één ding weet ik zeker; mijn pas (identiteitsbewijs!) is in ieder geval thuis gebleven. Ik heb nog tijd hem te gaan halen. Op dat moment pakt S, met wie ik reis, mijn bagage en zegt: "ik zal dit even voor je afgeven, ik ben zo terug." Ik kan nu niet weg, moet wachten op S. S verdwijnt in de menigte en komt niet terug. De tijd verstrijkt, het is nu te laat. Een vochtige nevel drijft binnen en alle contouren vervagen.'

Met opzet koos ik droomvoorbeelden om het thema van de herkenbaarheid te introduceren: dromen verwijzen bij uitstek naar het globale niveau, waar ik de kern van de problematiek wil situeren. Maar nu rijst toch de vraag, hoe wij dat thema van de herkenbaarheid verder zullen aanpakken. Wat toch is het probleem? Tussenmenselijk functioneren is buitengewoon gevarieerd in zijn situaties en verschijningsvormen, daaraan behoeft geen enkele twijfel te bestaan. Er is natuurlijk geen sprake van, dat in die rijkdom op een tamelijk rigide manier steeds 'dezelfde', d.w.z. zichzelf gelijk blijvende vier vormen worden herkend. Het probleem van de herkenning is veeleer de herkenning van een familiegelekenis, zoals Wittgenstein dat heeft geformuleerd.² Mensen kunnen herkenbaar zijn als behorend tot dezelfde familie, zonder dat er één kenmerk bestaat dat allen gemeen hebben. De familiegelekenis omvat een complex van kenmerken en relaties tussen kenmerken waarvan er altijd sommige aanwezig zijn en andere ontbreken.

Op analoge manier is het begrip spel een zinnig en duidelijk begrip, zonder dat er een kenmerk valt aan te wijzen, dat alle spelen gemeenschappelijk hebben. Soms gaat het erom te winnen, soms ook niet; meestal speelt men met meer mensen, maar ook wel alleen (patience). Het empirisch bestaan van de vier grondhoudingen moeten wij op

dezelfde manier interpreteren. Wat ik in dit hoofdstuk wil bereiken, is dan ook allerm minst een opsomming van 'de' empirische kenmerken van de vier oriëntaties, maar wel een toenemend gevoel voor vier soorten familiegelekenis.

In het licht van deze doelstelling zijn er twee klippen die wij bij onze verdere speurtocht naar herkenbaarheid dienen te omzeilen: klippen die nl. de idee van familiegelekenis geweld aan doen. De eerste is de al te gemakkelijke kwalificatie van bepaalde fenomenen, die zelfs wanneer zij juist is, genuanceerd inzicht eerder belemmert dan bevordert: niet alleen onware, maar ook ware stereotypevorming wekt de indruk dat wij alles weten en dat verdere waarneming, verder nadenken overbodig is. B.v.: het is eenvoudig genoeg om te concluderen tot een conformerende moraal, wanneer uit Russische of Chinese speelfilms blijkt, dat het cultiveren van individuele behoeften slecht, het zichzelf wegcijferen op grond van trouw aan de partij daarentegen edel is. Conformisme valt niet moeilijk aan te tonen in het opvoedingssysteem van collectivistisch georiënteerde maatschappijvormen.³ Dat Nixon's presidentiële activiteiten een opportunistisch, onderwerpend karakter dragen, veroorzaakt na de onthullingen dienomtrent evenmin een schok van — theoretische — herkenning. Voor dat laatste is meer nodig: het psychiatrisch profiel van Nixon, zoals dat werd beschreven door Eli S. Chesen b.v.⁴ Daaruit leert men zowel Nixon's effectieve meegaandheid en aanpassing als zijn algehele zelfbeheersing en crisisbestendigheid te zien als reacties op angst, onzekerheid, armoede, bedreigdheid in zijn jeugd. Pantsering tegen overgave aan een als vijandig ervaren omgeving neemt dan de vorm aan van zorgvuldige berekening en vasthoudend streven die omgeving onder controle te houden.

Terugkerend naar het conformerend perspectief: het is al te gemakkelijk maatschappij-kritische, radicale actiegroepen van min of meer fanatiek karakter zonder nadere analyse op deze noemer te brengen, ook al zal zich genoemd perspectief in die hoek mogelijk nogal eens voordoen. Maar de conclusie is pas verantwoord, wanneer niet alleen een gemeenschappelijke doelstelling en afwijzing van de omgeving aantoonbaar zijn, maar ook binnen de groep vlucht in een soort collectief ego, dat zowel bescherming biedt als repressief werkt op individuele autonomie. Wel duidelijk vindt men dat mechanisme b.v. geschetst in Bettelheim's studie van de kibboetsopvoeding in Israël, waaruit de zwakke ontwikkeling van het individuele functioneren naar voren komt.⁵

Wil men een voorbeeld in Nederland waartoe op dit moment meer

distantie mogelijk is dan tot de activiteit van allerlei hedendaagse actiegroepen, dan valt te denken aan de pionierstijd van Kees Boeke. Het gaat om de herkenning van dat punt, waar het engagement met betrekking tot de ontplooiing van de persoonlijkheid omslaat in onderdrukking van de persoonlijkheid. Zowel op grond van eigen ervaringen in de werkplaats Kindergemeenschap als op grond van beschrijvingen van persoon en werk van Kees Boeke meen ik, dat dat punt inderdaad herkenbaar is in het hele complex van Quakeridealen en strijdbare maatschappijkritiek: nadruk op het gemeenschappelijke, charismatisch leiderschap, ontwijken van de persoonlijke relatie in de volle betekenis van het woord. Met Kees Boeke, die ervaring hebben anderen met mij opgedaan, moest je het eens zijn; verschil van mening leidde veeleer tot pijnlijke getroffenheid aan zijn kant dan tot een hanteerbare uitwisseling van standpunten. Zijn persoon was in de eerste plaats verbonden met de ideeën, die hij zowel intellectueel als gevoelsmatig uitstraalde; noch voor de distantie daartoe, noch voor de verbinding met andere mensen los daarvan, beide nodig voor de persoonlijke relatie, bleef veel ruimte over. Herkenbaar dient te zijn, en dat geldt niet alleen voor Kees Boeke en de kibboetsopvoeding, maar steeds, wanneer er sprake is van herkenning van een van de vier oriëntaties, de zwakte achter de kracht, de onmacht die de macht in stand houdt, de onzekerheid die wordt omgezet in zekerheid.

Te weinig herkennen leidt tot sjablones, dat heb ik tot zover willen betogen. Wanneer dat effect optreedt, gaat er al gauw iets anders mee samen dat tegenovergesteld lijkt, maar het in wezen niet is: het formele model krijgt een geldigheid en een reikwijdte die het helemaal niet pretendeert te hebben. Anders gezegd: er wordt te veel in gestopt.

Het meest voor de hand ligt waarschijnlijk de extrapolatie naar een persoonlijkheidstypologie. Zo gezien bestaan er vier typen en iedereen zou als persoon tót één van deze typen behoren. Nog erger wordt het, wanneer kennis van het type gelijkgesteld wordt aan kennis van de kern van de persoon, van waaruit ongeveer alles verklaard kan worden. Daarmee zijn we dan geheel af van het denken in termen van relaties, dat ik nu juist geprobeerd heb consequent vol te houden. Vanaf hun geboorte tot hun dood zijn mensen in hun functioneren gekoppeld aan andere mensen. De theorie en het model hebben betrekking op de manier waarop de koppeling werkt, gevormd wordt, zich handhaaft, verandert, steeds opnieuw, daarvoor is het een koppeling in relatie tot anderen.

Iedere persoon is op meer dan één manier gekoppeld, afhankelijk van de ander waartoe hij zich verhoudt, de groep waarin hij verkeert. De theorie laat dus volledig toe, dat in één persoon alle houdingen aanwezig zijn en in die zin is hij allerminst een persoonlijkheidstypologie. Bovendien wordt ieders functioneren in relaties nog door andere factoren bepaald, als intelligentie, temperament, ontwikkeling, enz., die niets te maken hebben met de hier ontvouwde theorie.

Maar hoe simpel dit onderscheid lijkt vanuit het vraagstuk van de herkenbaarheid van het model, en daarover hebben wij het nu, zo simpel is het toch niet. De moeilijkheden zijn van tweeërlei aard.

In de eerste plaats is de koppeling tussen mensen van heel andere aard dan de koppeling tussen spoorwegwagons. Daar is het een accessoir waarvan men de werking kan bekijken los van de wagon zelf. In het geval van mensen heb ik nu juist in voorgaande hoofdstukken betoogd, heeft de aard van de koppeling constituerende betekenis: de extrapolatie naar de persoonlijkheid is dus niet zonder iedere zin. We blijven zitten met een dynamisch complex van houdingen binnen verhoudingen, die meer of minder fundamenteel in de persoonlijkheid verankerd kunnen zijn.

In de tweede plaats zijn de andere factoren die ik noemde wel in theorie te onderscheiden, maar in concreto komt datgene waarop het model wel betrekking heeft niet gescheiden voor van datgene waarop het geen betrekking heeft. Om een enkele illustratie te noemen: ook lichaamsbouw kan samenhangen met de manier waarop wij relaties leggen; daarvan had Cervantes al weet in zijn creatie van de lange magere Don Quichote en de gezellige dikke Sancho Panza, zelfs voordat onderzoekers als Kretschmer en Sheldon hun licht lieten schijnen over de materie.⁶ Volgens de onderhavige theorie moet dat verband wel onderscheiden worden van het door de relatie zelf gevormde self-other system.

Een eenvoudige oplossing voor deze moeilijkheden van de herkenbaarheid heb ik niet. Ik geloof ook niet dat het ontbreken daarvan zo dramatisch is, of afbreuk doet aan de bruikbaarheid van het model, mits men zich maar goed bewust is van de complicaties. En daarom heb ik die aangeduid. Zelfs meen ik, dat ze wel nuttig zijn, omdat ze ons er voortdurend aan herinneren, dat we niet het wezen van mensen kunnen fixeren met een enkele term, waarbij de keus slechts vier mogelijkheden omvat.

(2)

Het zou mogelijk zijn het betoog te vervolgen door nog tal van situaties ten tonele te voeren, die stuk voor stuk de strekking hebben een bepaalde oriëntatie te illustreren. Die kaleidoscopische werkwijze zou mogelijk door zijn gebrek aan systematiek niet helemaal bevredigend zijn. Maar een groter bezwaar is, dat de herkenning van de verschillende oriëntaties afzonderlijk, nog niet de herkenning van het formele model als geheel is. Voor mijzelf ligt de betekenis van de theorie vooral daarin, dat geheel verschillende vormen binnen één begrippenkader worden gebracht. De titel van dit hoofdstuk luidt dan ook: de herkenbaarheid van het formele model en niet: de herkenbaarheid van de onderdelen van het model.

Om die strekking waar te maken is een andere dan de hiervoor genoemde werkwijze nodig. Een werkwijze waarbij steeds een aantal, bij voorkeur alle oriëntaties in een bepaalde samenhang aan de orde worden gesteld. B.v.: als de vier 'grote' geestesziekten worden wel genoemd: schizofrenie, manisch-depressieve psychose, dwangneurose en hysterie. Het valt niet zo moeilijk in te zien, dat deze pathologieën als extreme vormen in het formele model kunnen passen. Nl.: schizofrenie wijst naar de gespletenheid van de isolerende oriëntatie, melancholie en stemmingswisseling wijzen naar afhankelijkheid, compulsieve en obsessieve symptomen doen denken aan de conformerende houding, hysterie heeft een onderwerpend karakter. Dergelijke herkenning is van een andere orde dan hiervoor werd behandeld: niet gebonden aan concrete personen of situaties en niet direct gericht op verdieping van inzicht in concrete symptomen, maar verbonden met bestaande classificaties van min of meer abstract karakter.

Zonder dat ik mij daartoe moeite heb getroost, zijn mij in de loop der jaren een aantal classificaties bekend geworden die zich formeel laten interpreteren. Het is dus best mogelijk, dat er nog veel meer bestaan die ik niet ken. Alleen al om die reden vatte men wat volgt niet op als 'literatuuroverzicht van het onderwerp'. Maar zelfs twijfel ik er ernstig aan, of een systematisch literatuuroverzicht een zinnige en haalbare kaart is. Het onderwerp immers kent wel een specifiek empirisch object, maar dit object is noch gebonden aan gangbare indelingen van praktijk-situaties, noch aan traditioneel gegeven wetenschappelijke indelingen. Het tiental publicaties, waarop ik nader wil ingaan, is dan ook geschre-

ven door auteurs van verschillende huize.⁷ Weliswaar zijn de psychiaters en de klinisch psychologen in de meerderheid, maar men vindt onder hen ook beoefend operations research (Ackoff), bedrijfskunde (Adams en Fyffe), sociologie (Lammers) en sociale psychologie (Zaleznik en Moment).

Mede in verband daarmee verschillen ook de verhoudingen waarop door hen de verschillende vormen van functioneren worden betrokken. Soms is die verhouding specifiek (manager-bedrijf bij Adams en Fyffe, universitaire autoriteiten-protesterende studenten bij Lammers), soms gaat het over mensen in het algemeen. Maar ook dan geeft de achtergrond van de schrijver toch een bepaalde kleur: Angyal en Horney b.v., maar ook Du Boeuff en Kuiper ontlenu hun beschrijvingen aan een psychiatrische praktijk. Bij Bion is dat ook zo, maar zijn object is het functioneren van mensen in groepsverband. Het laatste is eveneens het geval bij Künkel, die echter veel sterker een normatief gezichtspunt hanteert, waarmee hij dan weer in de buurt komt van de maatschappijkritisch georiënteerde Fromm.

Ondanks dergelijke onderlinge verschillen concluderen deze auteurs tot soortgelijke vormen van functioneren. Maar dat moet ik nog aantonen en als uitgangspunt geef ik een overzicht van de termen die in de verschillende publikaties gebruikt worden. Die termen zijn in ieder geval niet hetzelfde en het is dus zaak na te gaan, welke lading er achter de diverse vlaggen schuil gaat. Ander gezegd: is de groepering die ik heb aangebracht in mijn overzicht met gebruikmaking van mijn eigen naamgeving ter aanduiding van vijf categorieën gerechtvaardigd? Ziedaar het hoofdprobleem waarop ik nader zal ingaan.

*Vormen van functioneren, zoals genoemd door diverse auteurs**

<i>Auteur(s)</i>	<i>verhouding</i>	<i>basisbegrip</i>	<i>isolerend</i>	<i>afhankelijk</i>	<i>conformerend</i>	<i>onderwerpend</i>	<i>volledig functioneren</i>
Ackoff & Emery	personen	personality space	objective internalizer	objective externalizer	subjective internalizer	subjective externalizer	centraversion
Adams & Fyffe	manager — bedrijf	managerial approach	non-control-versial conformist	technician	dictator	opportunist	executive
Angyal	personen	pattern	non-commitment	simple hysteria (vic. living)		hysteria with neg. defence (vic. living)	pattern of health
Bion	groep — leider	basic assumption	—	dependent	pairing	fight-flight	the good group spirit
Du Boeff & Kuiper	personen	mentaliteit	—	relationist	perfectionist	absolutist	aangepaste vormen
Fromm	personen	oriëntatie	marketing (indifference)	receptive (masochism)	hoarding (destruction)	exploiting (sadism)	productive love
Horney	personen	solution for intrapsychic conflict	moving away	moving toward	—	moving against	self-realisation
Künkel	persoon — groep	groeps-karakter	lummel	troetelkind	caesar	ster	zakelijk
Lammers	univers. aut. — stud. protest	reactie	preventief	concessief	pioniers	defensief	preventief-pioniers
Zaleznik & Momen	autoriteit — ondergeschikte	authority prototype	rational procedural	maternal expressive	fraternal permissive	paternal assertive	

* Met erkentelijkheid vermeld ik de assistentie die Mevr. M. van Schagen-Gelder mij verleende bij de bewerking van de in dit overzicht aangeduide literatuur.

Alvorens ik met bovenstaand overzicht verder ga, is er een andere kwestie, die niet rechtstreeks in het overzicht valt te signaleren en die ik kort kan afdoen. Sommige auteurs onderscheiden nl. niet alleen drie, vier of vijf vormen van betrokkenheid op anderen, maar ook twee grondtendenties. Bij Angyal zijn dat die tot toenemende autonomie en die tot homonomie, Du Boeuff en Kuiper spreken van handhaving en overgave, van het systeem van ik-consolidering en dat van relatiestichting, Künkel van ik-zucht en wij-dienend gevoel.

Op zichzelf genomen is het voorkomen van een dergelijke dualistische opvatting een illustratie te meer van het wijd verbreid zijn ervan, dat ik al eerder noemde. Bij Angyal is die opvatting duidelijk een veel minder formeel onderscheid dan verbinding-scheiding; hij geeft zich veel moeite om de beide grondtendenties apart zo nauwkeurig mogelijk in hun diverse manifestaties te beschrijven. Een onderneming die naar mijn oordeel niet volledig is gelukt, omdat hun samenhang zich niet geheel en al laat elimineren. In het verband van wat ik nu behandel is die opvatting echter vooral daarom minder interessant, omdat de neurotische patronen die Angyal beschrijft, niet zeer rechtstreeks vanuit de beide grondtendenties worden geïnterpreteerd. Een dergelijke interpretatie treffen we eerder aan bij Du Boeuff en Kuiper: bij de absolutist is het ik-handhavende systeem primair, bij de perfectionist wordt het ik-handhavende uit het relatiestichtend systeem afgeleid en in de relationistische mentaliteit zijn beide systemen gekoppeld zonder dat één van beide primair is.

Het dichtst bij mijn eigen interpretatie staat die van Ackoff en Emery, de kennismaking daarmee, nadat ik mijn systeem had gecompleteerd, was dan ook verrassend. Deze auteurs postuleren twee relaties tussen het individu en zijn omgeving:

1. the extent to which his environment affects him (environmental responsiveness),
2. the extent to which he affects his environment (environmental effectiveness)

Objectiversion betekent relatief hoge environmental responsiveness, subjectiversion relatief lage responsiveness. Bij environmental effectiveness wordt het resp. hoog en laag zijn aangeduid als internalization versus externalization. De twee dimensies leveren nu vier vormen, die in het midden elkaar raken, waarmee een geïntegreerde psychische werkelijkheid wordt aangeduid (centraversion).

De verwantschap met mijn categorieën is duidelijk, maar toch bestaan er ook aanzienlijke verschillen, die vooral blijken, wanneer wij letten op de psychologische interpretatie van de vier vormen. Daarover geven Ackoff en Emery betrekkelijk weinig informatie, al vermelden zij bezig te zijn met onderzoek. Hun boek is echter vooral gericht op de systeem-theoretische fundering. Zeer globaal genomen blijkt echter hun interpretatie met de mijne overeen te stemmen voor twee vormen, nl. isolerend (objective internalizer) en onderwerpend (subjective externalizer), maar niet voor de beide andere. De subjective internalizer is een soort vensterloze monade, die noch de buitenwereld beïnvloedt, noch zich laat beïnvloeden, hetgeen een heel andere conceptie is dan wat ik met conformerend bedoel. De objective externalizer poogt zijn omgeving te beïnvloeden in een graad die ik niet terugvind in mijn conceptie van afhankelijkheid. De oorzaak van deze gedeeltelijke overeenstemming is gelegen in een andere opvatting van de gronddimensies. Ackoff en Emery betrekken deze uitdrukkelijk op de relatie *persoon-omgeving*, waardoor voor een andere dan de genoemde interpretatie van de subjective internalizer geen ruimte is. Verder zijn zij er minder op gericht de werking van deze dimensies *in samenhang tot elkaar* te interpreteren.

Interessant is het nu te constateren, dat dit vooral een verschil oplevert bij wat zij noemen de pure types, die ik als symmetrisch kenschetste. Bij de mixed types (asymmetrisch) werken de tendenties in tegenovergestelde richting, hetgeen volgens Ackoff en Emery aan deze typen een grotere stabiliteit verleent. Daarmee ben ik het wel eens, wanneer met grotere stabiliteit bedoeld wordt groter vermogen zich als zelfstandig individu t.o.v. de omgeving te handhaven, maar niet wanneer het, zoals Ackoff en Emery stellen, een grotere neiging tot centration zou betreffen. Tenslotte merk ik nog op, dat men in het schema van Ackoff en Emery deze mixed types diagonaalsgewijs tegenover elkaar vindt, terwijl in het mijne juist de hiervoor bedoelde kwestie aanleiding was tot een andere rangschikking.

(3)

Wanneer ik vervolgens terugkeer naar het overzicht in zijn geheel, dan moeten er eerst enkele opmerkingen worden gemaakt over de termen die onder het hoofd 'basisbegrip' zijn vermeld. Die termen dragen stuk voor stuk bij aan de omschrijving van het object van studie, van datgene dat zich in verschillende vormen manifesteren kan. Ik ken geen enkel woord of woordcombinatie, waarin dit object voldoende duidelijk, voldoende indringend en voldoende omvattend wordt aangegeven. Zo vindt men dan ook bij verschillende auteurs verschillende aspecten geaccentueerd. Bij Angyal (pattern) het patroonkarakter, bij Bion (basic assumption) de situering op een fundamenteel niveau, bij Du Boeuff en Kuiper (mentaliteit) het veel omvattende karakter, bij Horney het aspect van oplossing voor een intrapsychische conflictsituatie, bij verschillenden (Fromm, Künkel, Horney) de gerichtheid op anderen. Daarnaast verwijzen enkele termen naar meer specifieke situaties (b.v. managerial approach).

Naast de genoemde termen bestaan er andere, die ik evenmin elk op zichzelf als volledig beschouw. B.v. 'emotional-cognitive structure' waarin wel de dieptestructuur, maar niet het relationele aspect wordt aangeduid, of 'interpersonal response trait', waarin precies het omgekeerde het geval is. Daarnaast b.v. intentionaliteit, central emotional position (Kubie), life position (Harris), enz.

Heeft het dus geen zin al deze termen op hun verwantschap te toetsen, zoveel te meer is dergelijke toetsing nodig voor de verschillende vormen die worden onderscheiden. Alleen door hun verwantschap immers is het overzicht gerechtvaardigd.

Ik begin met de beide vormen, waarin die verwantschap naar mijn mening geen enkel probleem oplevert, nl. afhankelijk en onderwerpend. Vormen ook die door alle besproken auteurs worden genoemd. De eenvoudigste manier om het gemeenschappelijke naar voren te halen lijkt het te zijn, de beschrijving van iedere auteur met enkele kenmerkende sleutelwoorden samen te vatten. In die samenvattingen probeer ik zowel al te weinig kenmerkende korthed als in zijn lengte monotone herhaling te vermijden. Ik begin met de afhankelijke oriëntatie, en laat Ackoff en Emery, die immers geen klinische beschrijving geven, buiten beschouwing.

Adams en Fyffe: technician

- toewijding waaraan het eigenbelang ondergeschikt is.
- geloof in de goede ander.
- vreugde een deel van het bedrijf te zijn, gerespecteerd willen worden om wat men doet.
- gebrek aan agressie en ambitie; zich houden aan de regels.
- minder oog voor de kwaliteit van de relatie dan voor de kwantiteit.

Angyal: vicarious living; simple hysteria

- repressie van de eigen kern en het aannemen van een pseudo-persoonlijkheid, van de vorm van de omgeving.
- gevoelens van leegheid en waardeloosheid en behoefte aan constante bevestiging en acceptatie van buitenaf.
- gehoorzame inschikkelijkheid, hulpeloosheid, angst zich te exponeren, bescheidenheid, verlegenheid.
- proberen aandacht te krijgen, verwachting van tegenprestatie, soms heftige impuls zich te laten gelden.
- niet gericht op de werkelijke behoeften van anderen, masochistisch, bereid zich ongelukkig te voelen.

Bion: dependent group

- symbiotische relatie van de groep met de leider die geborgenheid en veiligheid verschaft.
- onrijpheid van interindividuele relaties, geen afhankelijkheid tussen leden van de groep onderling.
- angst en vluchtneigingen voor de vijandige realiteit.
- macht heeft een magisch-religieus karakter (en kan depressie en schuldgevoel stimuleren, vgl. de kerk als institutie).

Du Boeuff en Kuiper: relationistische mentaliteit

- gevoelsverbondenheid met de wereld, in zekere zin romantisch.
- neiging tot onrijpheid, blijven steken in infantiele bindingen.
- steeds met de ander zichzelf zoeken; oppositie als poging tot begrenzing van het ik.
- gevoelig voor de benadering door, het oordeel en de houding van de ander.

Fromm: receptive orientation

- altijd op zoek naar de magische helper.
- liefde betekent geliefd worden; niet kieskeurig in de keuze van liefdesobjecten.

- iets voor anderen doen heeft steeds ook de functie hun gunst te verwerven.
- overgevoelig voor het zich terugtrekken van de geliefde persoon; zich verloren voelen, wanneer alleen gelaten.

Horney: moving toward

- dwangmatige behoefte aan affectie, aan een partner, aan 'erbij horen'.
- hulpeloosheid; anderen worden superieur geacht; maakt zich ondergeschikt, vermijden van competitie en agressie.
- hoewel inschikkelijk en opofferend niet wezenlijk op anderen gericht; onbewust exploiterend.

Künkel: troetelkind

- weekheid: aanspraak op warmte, waardering.
- teleurstelling als leider geen zekerheid en geborgenheid geeft, maar beroep op eigen verantwoordelijkheid doet.
- zoekt het goede niet in de realiteit van het heden, maar in verleden en toekomst of in mooie en geheimzinnige ideologie.

Lammers: concessieve reactie

- geen consequente beleidsvorming, maar sussen en appaiseren van de oppositie.
- passief en reactief: vernieuwing alleen als incidentele aanpassing.
- optreden in de vorm van onderhandelen; machtsverlies acceptabel als rust weerkeert.

Zaleznik en Moment: maternal-expressive authority type

- nadruk op voeden en gevoed worden: oraal gefixeerd.
- passiviteit; vermijden van initiatief en agressie.
- streven naar gevoelsbanden met ondergeschikten; controle door onthouden van affectie en spelen op angst voor afwijzing.
- ondergeschikte voelt angst of woede als hij niet genoeg aandacht krijgt.

Hoewel de gemeenschappelijke teneur in bovenstaande samenvattingen dunkt mij geen betoog behoeft, spreken er ook bepaalde accentverschillen uit. De nadruk op geldingsdrang en oppositiebehoefte b.v. vindt men meer bij Angyal, Du Boeuff en Kuiper en Horney dan bij Bion en Künkel. Uiteraard zou het mogelijk zijn, uitvoerig in te gaan op de verschillen tussen de beschrijvingen, mede in verband met het al of niet

pathologische, het meer of minder extreme uitgangspunt dat de auteurs kiezen. Maar een dergelijke uiteenzetting zou, waar de verwantschap duidelijk is, in het kader van mijn beschouwing geen enkel doel dienen en er hoogstens toe kunnen leiden dat men door de bomen het bos niet meer ziet.

Precies hetzelfde geldt voor de onderwerpende oriëntatie: ook daar zijn uiteraard verschillen, maar zolang de verwantschap duidelijk is, zijn die minder interessant. Ik volg dus dezelfde werkwijze voor deze vorm als hiervoor werd toegepast.

Adams en Fyffe: opportunist

- ambitieus en agressief.
- rivaliserend en anderen tot competitie stimulerend.
- weet situaties uit te buiten; maakt gebruik van beloning en straf.
- vatbaar voor opportunisme, manipulatie en toepassing van chantage.

Angyal: vicarious living; hysteria with negativistic defenses

- tegelijk geabsorbeerd in de omgeving en defensieve afweer van de omgeving als poging eigen identiteit te vinden.
- verwacht tegenstand en lokt deze uit.
- hypergevoelig voor dwang, kan moeilijk iets van anderen aannemen.
- kan moeilijk bevrediging van verlangens uitstellen, wil geen enkele kans missen; capricieus.
- veeleisend, overdrijvend, dramatiserend vanuit pseudo-existentie (thema's: liefde, belangrijk zijn, macht).

Bion: fight-flight group

- afwisselend agressieve en vluchtreacties t.o.v. leider.
- leider moet zich laten exploiteren of wordt genegeerd
- het bestaan van een vijand in de omgeving is essentieel; woede en haat kleuren andere gevoelens (vgl. het leger).

Du Boeuff en Kuiper: absolutistische mentaliteit

- onaangepaste absolutist streeft ik-consolidering na op het terrein van de relatiestichting.
- geldingsdrang, onechtheid, hysterische reacties.

Fromm: exploiting orientation

- al het goede bevindt zich buiten de persoon en moet met geweld veroverd worden.
- achterdochtig, cynisch en jaloers: overschatten wat anderen hebben

en onderschatten wat zij zelf hebben.

- tekort aan eigen originaliteit en produktiviteit; gebruiken en manipuleren anderen.

Horney: moving against

- persoon zoekt het zwaartepunt van zijn leven buiten zichzelf in macht over en controle van anderen, in verplichtingen van anderen.
- behoefte aan succes, prestige, erkenning.
- moet winnen in een gevecht van allen tegen allen; slecht verliezer, kan niet tegen zijn ongelijk, snel anderen beschuldigend.
- wantrouwt zachtere gevoelens; liefde en werk vaak middel tot doel: verhoging eigenwaarde.
- agressieve, harde kant overheerst; scherp gevoel voor de mogelijkheden van de realiteit.

Künkel: ster

- wil schitteren en bewonderd worden om minderwaardigheidsgevoelens te compenseren; slaaf van de beoordeling door anderen.
- streeft naar zekere overwinningen, wil niet door de werkelijkheid op de proef gesteld worden.
- zoekt bescherming door 'eerste man' om risico's te verkleinen; kleinere sterren zijn tevreden met identificatie met de leider.
- beminnelijk, beleefd, inwendig angstig te worden teleurgesteld.
- bereid belangen van anderen op te offeren; wil nemen, niet geven.

Lammers: defensieve reactie

- handhaven van de bestaande machtsverhoudingen.
- oppositie elimineren door te isoleren en niet au serieux te nemen.
- oppositie beschouwd als raddraaiers die willen misleiden.
- reactie geeft aanleiding tot escalatie: toenemende hardheid en felheid, afnemende flexibiliteit; vernieuwing alleen door revolutionaire omwenteling mogelijk.

Zaleznik en Moment: paternal-assertive authority type

- dominerend, agressief, actief initiërend.
- bewaart afstand, vermijdt zachtere gevoelens.
- controle door straf en beloning (wanneer men zijn leiderschap accepteert).
- wordt evt. gevreesd, ('castratieangst' bij ondergeschikte).
- lijkt onafhankelijk, alsof hij niemand nodig heeft.

(4)

De vergelijking van de beide andere vormen isolerend en conformerend stelt enkele complicaties aan de orde. In de eerste plaats ontbreekt die vorm in telkens twee beschrijvingen, omdat in vier publikaties slechts drie houdingen worden onderscheiden (afgezien van volledig functioneren). In dat opzicht dient Angyal apart te worden vermeld. Hij gaat uit van twee patronen, nl. *non-commitment* en *vicarious living*. Het laatste is onderverdeeld in drie soorten, waarvan er één, nl. *borderline hysterie*, door Angyal zelf niet als een t.o.v. de beide andere nieuwe vorm is bedoeld. Er is dus alle aanleiding om bij Angyal in totaal drie vormen te onderscheiden. Ook bij andere auteurs houd ik mij aan vormonderscheid dat door henzelf *expliciet* werd gemaakt. De vraag of verschijnselen, die met de ontbrekende vormen samenhangen, wel door de desbetreffende auteurs werden gesignaleerd, acht ik dus niet in de eerste plaats relevant. Wel veroorloof ik mij één beperking: ik laat enkele verwijzingen van Angyal in de richting van de conformerende houding, behandeld onder *non-commitment*, buiten beschouwing.

De gegevens die dan overblijven, en die in het overzicht met hun naamgeving zijn aangeduid, bevatten een tweede complicatie, die eigenlijk erg interessant is. Daarop kan ik het beste ingaan door nog eens terug te kijken naar de beide reeds besproken vormen. De onderlinge overeenstemming die wij daar aantreffen, betekent nog niet volledige overeenstemming met mijn eigen interpretatie. Zowel afhankelijke geldingsdrang als onderwerpende dienstvaardigheid kregen naar verhouding minder (dus niet: geen) reliëf. Daarnaast valt op de sterke mate van morele diskwalificatie van vooral de onderwerpende oriëntatie. Zonder te ontkennen dat die oriëntatie waarschijnlijk de meeste aanleiding geeft anderen te laten lijden en dan tot dergelijke diskwalificatie voert, heb ik toch in mijn eigen systeem geen enkele oriëntatie bedoeld als *a priori* meer ethisch laakbaar dan de andere. M.a.w. behalve volledig functioneren kunnen alle oriëntaties in meerdere of mindere mate psychologisch dysfunctioneel zijn. Daaruit kan morele diskwalificatie volgen, maar dat hangt af van de concrete verschijnselen. Ter illustratie: in het laatste hoofdstuk zal ik een interpretatie van Freud als onderwerpend geven, maar die doet niets af aan mijn grote bewondering voor een zeer hoog niveau van functioneren, dat ik bepaald niet zou willen kenschetsen als opportunistisch, exploiterend, manipulerend.

Met bovenstaande toelichting wil ik het belang ervan accentueren de volgende samenvattingen te beoordelen op hun overeenstemming met mijn eigen interpretatie en niet alleen op hun onderlinge overeenstemming. Men zal dan constateren dat sommige auteurs meer de ene, andere meer de andere kant van die interpretatie bevestigen. B.v. Horney is er in hoofdzaak mee bezig de afzijdigheid van de isolerende oriëntatie te onderzoeken. In de marketing oriëntatie van Fromm daarentegen, die hij voor een produkt van de moderne maatschappijontwikkeling houdt, is die afzijdigheid voorondersteld, maar de beschrijving gaat veeleer over de gevolgen ervan: zichzelf behandelen als een marktartikel, waarvan de eigenschappen en het aanbod worden aangepast aan de vraag. Op een dergelijke manier vindt men bij Bion de verbroedering, het elkaar vinden als personen van de conformerende oriëntatie, maar niet de gebondenheid aan een onpersoonlijk principe, ideaal, doel of object. Het vasthoudende, de buitenwereld afwerende zich terugtrekken in een versterkte positie daarentegen staat centraal bij Fromm.

Ik geef nu eerst korte samenvattingen van de isolerende oriëntatie.

Adams en Fyffe: non-controversial conformist

- vriendelijk, sociaal, past zich gemakkelijk aan, coöperatief, niet fanatiek.
- respecteert personen, maar legt geen nauwe relaties.
- coördinerend meer dan dirigerend; voorkeur voor rationele, wetenschappelijke aanpak; open voor compromissen.

Angyal: non-commitment

- innerlijk sterk ambivalent: voortdurende twijfel of de wereld vriendelijk of vijandig is, of men zelf waardevol of waardeloos is; wil anderen niet kwetsen, neiging tot zelfbeschuldiging.
- uiterlijk kalm, doet soms tegenovergestelde van wat hij wil; voorstander van rationaliteit en objectiviteit; angst voor het irrationele.
- onmogelijkheid volledig in iets betrokken te raken; in verband daarmee emotionele verwarring, coactivering van tegenovergestelde tendenties; kan tot besluiteloosheid leiden en inhibitie van emotie en actie.
- liefdesimpulsen dieper verborgen dan vijandige impulsen; onduidelijk hoe acceptatie te verkrijgen; additionele energie nodig om 'counterimpuls' eronder te houden.

Fromm: marketing orientation

- aanpassingsvermogen, gevoelig voor de wisselende verwachtingen van anderen.
- ervaring van de eigen persoon als 'exchange value on the personality market'.
- zelfrespect berust op condities die niet beheerst kunnen worden: onzekerheid, hulpeloosheid, minderwaardigheidsgevoelens.
- zelf en anderen moeten 'in fashion' zijn; leidt tot verwisselbaarheid van mensen, onverschilligheid, oppervlakkige niet permanente relaties, gebrekkig gevoel van identiteit.

Horney: moving away

- behoefte aan 'detachment', volstrekte onafhankelijkheid, emotionele distantie tot anderen.
- oppervlakkig goede relaties; kunnen uitstekend observeren.
- zelfbeheersing en beperking van eigen behoeften; algemene tendentie om gevoelens, zowel liefde als haat, te onderdrukken of te ontkennen.
- willen niet gedwongen of beïnvloed worden; detachment wordt fel verdedigd; angst en onzekerheid bij mislukking; weert innerlijke conflicten af, kan ze niet verdragen.

Künkel: lummel

- zekere goedmoedige onverschilligheid; heeft geleerd dat niemand zijn vriend is.
- heeft afstand gedaan van grote doeleinden, gesteld op gemak en kleine genietingen.
- meelopen uit gemakzucht, weinig geschikt voor het groepsleven.
- overgevoeligheid is de basis van schijnbaar gevoelloos karakter.

Lammers: preventieve reactie

- wil machtsverhoudingen niet veranderen, maar evenmin de oppositie in het harnas jagen; beter voorkomen dan genezen.
- oppositie absorberen door deze de wind uit de zeilen te nemen.
- oppositie gedeeltelijk au serieux nemen (deze omvat raddraaiers en verontrusten).
- initiatief behouden; biedt kans op geleidelijke vernieuwing.

Zaleznik en Moment: rational-procedural authority type

- affectieve banden worden tot een minimum beperkt; neutrale onpersoonlijke relaties berustend op recht, regelingen, rationele proce-

dures.

- komt het beste tot zijn recht in bureaucratische structuur (dit merken Adams en Fyffe ook op).
- leidt tot gebrek aan betrokkenheid bij ondergeschikten, die niet geïnspireerd en als persoon aangesproken worden.

Alvorens over te gaan tot de conformerende vorm geef ik nog enig commentaar, dat trouwens ook in verband met die laatste oriëntatie van belang is.

Naar ik meen kan men van isolerend functioneren zeggen dat de vrije expressie van diepere emoties geblokkeerd is. Onjuist is echter de conclusie, dat dus rationaliteit overheerst. Speciaal wanneer die rationaliteit de vorm aanneemt van vaste schema's en systemen, van onverbiddelijke procedures, dan is daarmee precies het keurslijf geïntroduceerd, waaraan te ontsnappen nu juist grondslag van de isolerende oriëntatie is. Het grijpen naar dergelijke rationele houvasten, zoals door Angyal en Zaleznik en Moment genoemd, is dunkt mij veeleer kenmerk van een conformerende grondhouding. In deze oriëntatie vindt men zowel emotionele expressie als vasthouden van principes, zelfs vastklampen aan idologieën. Beide aspecten hebben een verengd bereik en precies daardoor kunnen ze gecombineerd optreden. In de isolerende oriëntatie treedt noch het één, noch het ander op de voorgrond, omdat de intensieve verbondenheid met de ander waarnaar beide verwijzen (het principe heeft immers diepgaande geldigheid, ook voor andere mensen), wordt ontweken in plaats van gezocht.

Het gaat hier om een samenhang die zeer belangrijk is voor een juist begrip van zowel de isolerende als de conformerende oriëntatie, en tevens om een interpretatie die ik bij geen enkele van de besproken auteurs aantrof in meer uitgewerkte vorm. Deze samenhang onderstreept bovendien nog eens, waarom de overgang afhankelijk-conformerend gemakkelijker lijkt te zijn dan die van isolerend naar conformerend. De aanpassing en het conformisme van de isolerende oriëntatie zijn van totaal andere psychische make up dan in de conformerende oriëntatie voorkomt.

Wat nu bureaucratische structuren aangaat: daarmee wordt niet in de eerste plaats bedoeld een bepaalde vorm van tussenmenselijk functioneren, maar veeleer een structuur waarin juist dat aspect is opengelaten vanuit de organisatie gezien. Het lijkt mij dan ook goed mogelijk, dat alle door mij bedoelde vormen er wel op de één of andere manier in

kunnen aarden, althans in principe. Zulks in tegenstelling tot organisatiestructuren die wèl tussenmenselijk functioneren mede definiëren in enigerlei richting. Ik noem b.v. de sociocratie van Kees Boeke. Daarmee komt dan tevens het fenomeen van de conformerende oriëntatie weer in het blikveld: een fenomeen dat niet minder gevarieerd is dan de andere oriëntaties, maar waarbij wellicht meer moeite nodig is om de grondstructuur nauwkeurig te betrappen.

Adams en Fyffe: dictator

- primaire verantwoordelijkheid mensen te leiden in het bereiken van doelstellingen; daartoe is rigide systeem van controle noodzakelijk.
- persoonlijk belang en bedrijfsbelang vallen grotendeels samen (geldt zowel voor de leider zelf als naar zijn mening voor anderen).
- nadruk op resultaten en op de motivering van mensen om resultaten te bereiken; niet geïnteresseerd in mensen als persoon.

Bion: pairing group

- mensen ontmoeten elkaar met het doel de groep in stand te houden; binding aan de groep is een goed op zichzelf.
- er bestaan hoopvolle verwachtingen, die de sfeer van seksualiteit, en geboorte kunnen raken (vgl. aristocratie, adel als institutie waaraan pairing ten grondslag ligt).
- ‘Messianic hope’, gekoppeld aan persoon, idee of utopie, moet niet worden vervuld; de leider blijft a.h.w. ongeboren, hij moet net als iedereen zijn; een nieuw idee moet er een zijn waarmee ieder al vertrouwd is.
- angst voor dienstbaarheid van de groep aan ‘the unborn genius’.
- ontwikkeling en verandering roepen weerstand op in de vorm van tendentie tot schisma.

Du Boeuff en Kuiper: perfectionistische mentaliteit

- idealistische levenshouding; geloof in de mens, gericht op gemeenschap.
- soms krampachtig streven naar overgave.
- gevoel van dienstbaarheid aan iets noodzakelijk om ik-consolidering te bereiken.

Fromm: hoarding oriëntation

- weinig vertrouwen in nieuwe dingen uit de buitenwereld: zekerheid is gebaseerd op bewaren, vasthouden wat men heeft.

- er is a.h.w. een versterkte positie, waarbinnen de dingen verzameld worden; materieel zowel als gevoelens en gedachten.
- orde, punctualiteit, obstinaatheid: beheersing als defensie tegen indringing van buitenaf.
- persoonlijke intimiteit is bedreigend: er is distantie of bezit (van liefde).

Künkel: caesar

- werkt met ideologie van solidariteit, bloedsverbondenheid, standseer, corpsgeest, trouw, bescherming der heilige goederen.
- leden van de groep betoverd door ideologie.
- dwang, starre discipline om gemeenschapszin af te dwingen (kweekt wantrouwen); geen rekening met ontwikkeling van het individu.

Lammers: pioniersreactie

- oppositie op voet van gelijkheid accepteren; machtsverhoudingen nivelleren.
- streven naar gemeenschappelijke uitgangspunten en doelstellingen.
- kans op principiële vernieuwing.

Zaleznik en Moment: fraternal-permissive authority type

- relaties gebaseerd op gelijkheid en niet op status-differentiatie; warmte en vriendschap als gevoelskwaliteiten.
- gezag toegekend aan onpersoonlijke ideeën, taken, soms totemistisch gesymboliseerd.
- gedeelde verantwoordelijkheid leidt tot 'groupiness' en lage werkmotivatie.

Wat hierna nog overblijft, zijn de verschillende vormen van volledig functioneren die worden onderscheiden. Daarover kan ik kort zijn.

Hoofdzaak is nl. dat bijna alle auteurs op de een of andere manier met dit begrip werken. Maar niet in de vorm van beschrijvingen die op dezelfde manier als hiervoor is gedaan, kunnen worden vergeleken. Daarvoor zijn de uitgangspunten te zeer van elkaar verschillend.

Ackoff en Emery werken zoals ik al zei met 'het midden'. Ook bij Horney vindt men een soort 'unity of trends', waarin de fixatie aan één richting ontbreekt. Bij Bion daarentegen staan de zeven kenmerken van de 'good group spirit' niet in direct verband met de basic assumptions. Weer anders gaan Du Boeuff en Kuiper te werk, die voor elk van hun drie mentaliteiten een aangepaste vorm en een onaangepaste vorm met

inadequate energieverdeling onderscheiden. Lammers geeft een voorkeur voor een combinatie van twee van de vier reacties aan: preventief-pioniers. Daarbij moet men dan uiteraard de specifieke situatie in aanmerking nemen. Bij Fromm kan productive love in meerdere of mindere mate gemengd met elke oriëntatie voorkomen. Datzelfde geldt voor het pattern of health van Angyal en de zakelijkheid van Künkel.

Hoe gevarieerd deze uitgangspunten ook zijn, dat wil niet zeggen dat ze fundamenteel tegenstrijdig zijn: mogelijk valt dat juist in te zien vanuit het theoretische kader dat ik heb geschetst. Maar het zal wel duidelijk zijn, dat hun meer gedetailleerde vergelijking ons niet veel verder brengt dan tot het inzicht, dat zaken als flexibiliteit, evenwicht, juiste energieverdeling, aanpassing aan zowel innerlijke als uiterlijke omstandigheden van belang zijn.

(5)

Wanneer ik er tot zover in geslaagd ben te bevestigen, dat het formele model in zijn bereik niet gebonden is aan specifieke categorieën als persoon of groep, of bepaalde situaties, of verstandelijk functioneren of emotioneel functioneren, maar dat het ten behoeve van het inzicht in zeer uiteenlopende tussenmenselijke interactieprocessen bruikbaar kan zijn, dan ben ik tevreden. Naar ik hoop heb ik dan ook de indruk weten te vermijden, dat men er alles mee kan verklaren: het is dunkt mij duidelijk, dat er ook altijd een groot aantal factoren een rol speelt, die men niet op deze wijze kan benaderen.

Wat ik in deze laatste paragraaf wil doen, is het model aan de orde stellen in verband met de werking van socialisatieprocessen. Dat betekent dus niet de behandeling van socialisatieprocessen als zodanig, die – opnieuw – van veel complexer aard zijn dan waaraan het model recht kan laten wedervaren. Het is duidelijk, dat bepaalde opvoedingspatronen bepaalde oriëntaties kunnen stimuleren: een verband tussen affectieve verwaarlozing en isolerend, onderdrukkend en onderwerpend, het geven en onthouden van affectie en afhankelijkheid, ligt voor de hand. Maar daarmee wordt slechts zeer grof een samenhang aangeduid.

Brim en Wheeler gaan meer gedetailleerd, op een microniveau, in op de vorming van de persoonlijkheid als het proces waarin een set van

'self-other relationships' wordt geleerd.⁸ D.w.z.: duizenden en duizenden verwachtingen, waarderingen, herhalingen, beloningen, afwijzingen enz. leiden tot het ontstaan van een dergelijk complex. Om dit complex in zijn ontwikkeling nader te beschrijven gebruiken zij een soort grammatica, een fundamentele classificatie van self-other relationships. Deze omvat vier vormen:

1. they – me: b.v. hij wil niet, dat ik dat doe
zij vindt goed, wat ik net heb gedaan
2. I – them: b.v. ik denk niet, dat ze eerlijk zijn
ik zal boos worden, als hij zijn belofte niet houdt
3. I – me: ik ben tevreden met mijzelf
ik moest niet zoveel van mezelf eisen
4. they – them: Deze vorm die de logica gebiedt, houden Brim en Wheeler niet voor constituerend van het self-other systeem, omdat de persoon noch als subject, noch als object in de interactie is betrokken.

Maar met dat standpunt hoeft men niet mee te gaan, wanneer men bij interactie ook aan groepsfunctioneren denkt.

b.v. ze vinden hier, dat iedereen mee moet doen
zij zijn kwaad op de hele klas

Dus ook wanneer de persoon niet als persoon in zeer directe zin in de interactie is betrokken, kan er sprake zijn van interactie die voor zijn self-other system van belang is. Het gaat dan precies om de niet-individualistische kant daarvan. Door nu niet drie, maar wel degelijk alle vier de vormen als reëel te beschouwen, wordt de parallel met mijn eigen grammatica duidelijk. NL.:

I – me
isolerend

they – me
afhankelijk

I – them
onderwerpend

they – them
conformerend

Daarmee is dan de bruikbaarheid van het model als grammatica voor de bestudering van socialisatieprocessen naar voren gebracht.

Een totaal andere ingang voor het inzicht in socialisatieprocessen vormt de studie van de gezinsstructuur. We zouden van mesoniveau kunnen spreken. Ik ontkwam niet aan een soort schok der herkenning, toen ik kennis nam van de typologie van dissocialiserende gezinnen die Koekebakker opstelde.⁹ Hij onderscheidt vijf typen, nl. het verwaarloosde, het weke, het strakke gezin, het moderne grote-stadsgezin en het disharmonische gezin.

In het verwaarloosde gezin ontbreken een gezinsband en ontwikkelde affectieve relaties: opvoeden is systeemloos aantrekken en afstoten. In het weke gezin is gevoel juist de spil waar de zaken om draaien: er heerst grote beslotenheid, dikwijls oververzorging, soms gevoelstirannie in de vorm van het eisen van liefde. Het strakke gezin is geordend en gedisciplineerd: ieder kent zijn plaats en zijn plichten, het heeft een patriarchaal karakter. Het moderne grote-stadsgezin is naar alle kanten open, vrijwel zonder weerstand aan de grotere gemeenschap overgeleverd. Het leeft gemakkelijk en profiteert van alle voordelen. In het disharmonische gezin heerst strijd. De structuur is gestoord door sterke spanningen: ieder meent een rol te moeten spelen die hem door de anderen niet wordt gegend.

Deze korte aanduidingen zijn niet voldoende om nauwkeurig na te gaan of en hoe de vijf typen correleren met de vier vormen van functioneren. Ik noem ze alleen om duidelijk te maken, dat die vormen ook bruikbaar lijken te zijn, wanneer het er om gaat structuren van gezinsfunctioneren te karakteriseren. Natuurlijk moeten wij er daarbij tegen waken de zaken al te simpel voor te stellen, als eenvoudige rechtlijnige verbanden.

Nog meer voorzichtigheid is in dat opzicht geboden, wanneer wij kijken naar socialisatieprocessen op een macroniveau, dat van het cultuurpatroon. Het is niet moeilijk in allerlei cultuur-antropologische studies, b.v. in het werk van Margaret Mead, aanknopingspunten te ontdekken met de verschillende vormen. Evenmin is dat moeilijk t.a.v. Westerse cultuurpatronen. Zelfs is het eigenlijk te gemakkelijk, omdat we al gauw tot de conclusie komen dat alle vormen een rol spelen. Dat is natuurlijk waar, maar het gaat dan om cultureel verankerde voorkeuren voor één of meer vormen. Zo zou ik argumenten kunnen noemen om in Nederland een afhankelijk-conformerende voorkeur te veronderstellen tegenover een isolerend-onderwerpende voorkeur in de Verenigde Staten. Maar die argumenten hebben weinig bewijskracht en zouden het betoog

een nogal journalistieke wending geven.

Ik prefereer het daarom om op basis van enkele serieuze psychologische studies een ander voorbeeld te kiezen, nl. het Japanse cultuurpatroon. Aan de studie van dat cultuurpatroon werd en wordt nogal wat aandacht besteed van Westerse zijde, waaraan het feit dat Japan een hoog geïndustrialiseerd land is met een totaal andere culturele achtergrond dan geïndustrialiseerde landen plegen te hebben, niet vreemd lijkt te zijn. Ik baseer mij nu echter vooral op een Japanse bron nl. een artikel van Takeo Doi getiteld: *Amae: a key concept for understanding Japanese personality structure*. Daarnaast op een artikel van Stam, dat geheel van Japanse bronnen gebruik maakt.¹⁰

Amae is het substantief dat hoort bij *amaeru*, wat betekent: 'to depend and presume upon another's benevolence'. Doi (hij is psychiater) beschrijft nu een aantal klinische fenomenen die met *amae* samenhangen. Het blijkt dat neurasthene verschijnselen, hypergevoeligheid en angst ontstaan wanneer *amae* onbevredigd blijft. Van daaruit echter ontstond bij veel patiënten bewustzijn ervan, dat zij nog nooit het belang van hun eigen bestaan hadden begrepen, omdat zij in feite niets waren los van hun alles overheersend verlangen naar *amaeru*. Daarmee hangt samen een bepaald soort schuldgevoel over verborgen agressie, die nl. ertoe zou kunnen leiden, dat *amae* aan de persoon onthouden blijft. Het vinden van *amae* binnen persoonlijke relaties blijft nu gedurende het hele leven een overheersende drijfveer: in Westerse psychoanalytische termen vertaald, kan men zeggen dat het stadium van primaire object liefde, van primaire geborgenheid van het kleine kind blijft bestaan, zij het op een verborgen manier. Niet alleen tussen man en vrouw, maar ook in allerlei formele relaties, tussen dokter en patiënt, leraar en leerling, in werkrelaties, bestaan praktijken die zijn gericht op het bevorderen van *amaeru*. Waarbij de geheime angst dat *amae* zal worden gefrustreerd ook steeds aanwezig is: juist daardoor zijn de bedoelde praktijken niet een zeer openlijk proces.

De familiale structuur van de Japanse samenleving, waarin groepen meer dan elders een zeer hechte eenheid vormen, krijgt daarmee een psychologische achtergrond. Eveneens het totaal andere karakter van autoriteitsverhoudingen: ook de autoriteit is afhankelijk van de groep, begrepen in een proces van wederzijdse welwillendheid. In dat verband denke men aan de in onze ogen eigenaardige verhouding tussen de Japanse keizer en zijn volk. Doi zegt daarover, dat het element van taboe in feite belangrijker is dan de goddelijkheid van de keizer.

Daarmee komen wij op een met amaeru samenhangend aspect van de Japanse tussenmenselijke verhoudingen, dat in het artikel van Stam naar voren wordt gebracht met de woorden *giri* en *on*. *Giri* betekent morele verplichting, *on* is de gunst, de sympathie die men van iemand anders ontvangt en die gelegenheid geeft om een *giri* relatie aan te gaan. *Giri* verbindt mensen in relaties van wederzijdse afhankelijkheid op een meer formeel-rationele manier. Mensen met wie men noch een *giri* relatie onderhoudt, noch een *ninjo* relatie (*ninjo* is de meer directe expressie van amaeru) zijn outsiders. Voor outsiders heeft men weinig consideratie, zoals blijkt uit het gedrag in Japanse treinen waar iedereen voor iedereen een outsider is.

Welke formele categorie is nu op al deze verschijnselen van toepassing? Het lijkt mij duidelijk, dat dat niet afhankelijk is, omdat het streven naar individuatie dat afhankelijkheid typeert, ontbreekt. Extreem gesteld vanuit de inzichten van Doi: voor het bereiken van individualiteit is psychotherapie nodig. Het gaat wel om de conformerende oriëntatie, die nu juist het bereiken van individualiteit onderdrukt.

Vanuit die interpretatie valt het dan niet moeilijk nog ander Japans gedrag te begrijpen, zoals zeer ver gaande opofferingsgezindheid (tot aan zelfmoord toe) ten opzichte van de groep, schuldgevoel wanneer iemand anders gefaald heeft. Stam verklaart Japanse besluitvormingsprocessen als de werking van een gesloten systeem, dat bestaat uit een aantal ringen. Er speelt zich een langzaam proces af, dat zowel het individu ontheft van eigen verantwoordelijkheid, (individualisme heeft een slechte naam van egoïsme) als de bereidheid tot uitvoering na goedkeuring aan de top optimaliseert. Typerend voor de conformerende oriëntatie is het, dat in plaats van de psychologische grens tussen ik en ander, tussen persoon en omgeving, een andere begrenzing optreedt: die tussen binnen en buiten, tussen de sfeer waarbinnen mijn functioneren plaatsvindt en wat daar buiten valt. Daarmee vervalt het typisch individualistische onderscheid tussen privé en publiek: de intensieve emotionele band binnen een groep, de vaak levenslange binding aan een organisatie, heffen het onderscheid op tussen twee elkaar uitsluitende levenssferen voor dezelfde persoon.

Begrijpelijk is dan ook de kwalificatie van Ruth Benedict, die de Japanse cultuur een cultuur van alternatieven noemde. Nergens staat het òf – òf zo centraal als in de conformerende oriëntatie die om duidelijke doelbewustheid vraagt: de kracht ervan is de totale identificatie met wat aanvaard wordt, maar daarmee correleert niet minder vol-

strekte onverschilligheid of afwijzing, wanneer de eigen identiteit niet in het geding is. Heftige competitie tussen groepen, dus niet binnen verticale verhoudingen, komt in Japan dan ook wel degelijk voor.

Tenslotte: hoewel mijn bronnen een zeer 'monochrome' toepassing van het model mogelijk maken, wil ik daarmee niet beweren dat andere vormen in Japan niet herkenbaar zouden zijn. Maar ik ben geen kenner van het land en heb niet anders willen doen dan bronnen interpreteren. Het is na dit Japanse voorbeeld interessant nog even terug te kijken naar de Westerse dictator als manager (Adams en Fyffe). Eigenlijk is hij iemand die als persoon een conformerende (samen vormende) filosofie in praktijk brengt: een *contradictio in terminis*!

5. Complexe systemen en hun verandering; monologische en dialogische communicatie

(1)

De herkenbaarheid van het formele model voerde in het vorige hoofdstuk naar zeer uiteenlopende beschrijvingen en interpretaties van de werkelijkheid. Toch bleef die werkelijkheid in één bepaald opzicht buiten beschouwing: de verschillende oriëntaties bestaan immers niet los, vrij zwevend, maar hun bestaan is altijd een bestaan binnen verhoudingen. Anders en eigenlijk beter gezegd: zij functioneren in wisselwerking *tot elkaar*; zij vormen elkaar, zij houden elkaar in stand, zij veranderen in relatie tot elkaar. Die wisselwerking heb ik als principe naar voren gebracht, maar in zijn feitelijke manifestatie tot nu toe veronachtzaamd. En toch is het die manifestatie, waarin wij pas de kern raken van wat er werkelijk gebeurt in tussenmenselijke verhoudingen.

In dit hoofdstuk wil ik een poging ondernemen die kern te benaderen. Zoals heel vaak geldt ook hier, dat de verschijnselen ongrijpbaarder en hun samenhang ingewikkelder lijken te worden, naarmate men meer probeert de kern te vinden. Ik moet dan ook bekennen, dat ik dit hoofdstuk in tweeërlei opzicht als een dieptepunt beschouw. Letterlijk, omdat het gaat om het wel of juist niet veranderen op een diep niveau van mensen in relatie tot elkaar, van de ene oriëntatie als gevolg van de andere en vice versa. Figuurlijk, omdat met die probleemstelling de grens van de theorie is bereikt. M.a.w.: wij bevinden ons niet meer binnen afgebakend terrein, dat volgens een bepaalde systematiek in kaart is gebracht. In een dergelijke situatie neemt de kans toe, dat men te maken krijgt met vermoedens, meer dan met zekerheden, met vragen meer dan met antwoorden, met veronderstellingen meer dan met gegevens.

Het op een diep niveau veranderen van mensen in relatie tot elkaar is een zaak die men tegenwoordig minder en minder aan het toeval overlaat of aan de verborgen inspanning van individuen onder elkaar. Groepsgewijze inspanning van het type encounter group, sensitivity

training heeft in ieder geval in kwantitatief opzicht een stormachtige ontwikkeling te zien gegeven. Wie daarmee enigszins op de hoogte is en wie behoefte heeft aan meer dan geloof om overtuigd te raken, kan dunkt mij niet aan de conclusie ontkomen, dat wat ik hiervoor zei over zoekend en tastend zijn weg vinden op onbekend terrein, ook op deze praktijkontwikkeling van toepassing is.

Het is geenszins mijn bedoeling de activiteiten die op deze noemer gebracht kunnen worden in dit hoofdstuk te behandelen. Gedocumenteerde en kritische inventarisatie ervan is in verschillende publikaties te vinden.¹ Zelfs is het niet mijn bedoeling verslag te doen van mijn eigen activiteiten als trainer in sociale vaardigheden of als groepsconselor. Maar een veeljarige ervaring op dit gebied en de voortdurende worsteling met de vraag, wat men eigenlijk precies aan het doen is, en wat men precies zou kunnen bereiken, heeft zijn sporen nagelaten op mijn theoretische inzichten. Die sporen nu zijn wel van belang in verband met de probleemstelling van dit hoofdstuk, en daarom zal ik het bedoelde werk op een zijdelingse manier aan de orde stellen. Zo vindt men een aantal voorbeelden en situatieschetsen die er aan ontleend zijn en verder is een bepaalde opvatting van de begrippen monologische en dialogische communicatie in de praktijk van dit werk gegroeid.

Al met al gaat het in dit hoofdstuk dus om een hoogst persoonlijke verkenning van het grensgebied waarnaar de in vorige hoofdstukken ontwikkelde theoretische inzichten leiden. Die stand van zaken verklaart de geringe aansluiting bij het werk van anderen dat hetzelfde gebied raakt. Dat mensen vanuit verschillende oriëntaties betrokken raken in complexe systemen, die tegelijk een dynamisch karakter hebben en stabiliteit vertonen, is nl. allerm minst een nieuw gezichtspunt. Met 'games people play' (Berne) of 'knots people tie' (Laing) of 'ritssluiting-verhoudingen' (Van Emde Boas) wordt niets anders bedoeld. De ingang van de transactionele analyse echter is niet dezelfde als die vanuit de vijf vormen van functioneren. En zonder over de eerstgenoemde ingang of welke andere niet genoemde ingang ook enig oordeel te vellen, is het vooral de laatstgenoemde die ik kies.

(2)

Vormen van functioneren hebben betrekking op relaties tussen personen, tussen personen en groepen en tussen groepen. Om een indruk te geven van het kwantitatieve aspect stel ik mij een gezin voor, dat bestaat uit twee ouders en drie kinderen. De verhouding tussen iedere persoon en iedere ander betekent een totaal van tien verhoudingen. Veronderstellen wij verder dat de verhouding tussen ouders en kinderen belangrijk is, en verder die tussen iedere ouder apart en zijn of haar kinderen, en tenslotte die tussen ieder kind en zijn of haar ouders, dan komen er nog $1 + 2 + 3 = 6$ verhoudingen bij (ik ga voorbij aan de vraag of twee personen reeds als groep mogen worden beschouwd). Het totaal van 16 verhoudingen tussen twee partijen betekent dat er 32 oriëntaties paarsgewijs op elkaar zijn betrokken. Die oriëntaties interfereren met elkaar, vallen min of meer met elkaar samen, overlappen elkaar, versterken elkaar of dringen elkaar naar de achtergrond. Het is mogelijk, dat in dat spel sommige oriëntaties een toonaangevende betekenis krijgen, zelfs dat slechts één ervan de rest domineert. Verder hebben wij nog te rekenen met de relaties met de buitenwereld van de vijf gezinsleden, die hun invloed doen gelden op de onderlinge relaties.

Maar het is mij er alleen om te doen te verduidelijken, welk spel van oriëntaties ik bedoel. Ik kan het na het gegeven voorbeeld wel aan uw verbeelding overlaten zich voor te stellen, hoe het spel van relaties tussen personen, groepen en subgroepen er in kwantitatief opzicht uitziet in een bedrijf met laten wij zeggen 200 man personeel. Ook dan zijn er 'resulterende krachten'. Maar iedereen weet, dat die krachten hoogstens een relatief, maar nooit een absoluut permanent karakter dragen. Iedereen weet ook, dat het spel dat ik bedoel in laatste instantie een onvoorspelbaar spel blijft, hoe voorspelbaar men het ook probeert te maken.²

Het soort analyse dat ik hiervoor gaf, leidt eerder tot begrip van onvoorspelbaarheid dan tot vergroting van voorspelbaarheid. Op het eerste gezicht zou men kunnen denken, dat aanvulling van kwantitatieve met kwalitatieve gezichtspunten toch moet kunnen leiden tot vergroting van voorspelbaarheid van de ontwikkeling van het geheel. B.v.: in een afhankelijk-onderwerpende combinatie zal de tweede oriëntatie de boventoon voeren, de combinatie van twee onderwerpende oriëntaties leidt tot een escalerende strijd om de macht, enz. Maar is het niet

even goed denkbaar, dat afhankelijke geldingsdrang zich manifesteert via het bondgenootschap met een derde partij, of dat de strijd met een derde partij leidt tot een verbond tussen twee onderwerpene oriëntaties, waarin dan wederzijdse dienstvaardigheid het wint van verborgen rivaliteit? Naar ik meen is de theorie van de oriëntaties een goed instrument om te analyseren wat er in complexe systemen van verhoudingen aan de hand is. Maar regels en wetmatigheden die het mogelijk maken te voorspellen wat er aan de hand *zal* zijn, kan ik er niet uit afleiden.

Wat men kan voorspellen, en dat heb ik al eerder aangetoond, is dat een oriëntatie die eenmaal aanwezig is, zichzelf probeert te handhaven, zelfs te versterken. Maar het probleem is nu juist, dat ze dat allemaal doen, en dat daarmee het totale krachtenspel, voor zover het meer is dan een eenvoudige optelsom, onvoorspelbaar wordt. In plaats van mij op dit punt over te geven aan werkelijkheidsvreemde speculaties, geef ik liever enkele voorbeelden van 'wat er aan de hand is', die ik ontleen aan de werkelijkheid, d.w.z. aan praktijkervaring in groepen. Daarmee bedoel ik niet, dat er in die groepen iets bijzonders aan de hand is: de te schetsen situaties illustreren hoe verschillende oriëntaties in elkaar grijpen. Geenszins concludere men dan ook, dat mijn activiteiten als buitenstaander in deze groepen het gevolg waren van het inzicht dat de verhoudingen er meer dan elders zouden zijn vastgelopen: slechts had men de behoefte ze te bespreken.

Mijn weergave van deze groepen is gericht op illustratie van het aspect dat ik noemde en dientengevolge onvolledig, gelet op allerlei andere zaken. Niet alleen zaken die de groep zelf betreffen, maar ook de aard, het verloop en het resultaat van mijn eigen bemoeienissen blijven buiten beschouwing. Ook ga ik niet uitvoerig in op alle evidentie die mij tot de diagnose van de oriëntaties afzonderlijk bracht; ook dat zou afleiden van wat nu de hoofdzaak is: de verborgen emotionele structuur van het geheel. Een structuur, die de deelnemers, juist doordat zij er zelf in participeerden, niet in zijn totaliteit helder bewust voor ogen stond.

Voorbeeld 1

Een afdelingschef vertoonde de neiging een gedeelte van de besluitvorming geheel aan zijn ondergeschikten over te laten; bij de werkbesprekingen dienaangaande was hij vaak zelfs niet aanwezig. Maar op andere punten vertoonde hij een tegenovergestelde houding en nam hij volstrekt zelfstandig, zonder overleg beslissingen. Het bleek dat beide hou-

dingen dezelfde wortel hadden: streven naar zekerheid door verbinding met anderen te ontwijken. Het delegeren betrof steeds die kwesties, waar hij geen behoefte had te beïnvloeden, op de andere punten wenste hij niet beïnvloed te worden. Hij slaagde erin door deze splitsing zijn medewerkers voor een deel vrij te laten en ook belangstelling te tonen voor bij hen levende progressieve ideeën, en toch zijn angst voor overgave in diepergaande wisselwerking met hen 'eronder' en de zaken stevig in de hand te houden.

Een sous-chef toonde zich enerzijds afhankelijk van zijn superieur, tegen wie hij nooit inging, liet zich anderzijds gelden in de groep medewerkers. En wel door hen eerst hun gang te laten gaan en vervolgens bij verschil van mening het verlossende woord te spreken of een compromis-voorstel te doen. Verder toonde hij behoefte aan 'menselijke contacten'.

Een aantal van de medewerkers voelde zich aanzienlijk gedwarsboemd in de zelfstandigheid die de situatie als geheel hun liet. Sommigen van hen pasten zich aan, waren enerzijds niet tevreden, maar oriënteerden zich voortdurend op de beide leiders. Een van hen liet zijn ontevredenheid duidelijker merken en ook, zij het aarzelender, zijn afwijzing van het leiderschap zoals het functioneerde. Wat hij in feite wilde, was een radicale verandering, waarin door het terugtreden van de leiders de weg vrij werd voor alles omvattend en eensgezind groepsoverleg. Deze behoefte aan een progressief alternatief beleid schemerde bij hem meer door, dan dat hij er met kracht voor pleitte: in de eerste plaats leek hij ernaar te streven zich in zijn wensen gesteund te voelen.

Voorbeeld 2

Een kleine organisatie draagt in sterke mate een pionierskarakter: men komt er om baanbrekend werk van een bepaald type te verrichten. Zij werd opgezet door een leider van het conformerende type, die door allen wordt erkend als briljant en ideeënrijk. Tevens wordt door sommigen meer, door anderen minder bij hem gebrek aan belangstelling voor personen, tekort aan warmte in de omgang gevoeld. Alle problemen worden door hem uitsluitend rationeel, taakgericht benaderd, waarbij het enthousiasme van allen voor hem een vanzelfsprekende zaak lijkt te zijn. Maar hoewel de noodzaak van die toewijding niet ontkend wordt, vindt lang niet iedereen de mogelijkheid tot praktische realisering ervan, en heerst er juist een vrij chaotische, ongebonden sfeer.

Eén van de medewerkers pleit frequent en vasthoudend voor aanvullende beleidsvorming die er op is gericht personen en tussenmenselijke verhoudingen beter tot hun recht te laten komen. Hij zegt geen persoonlijke ambities na te streven, maar slechts een bepaald groeps-klimaat, vestigt echter sterk de aandacht op zijn persoon, mede door de antagonistische houding tot de leider. De relatie met hem verbreekt hij niet, maar wel twijfelt hij vaak aan de houdbaarheid ervan, en toont zich sterk gefrustreerd door het niet doorzetten van zijn bedoelingen. Deze worden door de leider veeleer genegeerd dan bestreden: ook hier is hij er meer op gericht de eigen ideeënwereld te specificeren dan op de persoon van de ander in te gaan.

De integratie van de twee facetten van beleidsvorming blijft dan ook een volstrekt onopgelost probleem; veeleer wordt de steeds mislukken-de communicatie erover en de spanningsverhouding tussen twee perso-nen een belangrijke desintegrerende factor in de groep. Anderen raken geïrriteerd, trekken zich terug, enz.

Voorbeeld 3

Het laatste voorbeeld kies ik vooral om te laten zien, dat de psycholo-gische verhouding heel wel tegenovergesteld kan zijn aan de formele verhouding: het gaat over een onderwerpende ondergeschikte van een afhankelijke leider. Zoals in de beide andere voorbeelden schets ik de achtergrond van hun relatie, zonder er op in te gaan hoe die achtergrond aan het licht kwam, toen hij tijdens enkele groepsbijeenkomsten werd uitgepeld.

De medewerker, begaafd en ambitieus, ook in de ogen van zijn chef, voelde zich diep teleurgesteld in de verwachtingen die hij van zijn func-tie had gekoesterd. Ontplooiingsmogelijkheden en materiële middelen ontbraken in een graad die hem de goede trouw van zijn baas deden betwijfelen. In de poging meer medezeggenschap af te dwingen werd hij gesteund door anderen. Deze herkenden echter niet de diepte van zijn wantrouwen en zijn geldingsdrang; zijn veronderstelling ook van rivali-teit en ellebogenwerk als drijfveer achter de houding van zijn baas.

Laatstgenoemde voelde een gestoorde communicatie met één mede-werker in het bijzonder. In zijn eigen beleving werd hij voortdurend gesteld voor de noodzaak rekening te houden met allerlei tegenstrijdige eisen vanuit verschillende relaties, ook buiten de kring van zijn directe

medewerkers. De oplossing zocht hij veeleer in compromissen, in wat hij noemde geven en nemen, dan in duidelijke keuzen of splitsing van belangen, waardoor niet de ene relatie de andere zou kunnen doorkruisen. Van anderen verwachtte hij begrip voor de beperkingen die zijn positie hem oplegde, en het was dat begrip dat hij node miste. In feite werd zijn houding echter waargenomen als halfslachtig en onduidelijk, met woorden sussend in plaats van met daden reagerend, waardoor bij de andere partij precies het tegenovergestelde van begrip werd bekrachtigd: achterdocht en wantrouwen.

Ook al zijn ze maar zeer summier aangeduid, de verschillende vormen van functioneren zullen in deze voorbeelden wel zijn herkend. Maar het is mij nu niet te doen om die herkenning op zichzelf, wel om de relatie tot elkaar waarin de vormen optreden; het is het complexe krachtenspel van verbindings- en scheidingsprocessen, dat aanleiding geeft tot monologische communicatie.³ Die term wekt licht misverstand: ik bedoel hem niet letterlijk, als communicatie die van één persoon uitgaat, en waarin iedere wisselwerking met anderen ontbreekt. Wisselwerking bestaat er in de gegeven voorbeelden juist in hoge mate: de manifestatie van elke afzonderlijke vorm is sterk bepaald door, gebaseerd op het gedrag van de anderen.

Wij moeten het zo zien, dat iedere oriëntatie als kiem, als principe van angstreductie en zekerheidsstreven aanwezig is en pas in het gedrag van de ander zijn voedingsbodem vindt, waardoor hij zich verder kan ontwikkelen. Maar in die ontwikkeling kristalliseert hij ook uit tot een concrete verschijningsvorm, die in belangrijke mate resistent is tegen verandering. Verschijningsvorm betekent dan, dat zal geen toelichting meer behoeven, verschijningsvorm onder de oppervlakte. In die verborgen resistentie nu is het monologische karakter van de communicatie of ruimer gesteld de interactieprocessen gelegen. Wanneer wederzijds de ander voeding is geworden voor de eigen oriëntatie, dan kan de interactie tot niets anders meer leiden dan tot bevestiging van de eigen oriëntatie.

De kortsluiting van de dialoog die optreedt, kan ik nog op andere manier verduidelijken, waarbij ik voor het gemak even – vereenvoudigend – ervan uitga, dat het om de wisselwerking tussen twee personen gaat. De ander is dan op vier manieren aanwezig: twee keer als de werkelijke ander en twee keer als de ander die besloten ligt in elke

oriëntatie, de ander van het self-other systeem dus, die nodig is voor het zekerheidsstreven van het zelf. Deze laatste van binnenuit bepaalde ander kunnen wij de gerepresenteerde ander noemen. Van de gerepresenteerde ander is men zich niet scherp, of zelfs helemaal niet bewust en evenmin van het feit dat angst en onzekerheid ontstaan, wanneer de werkelijke ander niet beantwoordt aan de gerepresenteerde ander. De inspanning hem daar wel aan te laten beantwoorden (angstreductie) is uiteraard precies het tegenovergestelde van de inspanning die nodig is om hem als werkelijke ander te zien.

Maar de zaak wordt nog veel gecompliceerder, wanneer men bedenkt, dat die werkelijke ander onwerkelijk is in die zin, dat ook hij beheerst wordt door een gerepresenteerde ander, en slechts op een verschillende manier bezig is daarmee zijn werkelijke ander in overeenstemming te brengen. Dus: beide partijen spannen zich in om wie zij menen dat de werkelijke ander is, te laten beantwoorden aan hun eigen gerepresenteerde ander. Die inspanning noemen wij dan de manifestatie van het zelf. U begrijpt de ironie. Er is helemaal geen zelf; er is alleen een aantal intrapsychisch en interpsychisch gesloten circuits, waarin wat zelf zou kunnen zijn gevangen zit in het keurslijf van de ander.

Naarmate een dergelijk interactieproces zich nadrukkelijker doorzet, wordt het moeilijker de hopeloze verwarring die eraan ten grondslag ligt te herkennen. Opnieuw creëren wij dan schijn duidelijkheid door te concluderen, dat er twee zelden tegenover elkaar staan die elkaar niet kunnen bereiken. Dat laatste: elkaar niet kunnen bereiken, is natuurlijk waar, vandaar mijn kwalificatie monologische communicatie. Maar de oorzaak, naar ik hoop te hebben duidelijk gemaakt, is zelfmisleiding in het teken van de ander en in samenhang daarmee misleiding van de ander in het teken van het zelf.

Uit die laatste formulering wordt ook duidelijk, waarom monologische interactie niet alleen de neiging vertoont zichzelf te continueren, zolang de interactie met de ander blijft bestaan, maar waarom het bovendien niet goed mogelijk is het interactieproces als zodanig te beëindigen. Zelfmisleiding in het teken van de ander houdt de noodzaak in van het voortbestaan van de interactie met de werkelijke ander, omdat precies daarin de voeding voor zelfmisleiding is gelegen. Zolang zelf en ander op een volstrekt ondoorzichtige manier intra- en interpsychisch aan elkaar gekoppeld blijven, ontbreekt a.h.w. het Archimedische punt, van waaruit er iets afzonderlijks kan worden gehanteerd. Er treedt dan dus een spel zonder einde op, waar men niet uit kan

stappen. Anders gezegd: we zijn er in betrokken. En ieder weet, wat dat betekent.

(3)

Het pessimistische beeld van monologische communicatie dat ik hiervoor heb ontworpen, en waarvan ik tussen haakjes opgemerkt, niet bedoeld heb te zeggen dat het de volledige beschrijving is van de situaties die ik als voorbeeld introduceerde, is natuurlijk niet nieuw. Voordat ik tot het optimistischer perspectief van dialogische communicatie overga, wil ik enkele bekende noties aanduiden, die met dit beeld in overeenstemming zijn.

Bekend is, dat vanuit verschillende belevingswijzen van eenzelfde situatie vicieuze cirkels en redundante, zichzelf herhalende gedragspatronen ontstaan. Watzlawick et al. gebruiken het taalkundig begrip inter-punctie, om de betekenisverschillen aan te geven die een intermenselijke context kan krijgen voor verschillende erin betrokken personen.⁴ Bekend is het mechanisme van de self-fulfilling prophecy, dat ook in face-to-face relaties zijn invloed doet gelden, hoewel het daar niet voor het eerst gesignaleerd werd. De definitie van de situatie, de verwachting die men heeft van wat er zal gebeuren, is zelf een factor die de loop van de gebeurtenissen bepaalt.

Hoezeer dergelijke opvattingen in overeenstemming zijn met het beeld dat ik zelf gaf, er bestaat ook een verschil. Een verschil dat mede aanleiding is niet te lang over de bedoelde benaderingswijzen uit te weiden. De beschrijving van systemen van wisselwerking is nl. niet hetzelfde als de beschrijving van oriëntaties die aan dergelijke systemen ten grondslag liggen. Om maar een simpel voorbeeld te noemen: wanneer in een huwelijksverhouding de man dominerend is, omdat de vrouw passief is en de vrouw passief, omdat de man dominerend is, dan kunnen we vragen naar de betekenissen, de rolverwachtingen, de feed-back mechanismen die hun interactie stabiliseren, maar we kunnen ons ook afvragen, welke dieper liggende psychische structuren zich in deze interactie manifesteren. Natuurlijk hangen beide vraagstellingen met elkaar samen, maar het zal duidelijk zijn, dat ik zonder de geldigheid of het belang van de eerste te betwisten voor de tweede heb gekozen.

Het verschil laat zich toelichten aan de hand van nog een ander bekend begrip, nl. homeostase. De weerstand tegen verandering van interactiepatronen die ik hiervoor noemde, wordt wel aangeduid door te stellen dat deze patronen homeostatische eigenschappen zouden hebben.⁵ Maar nu rijst de vraag, of met een dergelijke globale kenschetsing (homeostase is gelijkblijvende toestand) dieper inzicht niet eerder geblokkeerd dan bevorderd wordt. Natuurlijk kan men, wanneer er eens wat verandert, zeggen dat de homeostase zich op een nieuw niveau heeft ingesteld (recalibrering van het systeem). Maar daarmee wordt noch het mechanisme van de homeostase, noch dat van de verandering veel duidelijker. Dat kan wel gebeuren door het begrip homeostase iets meer op de keper te bekijken.

Het fysiologisch begrip homeostase immers betreft een te definiëren eigenschap, b.v. de lichaamstemperatuur van een organisme, die in wisselwerking met de omgeving binnen nauwe grenzen op een te definiëren niveau constant blijft. Homeostase geldt zeker niet voor iedere wisselwerking tussen organisme en omgeving: niet b.v. voor het diafragma van het oog, dat er nu juist op gericht is niet constant te blijven in relatie tot de wisselende lichtintensiteit.⁶ Het bestaan van een aantal homeostatische eigenschappen geeft aan het organisme die *stabiliteit*, waardoor het zich in wisselwerking met de omgeving kan ontwikkelen, kan groeien, dus kan *veranderen*.

Door nu dit begrip over te dragen op psychisch functioneren binnen interactieprocessen bestaat het risico, dat er slechts sprake is van een vage analogie. En wel om twee redenen. In de eerste plaats is het vaak niet mogelijk met enige precisie aan te geven, welke eigenschap, op welk niveau in wisselwerking met welke omgeving constant blijft. In de tweede plaats en in verband met het voorgaande wordt al gauw de stabiliteit van de *veranderende structuur* verward met de stabiliteit die zich juist manifesteert als *weerstand tegen verandering*. Homeostase zou ik dan ook uitsluitend willen zien in analogie met volledig functioneren. In de conceptie daarvan, zoals ik die heb ontwikkeld, werd aangegeven dat een bepaalde eigenschap (de verhouding tussen verbinding, scheiding en selectie) in wisselwerking tot een omgeving binnen zekere grenzen constant blijft. De stabiliteit van het midden, die tegelijk flexibele aanpassing aan de omgeving is, was voorwaarde voor niet geblokkeerd doelgericht functioneren, voor ontwikkeling.

De meer extreme vormen van de verschillende oriëntaties daarentegen kunnen beter gezien worden vanuit het door Cofer en Appley voorge-

stelde anticipation-invigoration mechanisme.⁷ D.w.z. de wisselwerking met de omgeving leidt tot versterking van een in beginsel aanwezige oriëntatie, waardoor zijn richtingsbepalende kracht toeneemt. Ook dat geeft aanleiding tot allerlei verschijnselen van stabiliteit. Maar het betreft stabiliteit van een heel andere soort: niet flexibele aanpassing aan de omgeving die verandering en ontwikkeling toelaat, maar een gefixeerde reactie op de omgeving, die verandering en ontwikkeling tegenhoudt. Zo gezien blijft er weliswaar toch nog een verschil bestaan tussen biologische en psychologische homeostase. De eerste is nl. in de constitutie van de soort verankerd via de erfelijkheid, de tweede komt tot stand in de relatie met anderen langs de weg van leerprocessen. In dat opzicht is er dus geen verschil met het anticipation-invigoration mechanisme, dat ook bekrachtiging en dus het optreden van leerprocessen impliceert. Een zeker verschil tussen de oorspronkelijke en de analoge betekenis van een begrip is echter onvermijdelijk, en vormt ook geen enkel bezwaar mits maar voldoende duidelijk is, waaruit de overeenstemming bestaat.

Na deze theoretische afleiding kan het gebied van stabiliteit, dat in de grafische weergave (p. 45) is aangegeven als volgt kwalitatief, ideaaltypisch worden gekarakteriseerd. De vier oriëntaties kunnen gemakkelijk in elkaar overgaan, afhankelijk van omgevingsinvloeden. In verband met deze afwisselingsmogelijkheid worden zij geen van alle extreem. Daardoor blijven de positieve mogelijkheden van elke oriëntatie behouden, zoals het vermogen zich door de omgeving te laten inspireren (afhankelijk), deze te besturen en te controleren (onderwerpend), het vermogen tot distantie (isolerend) en tot gemeenschapsvorming met de omgeving (conformerend). Wil men een analogie: de combinatie van tegengestelde spieren (antagonisten die *afwisselend* samentrekken) maakt flexibele, doelgerichte betrokkenheid op de omgeving mogelijk.

Met deze overwegingen ben ik in de buurt gekomen van wat ik bedoel met dialogisch verlopende communicatie. Homeostase veronderstelt wisselwerking met een omgeving, verbondenheid met een omgeving, maar zodanig dat steeds de begrenzing duidelijk blijft: er is sprake van enigerlei vorm van constantie die in het organisme en niet in de omgeving zijn oorsprong vindt. Het was precies dat, wat ontbrak bij monologische communicatie: de constantie van het gedrag wortelt dan in het verwijzingskarakter naar de ander.

Om nu de zaken enigszins te concretiseren ga ik in op het verschijnsel verliefdheid. Verbondenheid en wisselwerking met een omgeving zijn

dan ruimschoots aanwezig. Laten wij aannemen, dat beide partners een predispositie hebben voor de een of andere oriëntatie, zodat er sprake is van een combinatie van het type afhankelijk-onderwerpend, onderwerpend-isolerend, enz. Daarnaast mogen wij (ik herinner aan de theory of universal ambiguity van Angyal) ook de dispositie voor volledig functioneren vooronderstellen. In principe kunnen dus nu in de interactie zowel het anticipation-invigoration mechanisme als het homeostatisch mechanisme optreden. Hoewel beide mechanismen onderling tegenstrijdig zijn, hoeft dat hun gezamenlijk optreden, b.v. in alternerende vorm, geenszins uit te sluiten.

Hoe de relatie zich zal ontwikkelen is natuurlijk, zeker in zijn algemeenheid, onvoorspelbaar. Maar van groot belang lijkt mij te zijn de relatieve sterkteverhouding van beide mechanismen in de relatie. M.a.w. het is denkbaar, dat de grondslag voor de partnerkeuze een relatief sterke dispositie voor een bepaalde oriëntatie is geweest, waardoor de ander als voeding voor die dispositie wordt gezocht en overheersen van het anticipation-invigoration mechanisme waarschijnlijk lijkt. Maar het is ook denkbaar, dat de gezondheidsimpuls, om het homeostatisch mechanisme zo maar eens aan te duiden, relatief de sterkste is. In dat geval is natuurlijk het andere mechanisme niet aanstonds ontkracht, maar wel staat dan de mogelijkheid tot angstreductie onder druk en lijkt het optreden van angstontwikkeling waarschijnlijk, waarmee dergelijke ontkrachting in principe bereikbaar wordt. Denkbaar is het tenslotte, dat de verhouding bij beide partners geheel verschillend is. Opnieuw: de zaken zijn te complex, om langs theoretische weg voorspelbare ontwikkelingen af te leiden. Maar wel kunnen door middel van theorievorming ontwikkelingen die feitelijk optreden op een fundamenteel niveau worden begrepen.

Intussen zal het duidelijk zijn geworden, dat het, bij het optreden van monologische, c.q. dialogische interactieprocessen die het gevolg zijn van het overheersen van het anticipation-invigoration c.q. het homeostatisch mechanisme, niet om een in de tijd constante overall-categorie gaat. Uit het feit, dat ik drie concrete groepssituaties gebruikte om het principe van monologische communicatie te introduceren, mag dan ook niet worden geconcludeerd, dat de andere vorm in die situaties niet voorkwam. U zult bovendien hebben begrepen, dat mijn bemoeienis met deze groepen juist de bedoeling had die andere vorm te stimuleren. Precies hetzelfde geldt voor twee andere groepssituaties die ik hierna zal beschrijven. Nu is het er mij echter om te doen, nader in te gaan op de

aard van dialogische communicatie en in verband daarmee draagt de beschrijving een ander karakter. Hij handelt niet over de min of meer gefixeerd aanwezige structuur van de verhoudingen, maar over de poging die structuur te doorbreken, op een nieuwe manier te ontwikkelen. D.w.z.: ik zal proberen een beeld te geven van een bepaalde fase, waarin door groepsleden meer dan ervoor wordt geprobeerd onderliggende gevoelens expliciet te maken met de bedoeling tot verandering van de verhoudingen te komen.⁸

De beschrijvingen mogen dus niet worden opgevat als voorbeelden van de manier waarop dialogische communicatie verloopt. Maar wel komt er in naar voren de noodzaak om uit te gaan van standpunten die op een meer fundamenteel niveau van elkaar onafhankelijk zijn. Verder blijkt de spanning, de angstontwikkeling die optreedt wanneer de zekerheden van in elkaar grijpende oriëntaties dreigen weg te vallen. Het kiezen van onafhankelijke posities is ook het kiezen voor risico's, doordat de mechanismen tot beheersing van de ander wegvallen. Daarbij doet het er minder toe, of die mechanismen al of niet effectief werkten: ook wanneer ze het niet deden, leverden ze toch innerlijke zekerheid.

Voorbeeld 1. Leider en groep in wederzijdse afhankelijkheid

De hierna te beschrijven episode, die met een lange monoloog begon, omvat een voltallige zitting gedurende één ochtend van een vijfdaagse trainingsconferentie met een twintigtal deelnemers. De avond tevoren had er een emotionele doorbraak plaatsgevonden, waarbij men zich meer algemeen bewust was geworden van het fundamentele belang van affectieve structuren en relaties in een groep. In tegenstelling tot die avond speelden de ochtend erna trainerinterventies een geringe rol: deze blijven dan ook buiten beschouwing.

De directeur stond uitvoerig stil bij de korte periode die was verlopen sinds hij zijn ambt aanvaardde. Ben ik anders geweest dan vroeger, was de klemmende vraag die hem bezig hield en waarop hij een antwoord verwachtte van hen die eerder zijn collega's waren. Een antwoord dat gegeven zou kunnen worden in de geheel open situatie die nu was ontstaan. Hij zei nooit als autoritair leider op een eenzame plaats te kunnen en te willen functioneren, en toonde zich geschokt door enkele symptomen van een dreigend isolement. Iemand had hem gevraagd, of men hem in zijn nieuwe rol nog zou kunnen tutoyeren.

Sommige van zijn medewerkers kende hij helemaal niet terug. Ver-

schuilen ze zich? Spelen ze een rol? Zijn ze tevreden? Heb ik hen teleurgesteld? Beantwoord ik niet aan de verwachtingen? Er diende nu op die vragen gereageerd te worden, want hij wilde in en met de groep werken. Juist daarom was hij bedachtzaam en voorzichtig begonnen en had hij geen besluiten genomen zonder eerst ruggespraak te plegen. Men had hem gewezen op, ja in zekere zin gewaarschuwd voor enkele medewerkers die graag vaart in de zaak zagen en daarbij een neiging tot 'doordrukken' en domineren vertoonden. Hoewel het natuurlijk op zichzelf waardevol was, dat je als directeur vanuit het team gedwongen werd op bepaalde dingen te letten, wilde hij toch graag iets nader ingaan op zekere gebeurtenissen, waarbij hij maar ronduit enkele namen zou noemen. Nadat de directeur dit had gedaan en zijn betoog in ietwat kritische zin vervolgde, werd er vanuit de groep geïnterrupteerd. Zou er meteen worden gediscussieerd, of wilde hij eerst het hele verhaal afmaken?

De directeur toonde zich bereid tot beide, tot ophouden als de groep dit zou willen, ook tot doorgaan, maar alleen als de groep dit zou willen. Er ontstond nu enige verwarring, doordat de groep noch in de ene, noch in de andere richting als één man reageerde. De korte strubeling over de te volgen procedure liep uit op afmaken van de uiteenzetting. Maar toch was het daarna, alsof de andere mogelijkheid niet geheel verdwenen was: de directeur haastte zich zijn nog maar kort durend betoog te beëindigen. Hij beklemtoonde opnieuw zijn verlangen van de anderen iets te horen; met name of de groep hem werkelijk had willen hebben als leider, en hem niet slechts gekozen had uit angst voor een sterk dominerende figuur. Hij wilde niet gespaard worden, maar was bereid de louteringsberg te bestijgen, juist omdat hij zich niet de beste voelde, maar in alle opzichten iedereen nodig had.

Na vervolgens te hebben geverifieerd, of men nog steeds wilde dat hij doorging, belichtte hij in het kort het gedrag van nog een medewerker die te veel buiten de anderen om wilde beslissen. Toen hij zweeg, ontstond opnieuw onzekerheid over de procedure. Zouden eerst de twee in persoon aangesproken medewerkers reageren, of was er meteen sprake van een discussie door de hele groep? Die kwestie bleef onbeslist: het gebeurde beide, maar zonder duidelijke volgorde.

Aan de benoeming van de directeur bleek een ingewikkelde overleg-situatie ten grondslag te liggen, waarbij de een meer, de ander minder betrokken was geweest: de vraag naar de wil van de groep liet dan ook geen zinnig antwoord toe, naar iemand opmerkte. Wel was men het er

over eens, dat er in ieder geval leiding moest worden gegeven, waaraan het al jarenlang al te zeer had ontbroken. Van de nieuwe directeur verwachtte men in dat opzicht het een en ander. Dit een en ander werd nader gespecificeerd met de term: duidelijke visie. Uiteraard zou het aan de directeur zijn aan dit begrip verdere inhoud te geven. Sommigen gingen iets verder en stelden, wat men onder visie niet diende te verstaan: het organisatorische detailwerk. Bij hen klonk soms teleurstelling en enige irritatie door over de overaccentuering daarvan, en het tot nu toe uitblijven van 'het andere, dat zoveel belangrijker is'. Juist om de directeur niet te storen bij zijn werk aan het andere, hadden enkelen het binnendringen in zijn kamer wat vermeden.

De directeur repliceerde, dat natuurlijk van hem een beleidsvisie mocht worden verwacht, maar dat het gevaarlijk zou zijn, zichzelf en de groep daarop meteen vast te leggen. Hij verkoos geen methode, die hem in eenzaamheid en in de richting van autoritair leiderschap zou drijven: een visie diende door de groep te worden gedragen, en moest dus in samenwerking met de groep worden opgebouwd. Slechts één persoon trok de logische consequentie uit de laatste woorden van de directeur en eigenlijk uit diens hele betoog, door de vraag te stellen: 'kiezen wij nu eigenlijk voor een dergelijke teamleider; zijn wij bereid tot het moeizame, langdurige proces, dat zo'n opbouw vergt?' Zijn vraag werd min of meer genegeerd, noch met ja, noch met nee beantwoord. Men toonde zich ietwat huiverig voor het bedoelde proces op grond van negatieve ervaringen elders, twijfelde aan de eigen capaciteiten, voelde zich niet voldoende deskundig ertoe. Maar evenmin pleitte men voor het door de directeur afgewezen autoritair leiderschap. Het moest de leider mogelijk zijn, zo stelde iemand, luisterend naar het team te verwoorden wat daar leefde, maar dit op een doortastende, ponerende, hoewel niets forcerende en niets besluitende manier te doen. Daarmee was de aan de groep gestelde vraag voor zijn definitieve beantwoording weer terug bij de directeur.

Het is van belang te vermelden, hoe de beide door de directeur in persoon aangesproken medewerkers reageerden. Uit wat zij zeiden, werd duidelijk, dat beiden in het verleden binnen het totale patroon van verhoudingen op min of meer informele wijze een belangrijke rol hadden gespeeld. Tijdens deze discussie stond echter hun wens dit niet meer te doen, voorop. De een gaf toe, in het verleden wel eens iets in het belang van de zaak tegen de directeur in te hebben 'doorgedrukt', maar tijdens het gesprek corrigeerde hij herhaaldelijk bij zichzelf een te

dominerende houding. De ander, wiens reactie pas later vanuit de groep werd uitgelokt, vroeg eerst of iemand die hem goed kende zijn opvattingen zou willen weergeven omtrent de vervulling van het directoraat en de onderlinge samenwerking! Daarna bevestigde hij, met een zeker gevoel van ongeduld, zijn behoefte aan een wat minder afwachterende leider. Hij sprak van legitieme, competente dominantie, die overigens voor steekhoudende kritiek open zou moeten staan. Een team viel te vergelijken met 'his majesty's most loyal opposition'.

Dit laatste leek niet datgene te zijn, waaraan de directeur in de eerste plaats behoefte had. Hoe kon hij nu, zelf op allerlei gebied ondeskundig, vanuit een eenmanssituatie competent domineren? Liet men hem niet onder moeilijke omstandigheden wat in de kou staan? Men vroeg hem of hij zich dan gedomineerd voelde, een vraag die hij beantwoordde met de wedervraag of hij de indruk maakte gedomineerd te worden.

Later spitste de discussie zich toe op de term 'image', een woord dat in de plaats leek te komen van het eerdere 'visie'. Het image van de voorkomende organisator was onvoldoende, de directeur werd te voorzichtig gevonden, daaraan liet de groep geen twijfel bestaan. Maar evenmin als dat t.a.v. visie gebeurde, gaf men enige positieve aanwijzing omtrent de betekenis in concreto van 'image'. Tenzij men de uitdrukking 'voorzichtige dictatuur', waarmee iemand de z.i. meest wenselijke toestand kenschetste, als voldoende duidelijk beschouwt. Voor de directeur daarentegen was het iets moeilijker geworden, te verdedigen dat, net als visie, ook image samen met de groep moest worden gevonden. Moet ik dan steeds aan mijn image werken, in plaats van aan de zaken zelf, zo riep hij min of meer ten einde raad uit.

De werkelijke oplossing werd aangeduid door dezelfde deelnemer aan het gesprek, die eerder stelde, dat de groep *onafhankelijk* van de directeur ja of nee moest zeggen op de voorgestelde teamleidersconceptie. Nu stelde hij, dat de directeur *onafhankelijk* van de groep een beeld van zijn leiderschap moest ontwerpen, zelfs desnoods zijn image tegen anderen in moest bevestigen. Opnieuw ging dit principiële geluid verloren in het vervolg van de discussie: de directeur noemde een voorval, waarbij hij wel degelijk tegen anderen was ingegaan, hetgeen door anderen juist was waargenomen als terugdeinzen voor de oppositie.

Aan het einde van het gesprek was duidelijk geworden, hoe wederzijds verhoudingen zijn, hoe het streven van de één zowel gevangen is in, als mogelijk gemaakt wordt door het streven van de ander. Men wilde wel erkennen, dat voor het tot stand komen van een goede samenwerking in

de relatie tussen leider en groep niet één van beide partijen uitsluitend verantwoordelijk kon zijn. Men wilde wel toegeven, dat men er niet komt met het signaleren van tekorten bij de andere partij, hoezeer dit ook voor de hand ligt, omdat die nu juist de eigen intenties in de weg staan. Maar het lijkt waarschijnlijk, dat maar één deelnemer de problematiek op een fundamenteeler niveau had begrepen, degene nl. die eerst voor de groep en later met betrekking tot de directeur betoogde, dat men onafhankelijk van de andere partij een standpunt moest bepalen.

Welk dilemma gaat er verborgen achter het ontwijken van eigen keuze en eigen standpunt? Lang niet iedereen in de groep maakte de indruk zich werkelijk volgzzaam te zullen schikken naar de intenties van een krachtig leider, hoezeer men tegelijk voor dit laatste pleitte. De teamleidersconceptie had voor de directeur het voordeel, dat hij dergelijk gevreesd tegenspel de wind uit de zeilen kon nemen, en het is niet onaannemelijk, dat hij zich daarvan bewust was. De aanvaarding van initiatief en verantwoordelijkheid daarentegen, die het de directeur gemakkelijker zou maken, was bepaald niet wat de groep begeerde. Beide partijen zochten dus primair het initiatief van de andere, *omdat dat de beste manier leek om zichzelf te handhaven*. Daarmee komt de kern van de afhankelijke oriëntatie naar voren: aanpassing uit eigenbelang, men zoekt te ontvangen wat men zich niet bij machte voelt te veroveren. Men wil meedoen, maar draagt in het meedoen voortdurend zichzelf aan.

Voorbeeld 2. De conformerende leider

Kort nadat het groepsgeprek was begonnen, nam hij het woord. Hij sprak lang en overtuigend, over de noodzaak van radicale verandering, over slachtoffers van het huidige systeem, over het belang van duidelijke doelstellingen en werkelijke inzet. De anderen luisterden alsof ze het al wisten. Hun incidentele reacties gaven aanleiding tot voortzetting van de monoloog, die nu handelde over de onmogelijkheid van geleidelijke verandering, het onverenigbaar zijn van verschillende wegen en – opnieuw – de totale inzet van de spreker. Men zat in de modderpoel, naar hij zei, en moest maar zien eruit te komen; dat kon slechts met vereende krachten en niet door alsmaar met verschillende meningen te komen. Wat doen individuele situaties, persoonlijke karakters, menselijke zwakheden ertoe, wanneer het gaat om het Grote Beginsel? Natuurlijk moest er gekozen worden, maar wie de gestelde keuze niet kon aanvaarden,

diende met een ander beginsel te komen. Alleen een duidelijk alternatief maakt een rationele discussie mogelijk. Slechts op die manier zou men tot werkelijke eensgezindheid kunnen komen. Zonder alternatief is het ingaan op detailbezwaren klein gedoe, naar hij zei.

Na zijn 'ik dwing jullie tot bewustzijn en tot de keuze' werd de discussie levendiger. Geleidelijk overwonnen sommigen de aanvankelijke aarzeling om eigen gevoelens te laten blijken, langzaam maar zeker werden tegenwerpingen en bezwaren op een klemmender manier naar voren gebracht. Iemand zei zich al heel lang beschaamd te voelen, in staat van beschuldiging gesteld wegens niet hard genoeg lopen. Een ander zei zich onmenselijk te voelen, gefrustreerd in zijn behoefte aan relatie met wie algemeen als leider werd erkend, en op dat innerlijk conflict bijna te zijn afgeknapt. Een derde worstelde met het gevoel pas integer te zijn door het ideaalbeeld van een ander te onderschrijven, met zijn behoefte dientengevolge zich voortdurend te verontschuldigen voor zijn anders zijn, en zijn kinderlijke blijdschap bij het ontvangen van een schouderklopje. Weer een ander drukte het meer rebellerend uit: 'jij geeft mij gevoelsmatig geen enkel krediet; de manier waarop ik werk beschouw je niet als een waardevolle bijdrage. Als je vertrouwen in iemand hebt, dient hij een potje te kunnen breken.'

In het algemeen had men geen bezwaar tegen de doelstelling die naar voren was gebracht: het ging slechts over de middelen, om de manier waarop, om het rekening houden met personen en omstandigheden, om de vrijheid de zaak op een eigen manier te mogen dienen.

Nadat de leider nogmaals had betoogd, dat in de kritieke situatie van het moment niet de middelen, maar slechts een klaar bewustzijn van het doel telde, vervolgde hij op een hoogst onverwachte manier. Hij gaf toe niettemin rekening te moeten houden met minder dan optimaal gunstige omstandigheden en karakters van anderen. De grote wel-doeners der mensheid konden hun taak alleen vervullen, naar hij opmerkte, op grond van hun toevallige omstandigheden, die men zich noch als verdienste mag aanrekenen, noch tot algemene norm mag verheffen. Bovendien zou dat laatste een boemerang-effect kunnen hebben: wanneer groepsleden zich afkeren van de zaak op grond van te hoge eisen, moet het werk worden voortgezet met nog slechtere figuren.

Het effect op de discussie was ondubbelzinnig: men keerde zich af van de leider, die nu zeer openlijk werd beschuldigd van manipulatie, verdraaiing van feiten, en vooral gebrek aan respect voor anderen.

De volgende dag bleek er heel wat gebeurd te zijn. De discussie begon

ermee, dat sommige groepsleden, nu op rustige maar vastberaden toon, uiteenzetten tot een nieuwe houding te zijn gekomen, een houding die bij alle loyaliteit aan de zaak inhield, dat zij hun individualiteit niet langer wensten te onderdrukken. De leider, uiterlijk onbewogen, hoorde dit alles aan en volstond met een korte verklaring, die erop neer kwam dat, nadat niemand in het ongewisse kon verkeren over zijn ideeën en inzet, hij zou afwachten waartoe anderen zouden komen. Zijn rol in de discussie bleek te worden overgenomen door een ander, die nooit voor zichzelf sprak, maar uitsluitend in termen van his master's voice, en op wie vrijwel niemand ooit reageerde. Tijdens latere gesprekken bleef hij weg.

Een op het eerste gezicht ander onderwerp was mijn eigen rol in de voorgaande discussie, die aan de orde werd gesteld. Ik was min of meer partij geworden in een conflictsituatie door met een zekere sympathie de expressie van diversiteit onder de groepsleden te stimuleren, waarbij men ook aan mijn kant een gevoel van afwijzing van de leider had waargenomen. Dat maakte het moeilijker mij in een helpende rol te accepteren, nu het er om ging tot een oplossing van het conflict te komen. Ik erkende het bestaan van dit probleem en bood aan in het verdere gesprek mij te beperken tot uitsluitend het vertolken van het standpunt en ook de gevoelens van de leider, die mij daarbij uiteraard zelf zou kunnen corrigeren. Deze nieuwe rol wekte nieuwsgierigheid en werd geaccepteerd. De uitvoering ervan bleek simpeler te zijn dan ik zelf verwachtte.

Het thema dat ik onder de aandacht bracht, in allerlei variaties die afhingen van de situatie van het moment, betrof de volstreekte identificatie tussen persoon en zaak, de ervaring geheel en al ondergeschikt te zijn aan een waardevol doel. Ik legde bij herhaling uit, hoe de leider de houding van anderen wel moest zien als verraad aan de zaak, als laf vluchten voor de moeilijkheden. Ik vroeg begrip voor zijn gevoelens van in de steek gelaten worden; ik wees erop, dat hij de hulpeloze positie waarin men hem bracht zonder enige persoonlijke klacht aanvaardde, dat voor zover hij protest aantekende, het om de zaak en niet om zijn persoon ging. De leider die aanvankelijk vooral geïnteresseerd was in mijn verdediging, toonde zich later daarmee ook tevreden: hij ontspande, knikte nu en dan instemmend, viel mij soms bij met een korte opmerking, en corrigeerde weinig.

Een geheel onvoorzien effect was, dat enkelen in het vuur van de discussie geheel en al vergaten dat er sprake was van een rollenspel: zij

vielen mij heftig aan en betoogden tegen mij, dat er wel degelijk persoonlijke ambities in het spel waren, dat ik totaal uit het oog verloor hoe de leider juist op het emotionele vlak chantage pleegde, door op een geraffineerde, ongrijpbare manier gevoelens van toewijding bij anderen om te zetten in gevoelens van tekort schieten.

Geenszins leidde deze episode dus rechtstreeks naar het ontstaan van nieuwe eensgezindheid, maar wel was het effect een meer open situatie: nadat ik het vertrouwen had herkrege als de objectieve buitenstaander, die de zaak van verschillende kanten kon bekijken, werden andere aspecten van de complexe problematiek naar voren gebracht, die minder heftig dan eerder gebeurde werden behandeld. Het leek alsof men, zowel leider als groep, voorzichtiger was geworden, alsof men meer dan tevoren inzag, dat onder de oppervlakte allerlei verschillende gevoelens en belangen schuil gingen, die niet zo maar genegeerd konden worden. Sommigen schetsten, hoe zij verstrikt zaten in een rolconflict. Door de buitenwereld werd nl. de groep als geheel in sterke mate geïdentificeerd met de persoon van de leider. In het deelhebben aan belangrijke relaties buiten de groep konden zij niet aan die identificatie ontkomen.

Ook ging men opnieuw in op de doelstelling van de groep. Zonder dat die, globaal gesteld, in mindere mate werd onderschreven dan aanvankelijk het geval was, werd wel meer differentiatie zichtbaar. Een enkeling lichtte zijn meer 'afstandelijke' houding toe, waarbij weer op een andere manier bleek, dat doel, middel en persoonlijke situatie niet geheel en al van elkaar los te maken zijn, en dat dientengevolge de zaken voor ieder min of meer verschillend lagen.

Tegen het einde van de zittingen werd het verlangen uitgesproken tot een vorm van nieuwe integratie van de groep te komen. De manier waarop dit zou kunnen gebeuren, was echter niet erg duidelijk. Men beseftte, dat een strikt zakelijke discussie over het werk niet tot het beoogde doel zou leiden, maar zag geen weg om rechtstreeks op het emotionele vlak tot diepere overeenstemming te raken. Evenmin zag ik zelf een duidelijke mogelijkheid om aan dat streven vorm te geven. Merkw aardigerwijs echter werd na afloop van de zittingen bij latere individuele contacten met mij nooit op desintegratie van de groep ge- wezen, maar juist melding gemaakt van precies het tegenovergestelde: men was – inclusief de leider – wat meer naar elkaar toegegroeid, de groepscohesie was groter in plaats van kleiner geworden.

Blijkbaar was aan het einde van de bijeenkomsten niemand zich nog ten volle bewust geweest van een samenhang die paradoxaal aandoet.

Eenheidsstreven nl. dat het bewustzijn van verschillen onderdrukt, blokkeert zichzelf; de erkenning van verschillen daarentegen bevordert de eenheid, mits die erkenning ook herkenning inhoudt.

(4)

Naar aanleiding van de voorgaande beschrijvingen kunnen verschillende vragen worden gesteld. B.v. hoe komen groepen ertoe zich aan dergelijke riskante activiteiten over te geven? Wat is op wat langere termijn bezien het effect ervan? Wordt er een niveau van dialogische communicatie bereikt dat bevredigend werkt, of blijft men een tijdlang in de angstontwikkeling zitten, om daarna toch weer tot de oude zekerheden terug te keren? Is het denkbaar, dat grote inspanning gering effect oplevert, zodat het effect eigenlijk de moeite niet loont? Verder: wat behelst de methodiek van de trainer? (in het tweede voorbeeld kwam die ter sprake). Deze en dergelijke vragen voeren voor een deel naar de theoretische achtergrond van het werk en voor een ander deel naar de praktische uitvoering ervan en naar praktische mogelijkheden. De behandeling van dat laatste aspect in volle omvang zou veel verder voeren dan in het kader van dit boek passend is: het gaat mij om de theoretische relevantie van praktijkervaring veeleer dan om de behandeling van de praktijkervaring zelf. Zonder specifieke praktijkvragen geheel en al uit de weg te gaan, zal ik dan ook in wat volgt de zaken vooral vanuit de theorie trachten te bezien.

Het homeostatisch principe impliceert een proces van vrije wisselwerking, d.w.z. wisselwerking die niet van binnen uit emotioneel geblokkeerd is en die het optreden van veranderingen mogelijk maakt in de oriëntaties die tot elkaar in wisselwerking staan. De ongebruikelijke koppeling tussen de begrippen homeostase en verandering, die letterlijk een tegengestelde betekenis hebben, zal ik niet meer hoeven toe te lichten. De filosofie van het werk komt dan ook neer op de bevordering van vrije wisselwerking, *zonder dat de aard van de daaruit resulterende verandering tevoren wordt gedefinieerd*. Zou men dat laatste wel doen, dan is precies daarmee de vrije wisselwerking weer geblokkeerd. Er staat dus b.v. in het geheel niet van tevoren vast, dat er een betere samenwerking moet ontstaan. Het staken van vruchteloze inspanning en el-

kaar meer met rust laten kan onder bepaalde omstandigheden ook als toegenomen dialogische communicatie worden beschouwd.

De filosofie heeft iets weg van de door Rapoport aanbevolen grondslag om tot een dialoog (ethical debate) te komen ter bereiking van onderhandelingsresultaat.⁹ Deze grondslag stelt hij tegenover strategisch denken van allerlei aard (o.a. dat van Kissinger). Hij houdt in, dat tegenstanders bereid en in staat zijn het standpunt van de andere partij zodanig te formuleren, dat deze weergave door de andere partij als gaaf wordt erkend; bereid en in staat zijn te erkennen, in welk opzicht de positie van de andere partij geldig is of verdienste bezit; en bereid en in staat zijn te onderzoeken, waar iets gemeenschappelijks bestaat. Wanneer nu een dergelijk proces zeer direct de emotionele lading achter bepaalde standpunten betreft, dan zal het wel duidelijk zijn, dat zowel de expressie ervan als de herkenning door de ander heel wat bloed, zweet en tranen kunnen kosten: het is onvermijdelijk, om althans voor het moment meer risico te nemen, meer bedreiging, meer angst toe te laten, dan de gebruikelijke weerbaarheid nodig maakte.

Maar zulks niet in zeer extreme mate, en daaruit volgt als belangrijk uitvoeringsprincipe nu, dat de beide functies *expressie* en *acceptatie*, die min of meer parallel lopen met de functies *confrontatie* en *distantie*, in een zeker evenwicht tot elkaar staan. Natuurlijk niet in die zin, dat ze steeds volkomen gelijk opgaan; daarmee zou nl. een ideaal van optimale dialogische communicatie reeds zijn bereikt. Maar wel dient zowel al te heftige emotionele confrontatie als bleke reflectie die op te weinig betrekking heeft, te worden vermeden. Boven kennis, zowel als boven ervaring, geldt het primaat van de kennis van de ervaring. Daarmee hangen dan talloze meer gedetailleerde kwesties van trainermethode samen, waaraan ik voorbijga.

Zoals in iedere vorm van training of therapie is de fundamentele houding van de trainer het belangrijkste. Die komt er in mijn geval op neer, dat ik er in de eerste plaats naar streef zelf dialogisch te communiceren. Wat dit principe in positieve zin betekent, hoop ik te hebben duidelijk gemaakt. Ik vermeld nu, welke zekerheden er *niet* aan ten grondslag liggen. Zo impliceert het geen keuze voor hetzij een directe, hetzij een non-directieve werkwijze. Evenmin betekent het, dat men probeert een objectieve, neutrale, boven partijen staande buitenstaander te blijven. Ik meen dat die rol even noodzakelijk is om te beginnen met dit werk, als onmenselijk en onwenselijk om vol te houden wanneer men er langer mee bezig is. Daarmee zou nl. het principe

van dialogische communicatie, van homeostatisch verlopende verbinding-scheidingsprocessen in de relatie tot anderen worden ontkend. Kleur bekennen, emoties uiten, sympathieën en antipathieën voelen, leiding geven zijn dan ook geen zaken waar men zich als trainer voor moet schamen. Veeleer is dat naar mijn mening het geval, wanneer de onmacht daartoe als hoogste methodische wijsheid wordt gepresenteerd.

Natuurlijk is dit alles, is de manier waarop men probeert zich noch buiten de groep te plaatsen, noch er middenin, aan rationale criteria gebonden. Maar het is een rationaliteit, die los van de concrete situatie slechts geformuleerd kan worden als theoretisch principe: de vorm die dat principe aanneemt, is evenzeer gebonden aan het proces dat ter plaatse optreedt, als de emoties die een counselor in een groep ervaart. Het is mij dus niet te doen om methodisch eclecticisme, maar wel om de verheffing van theorie tot methode, en tegelijk om het bekende, hoewel niet onbestreden principe, dat de psycholoog zijn eigen beste instrument is. En op grond van mijn persoonlijke ervaring met dat principe moet ik concluderen, dat de mate waarin ik erin slaag zelf een dialogische oriëntatie te bereiken, die zeker niet altijd even groot is, de belangrijkste factor is in het creëren van een klimaat, dat dialogische communicatie ook tussen anderen bevordert.

Ondanks dat zou het werk niet uitvoerbaar zijn, zonder te beschikken over een arsenaal van procedures, zonder bij tijd en wijle gebruik te maken van andere instrumenten, zoals bandrecorders. Zoals ik al heb gezegd, is het niet mijn bedoeling die te behandelen, maar omdat het wellicht onbevredigend zou zijn hun werking geheel te negeren, schets ik zeer in het kort het effect van een bepaalde kunstgreep in een bepaalde situatie. Daarmee vind ik tevens de overgang naar de vermelding van enkele praktische gezichtspunten als besluit van het betoog.

In de eerste situatieschets, die van leider en groep in wederzijdse afhankelijkheid, vermeldde ik, dat er de avond tevoren een emotionele doorbraak had plaatsgevonden. Wat er eerder was gebeurd, beschrijf ik nu.

De trainingsconferentie had gedurende enkele dagen weinig voortgang gemaakt. De deelnemers toonden zich lang niet allen duidelijk gemotiveerd om er aan deel te nemen, waarmee samenhang een nogal afhankelijke instelling t.o.v. de staf. De problematiek die naar voren was gekomen betrof in diverse variaties de spanning tussen individuele vrijheid en

de gebondenheid aan de eisen die het teamverband stelde.

Toen ik de bewuste avond de deelnemers bijeen vond, rustig converserend of ontspannen de krant lezend, maar zeker niet in gespannen verwachting van de dingen die komen gingen, gaf ik spontaan uiting aan mijn gevoelens van frustratie over deze matte sfeer. Onmiddellijk ontstond er toen een discussie, waarbij een aantal mensen stelde, dat het tijd werd om af te stappen van de bespreking van tussenmenselijke verhoudingen en over te gaan tot dringerde zakelijke kwesties, die in deze groep nodig moesten worden opgelost. Anderen daarentegen voelden zich op dezelfde manier onbehaaglijk als ik, en wilden mijn opmerkingen als een uitdaging accepteren, en nu eindelijk eens wat dieper op tussenmenselijke problemen ingaan. Bij navraag bleek de groep op dit punt in twee even grote kampen te zijn verdeeld. Ik stelde toen voor te beginnen met de door de ene helft gewenste zakelijke discussie: die zou onder mijn leiding staan, en ik zou irrelevante uitweidingen in de menselijke sfeer rigoureuus weren. De deelnemers die deze discussie niet wensten, namen plaats in een tweede kring rondom de discussianten. Zij kregen het recht tot interruptie, wanneer zij de zakelijke argumentatie onjuist of onrealistisch zouden achten in het licht van de tussenmenselijke verhoudingen, zoals die er nu eenmaal waren.

Het resultaat was niet minder dan verbluffend: na drie kwartier was iedereen overtuigd van de onmogelijkheid de aan de orde gestelde zakelijke problemen op te lossen zonder emotionele achtergronden daarbij te betrekken. Ikzelf gaf mij als laatste gewonnen. De levendige discussie over emotionele problemen die ontstond, werd informeel voortgezet en duurde voor sommigen tot diep in de nacht.

De hier gebruikte techniek is die van het voorschrijven van het symptoom, waarbij ik door de rol die ik zelf koos, het vermeed de verdenking op mij te laden, dat ik de groep zou hebben gemanipuleerd in de door mij gewenste richting. Die rol werd, naar later werd opgemerkt, inderdaad ervaren als sterk tegenstrevend t.a.v. de behandeling van menselijke problemen.

Het is naar aanleiding van dit voorbeeld van een stap in de richting van dialogische communicatie interessant de categorie 'oprechtheid' even te bezien. In het eerste hoofdstuk heb ik het strikt individuele authentieke zelf een theoretisch onhoudbare conceptie genoemd. De praktische consequentie is, dat oprechtheid veeleer een eigenschap is van het proces waarin personen op elkaar zijn betrokken, dan van personen. In het

besproken geval zou strikt individuele oprechtheid van mijn kant, door de niet weg te denken positie waarin ik nu eenmaal verkeerde, gemakkelijk kunnen worden ervaren als manipulatie van anderen. Het spelen van een rol daarentegen, zeker wanneer bekend is, dat dat gebeurt, moet als authentiek gedrag worden beschouwd.

De cultus van individuele oprechtheid die men soms in encounter-groepen aantreft, vormt dan ook evenmin als andere hiervoor genoemde houvasten voor mij een betrouwbaar kompas. Bij dialogische communicatie gaat het om de waarheid van het proces, die niet per se hoeft samen te vallen met los van het proces geobjectiveerde waarheid. De man die een nieuwe jurk van zijn vrouw, waarmee zij bedoelde hem te verrassen, afschuwelijk vindt, en dat duidelijk laat merken, is oprecht buiten de context van de relatie. Maar hij negeert de betekenis die het beoordeelde gedrag vanuit die context heeft, en zo gezien is zijn beoordeling onwaarachtig.

Ik zie er van af de samenhang tussen dialogische communicatie en zaken als waarheid, oprechtheid en integriteit verder te bespreken.¹⁰ Het zal nl. wel duidelijk zijn, dat er in de grond van de zaak niet van een samenhang sprake is, maar van identiteit. De psychologische en de morele benadering van tussenmenselijke verhoudingen kiezen een verschillend uitgangspunt, de eerste een meer emotioneel, de tweede een meer rationeel, maar wanneer zij elkaar niet ontmoeten, is één van de twee of zijn zij beide op een dwaalweg geraakt. Bij die stelling kan ik het laten.

T.a.v. het werken met functionele groepen, waaraan ik mijn illustraties ontleende, blijven er vragen over die ik voor het merendeel niet duidelijk kan beantwoorden, maar die ik tot besluit wel wil noemen. Duide-lijk is wel, dat het werk niet leidt tot het bereiken van een absoluut niveau van dialogische communicatie, dat ook voor de toekomst blijft gegarandeerd. Dat zou in strijd zijn met wat ik eerder heb gezegd in navolging van Sullivan over de in deze maatschappij tot op zekere hoogte noodzakelijke bescherming, die angstreductie en zekerheidsoperaties bieden. Ze fundamenteel aan de orde stellen is niet hetzelfde als ze fundamenteel afbreken. Hoever men met die afbraak gaat, hangt af van groepen en personen: ik kan daar geen algemene conclusie over geven, nog afgezien ervan, dat betrouwbare gegevens een meer solide empirische basis dienen te hebben dan de helaas te geringe activiteiten op het gebied van evaluatieonderzoek, die ik mij heb kunnen permitteren.

Maar wel bleken de groepsbesprekingen een bevrijdende invloed te kunnen uitoefenen, en kon men soms als gevolg ervan zakelijke problemen beter oplossen. Er was geen sprake van schadelijke effecten, al vond men in een enkel geval, dat de gevergte inspanning te veel was voor wat werd bereikt.

Een heel andere kwestie is het besluit van de kant van de groep om aan een dergelijke onderneming te beginnen, en in verband daarmee de vaststelling om welke groep het gaat. Het is nl. nooit zo gesteld, dat de vervlechtingen tussen mensen, om de term van Elias¹¹ te bezigen, binnen een bepaalde groep nauwkeurig een geheel vormen; hoe men de groep ook kiest, altijd zijn er wel relaties naar buiten toe, die voor het gebeuren binnen de groep mede betekenis hebben. Daarbij komt dan de moeilijkheid, dat niet iedereen in dezelfde mate bereid zal zijn spanningen, waarin hij is betrokken, ter discussie te stellen. Sterker nog: het besluit om zulks wel te doen is voor iedereen een verstandelijk besluit, zolang de ervaring ontbreekt met datgene waartoe men heeft besloten. Pas die ervaring maakt een werkelijk besluit mogelijk. Wel kan men ieders recht erkennen zich eventueel terug te trekken, maar van de uitoefening van dat recht wordt natuurlijk toch niet zo vanzelfsprekend gebruik gemaakt, wanneer de groepsactiviteiten eenmaal gevorderd zijn.

Het dilemma wordt aardig geïllustreerd door een groep die, uiteraard na uitvoerig door mij te zijn geïnformeerd, drie weken met het overwegen van een besluit bezig was, waarna dit negatief uitviel. Echter beoordeelde men dit langdurig beraad positief, omdat men een zeker gevoel had ontwikkeld voor het soort ervaring dat men wilde vermijden, waardoor de groepssituatie wat helderder was geworden.

Een panacee voor de verbetering van groepssituaties heb ik niet gevonden: de complicaties zijn daarvoor te talrijk. De methode is bovendien ontoepasbaar, wanneer verhoudingen zo diepgaand conflictueus zijn, dat iedere principiële bereidheid ze nader te onderzoeken ontbreekt. Maar het is mij er nooit om begonnen geweest een panacee te vinden. Veeleer sympathiseer ik met de door Foudraine met zoveel voorliefde geciteerde uitspraak van Lewin: *If you want to know, how things really are, try to change them.*¹² Echter is ook nog de omkering van de uitspraak waar: met inzicht in de diep verborgen en vast verankerde uitgangspunten achter de problemen, uitgangspunten die verandering tegenhouden, is werkelijke verandering gebaat. En het is precies schijnverandering, die zich nogal eens aandient in de vorm van een panacee.

6. Over psychologieën en psychologen: Freud, Sartre, Moustakas, Rogers, Van den Berg en Maslow

(1)

Jung heeft eens van Freud gezegd, dat deze zijn eigen Oedipuscomplex beschreef als universeel menselijk patroon.¹ De moeilijkheid met zo'n bewering is, dat hij werd geuit nadat kroonprins Jung door koning Freud van zijn voetstuk was gestoten: men zou er dan ook rebellie tegen de vaderfiguur in kunnen zien, die samenhangt met het Oedipuscomplex van Jung. Zo komen wij natuurlijk niet verder met de oplossing van het probleem, maar wel wordt het probleem er goed mee gedemonstreerd. Ieder psychologisch stelsel verwijst naar de psychologie van zijn maker; het lijkt onvermijdelijk, dat deze zich in zijn opvattingen projecteert, waardoor aan die opvattingen een zekere eenzijdigheid, een minstens gedeeltelijk subjectief karakter nooit ontbreekt. Het probleem is dan te onderscheiden, waar het persoonlijke ophoudt en het algemeen geldige begint, te ontdekken, hoe groot het niet-subjectieve waarheidsgehalte van bepaalde psychologische opvattingen is.

Ik stel mij niet voor met de volgende beschouwing dit probleem voor welke opvatting dan ook, tot een definitieve oplossing te brengen. Maar wel kan men iedere opvatting gebruiken om een andere te toetsen en het ligt dus voor de hand, dat ik probeer na te gaan of mijn eigen model kan bijdragen aan de scheiding tussen het persoonlijke en het algemeen geldige in andere stelsels.

Ook zo gesteld klinkt het nog heel wat pretentieuzer dan ik bedoel. Laat ik daarom proberen het uitgangspunt nog wat preciezer te formuleren.

De essentie van het door mij ontwikkelde model is, dat er vijf grondopvattingen van de aard van de intermenselijke relatie bestaan. Wanneer nu in het werk van een bepaald auteur een zekere voorkeur blijkt voor één van deze opvattingen, b.v. doordat deze meer nadruk krijgt dan andere, wanneer diezelfde voorkeur ook blijkt uit biografische gegevens, dan is daarmee de richting van zijn eenzijdigheid *volgens mijn opvatting*

aangegeven. Niet meer dan dat. Er is dus geen sprake van waardebepaling, van niveaubepaling van ander werk, zelfs niet van het signaleren van onjuistheden erin.

Eenzijdigheid is niet hetzelfde als onwaarheid. Waar ik juist tegen wil waken is, dat de kritische vaststelling van het eerste leidt tot de al te gemakkelijke constatering van het tweede. In de psychologie zijn de samenhangen nu eenmaal zo complex, dat het vinden van de onwaarheid vaak even moeilijk is als het vinden van de waarheid. Wie meent figuren van formaat, in het geval van Freud zelfs zeer groot formaat, die ik voor mijn beschouwing heb gekozen, in enkele alinea's te kunnen taxeren, geeft alleen maar blijk van belachelijke zelfoverschatting. Evenmin beschouw ik het standpunt van waaruit ik etiketten van eenzijdigheid uitdeel als soeverein, als dat objectieve stelsel dat geen verwijzing zou bevatten naar de psychologie van zijn maker. Maar dat probleem moet ik op dit moment wel buiten beschouwing laten: men kan nu eenmaal niet vanuit een vast Archimedisches punt naar een bepaald object kijken en zich tegelijkertijd bezighouden met de relativering van het uitgangspunt. Of, om het te zeggen met een meer realistische variant op de bekende Münchhausense praktijken: wie een ander boven water wil trekken, moet niet van zijn eigen houvasten afstappen.

Mijn uitgangspunt is dus, dat de oriëntaties zoals ik die heb ontwikkeld, herkenbaar zijn in het werk van althans een aantal anderen. Het kostte mij weinig moeite om voor elke oriëntatie een voorbeeld te vinden. Met opzet heb ik die voorbeelden zo gekozen, dat mijn interpretatie figuren betreft, die ook buiten een publiek van vakgenoten bekendheid genieten, en waarvan sommigen als invloedrijk of zeer invloedrijk beschouwd moeten worden. Tenslotte: volledigheid van de gegevens waarop mijn interpretaties berusten, zult u niet aantreffen. Mijn opzet is essayistisch, in de letterlijke betekenis van het woord. De vraag is op dit moment niet, of er na gedegen arbeid conclusies vallen te trekken die geen enkel gegeven veronachtzamen, maar of 'er wat in zit', of er in een flits een bepaalde belichting kan ontstaan, waarin bepaald werk een perspectief krijgt dat interessant lijkt te zijn.

Wat Freud betreft, hoeven wij niet lang te wikken en te wegen. Na het standbeeld dat zijn bewonderaar en biograaf Jones voor hem oprichtte, verschenen recent meer kritische biografische kanttekeningen. De onderwerpende kanten in Freud's houding t.o.v. zijn medemensen komen daaruit duidelijk naar voren. Roazen vermeldt in zijn boek over de

controverse met Tausk, hoe het komt dat op een bekende foto de betrekkelijk kleine gestalte van Freud uitsteekt boven al zijn volgelingen: hij is op een op de foto niet zichtbare kist gaan staan.² Verbeek schreef een studie, waarin hij alle dromen die Freud van zichzelf weergaf en analyseerde, nog eens opnieuw bewerkt. Daarbij concludeert hij onverbloemd tot neurotische aspecten in Freud's persoonlijkheid, zoals brandende eerzucht, heftige jaloeziegevoelens, achterdocht, mateloze behoefte aan erkenning, egocentriciteit en agressiviteit.³

Aan Freud's dispositie om vriendschappelijke relaties op een soms ongenadige manier te verbreken wanneer ze hem niet langer gelegen kwamen, behoeft dunkt mij weinig twijfel te bestaan. Het belang van de relatie met de ander was voor Freud in hoge mate gekoppeld aan het belang van de ander voor zijn missie: de psychoanalyse. De onderwerpnde thematiek van strijd om de macht en rivaliteit valt zowel in zijn werk als in zijn leven als een centrale problematiek te herkennen. Van de vele aanknopingspunten noem ik uiteraard het Oedipuscomplex, totem en taboe, Freud's gefascineerd zijn door de Mozesfiguur. Was niet Mozes iemand die, geïnspireerd door een nieuwe religie, zijn volk leidde naar een nieuwe toekomst? Op 82-jarige leeftijd, doodziek, droomt Freud tijdens de vlucht voor de nazi's naar Engeland te zullen landen op de plaats waar in 1066 Willem de Veroveraar aan land was gegaan. Verbeek noemt deze laatste bekende droom een indrukwekkend voorbeeld van de enorme nood aan zelfbevestiging, die nog op hoge leeftijd en ondanks een onaantastbare wereldreputatie bestond.³ Diezelfde zelfbevestiging vinden wij in het samenzweerderachtige verbond van de ring met zijn trouwe volgelingen uit een eerdere levensperiode.

Bij de onderwerpnde oriëntatie verschuilt zich achter heerszucht angst voor overgave. Freud's onvermogen tot affectieve overgave in vriendschappelijke relaties noemde ik al. In zijn behandelingsmethode wordt overgave geëist van de patiënt, maar niet van de therapeut, die min of meer onzichtbaar blijft. Als schepper van de leer achtte Freud zichzelf verheven boven de wet, dat wie anderen wil analyseren, zich ook moet laten analyseren, althans door één ander. Wel geeft hij zijn gevoelens prijs in zijn dromen en hun uitleg, maar dat gebeurt altijd gedoseerd, tot een bepaalde grens, voor zover het doel: de psychoanalyse, in dit geval bedreven als zelfanalyse, het nodig maakt. Verbeek meent, dat Freud onoprecht is in zijn selectie en weergave en ziet exhibitionistische trekken in de combinatie van verhulling en ont-hulling.⁵

Hoewel zo'n interpretatie geheel past in het beeld van de onderwerpende structuur, meen ik toch dat het formaat als wetenschapsman van Freud te groot is, om al te snel te twijfelen aan zijn integriteit in dit opzicht. Daarbij komt dat Verbeek met Freud een appeltje te schillen heeft over de religie, hetgeen mogelijk de scherpte van zijn oordeel op andere punten soms enigszins heeft beïnvloed. In ieder geval kan niet getwijfeld worden aan de buitengewoon grote discipline die Freud aan de dag legde, aan de beheersing van zijn gevoelsleven, die hem soms het karakter van een ijzeren Hein gaf. Zijn autobiografie is in feite de geschiedenis van de psychoanalyse: het was niet Freud's bedoeling een persoon kenbaar te maken die ook bestond los van de relevantie voor zijn werk.

Vanuit het inzicht in de onderwerpende oriëntatie moeten wij echter wel aannemen, dat angst voor overgave bij Freud volle bewustheid van een bepaalde laag in zijn zieleven heeft geblokkeerd. Men krijgt de indruk dat, hoezeer Freud zijn groot analytisch vermogen ook op zichzelf toepast, hoezeer hij zichzelf betrapt b.v. in zijn voortdurende ambitie om professor te worden, er toch een grens is waarachter hij niet doordringt. Uit wat naar voren komt over het nogal magere karakter van zijn huwelijks- en seksuele leven valt te concluderen tot de merkwaardige anomalie, dat de man die als geen ander de fundamentele betekenis van het liefdeleven heeft onthuld, in belangrijke opzichten een uitzondering lijkt te zijn op zijn eigen ontdekkingen. Proberen we zijn jeugdervaringen te achterhalen om er nader begrip uit te putten, dan blijkt er niet zoveel bekend te zijn.

Maar toch: de constellatie van een verwennende moeder en een zwakke vader, die zijn zoon bewonderde om diens uitstekende schoolprestaties, maar t.o.v. wie Freud zich zeer ambivalent schijnt te hebben verhouden, maakt het ontstaan van een vaderproblematiek plausibel. Uit die plausibiliteit trek ik allerminst de conclusie, dat het hele werk van Freud als een projectie van de onderwerpende oriëntatie moet worden gezien. Integendeel: van mijn standpunt bekeken vind ik er alle deficiënte oriëntaties in terug, b.v. in de interpretatie van dwangneurotische, schizofrene en depressieve, naast hysterische symptomen. Wel breng ik het gezichtspunt onder de aandacht, dat Freud de vaderproblematiek in hem, die gelet op cultuur, historie en religie bovendien om hem, vóór hem en boven hem lag, een problematiek die zich vooral aandienende als strijd om macht, invloed, aanzien en erkenning, tot aan de oorsprong heeft geanalyseerd, maar niet tot vòór de oorsprong heeft

gerelativeerd. Vooraleer wij daar een tekort in zien, dient echter te worden bedacht dat een indrukwekkend streven naar rationaliteit in combinatie met felle strijd tegen het wetenschappelijk establishment om erkenning van dat streven, waarschijnlijk weinig ruimte liet.

(2)

De afwezige vader zou het motto kunnen zijn voor het begrip van Sartre, en in dat opzicht is een groter contrast dan met Freud nauwelijks voorstelbaar. Het portret aan de muur van zijn overleden vader is voor Sartre als kind het portret van iemand waarvan hij vrijwel niets weet en waarmee geen concrete relatie mogelijk is. Die afwezigheid van concrete relaties treft in nog andere opzichten als wij Sartres beschrijving van zijn jeugd lezen.⁶ Niet alleen geen vader en geen Oedipuscomplex, maar ook geen broers, geen zussen, geen agressiviteit, geen haat, geen jaloezie, geen geweld, geen conflict. Wel is er een lieflijke moeder, maar die verzorgt en beschermt hem veeleer als een oudere zus, nadat zij met haar kind is teruggekeerd, waar zij vandaan kwam: in het huis van zijn grootouders. De jonge Sartre huilt nooit, lacht weinig en maakt geen lawaai. De schets van zijn jeugd heet dan ook *Les mots*, onderverdeeld in *lire* en *écrire*. Sartre's leefwereld bestond veeleer uit boeken dan uit mensen; waar hij zich mee verbond, waaraan hij verknocht was, dat zijn ideeën.

Een van de voornaamste van die ideeën is zo overbekend, dat ik er niet lang over hoef uit te weiden. Het ik, het individu is niets, behalve vrijheid om zichzelf te ontwerpen. De mens wordt in de vrijheid geworpen, zoals Sartre door de dood van zijn vader de vrijheid kreeg (dat laatste constateert hij zelf als 'la grande affaire de ma vie'⁷). Hier kan duidelijk worden, waarom ik in mijn etiketteringsarbeid van Sartre niet terecht kom bij de isolerende oriëntatie, hoewel Sartre geldt als de filosoof van de vrijheid en hoewel ik vrijheid tot het sleutelbegrip in de genoemde oriëntatie stempelde. Maar de vrijheid van de isolerende oriëntatie is een bedreigde vrijheid, die verloren kan gaan, die dientengevolge beschermd, bewaakt, vastgehouden en eventueel opnieuw veroverd moet worden. De vrijheid van Sartre daarentegen is precies het tegenovergestelde: hij is een onontkoombaar grondgegeven. De mens is,

wat hij niet is, en hij is niet, wat hij is; zijn vrijheid bestaat in het voortdurend opnieuw kiezen van zichzelf. De enige vrijheid die de mens niet heeft, is de vrijheid om niet vrij te zijn. De grote vraag is, wat de mens met zijn vrijheid doet, niet of hij hem heeft.

Wat het antwoord op die vraag betreft is de overeenstemming tussen leer en leven bij Sartre frappant. In zijn jeugd vinden wij geloof in de vooruitgang (bij zijn grootvader), geloof in collectieve macht (vanuit de religie en later in geseclariseerde vorm) en verlangen naar kameraden. Is het verwonderlijk, dat de volwassen Sartre de vooruitgang van allen proclameert en niet de vervolmaking van de enkeling door de persoonlijke relatie met de ander? Hij houdt niet op, ons het echec van die persoonlijke relatie te schilderen, of men nu de roman *La nausée* (1938) leest, of het toneelstuk *Huis clos*, (1944) of het filmscenario *Les jeux sont faits* (1947). Dat echec treedt in zijn letterkundig werk ook na de dood op: deze is geen vrijheid beperkende factor, maar geeft de kans door te gaan waarmee men in het leven al begonnen was. Maar het geluk wordt niet bereikt door iets te zijn in het oog van de ander, door te pogen het leven van de ander in het eigen bestaan te incorporeren. Naar Sartre in zijn autobiografie opmerkt, voelde hij zich bij de beschrijving van al die vormen van kwade trouw in het geheel niet ongelukkig: de misère die hij signaleert, komt voort uit een streven waarin hij nooit zijn heil zocht.⁸

Sartre ontwijkt het persoonlijke voor wat bovenpersoonlijk verbindt, hij wordt gedreven zich los te maken van zichzelf,⁹ en daarmee is zijn conceptie conformerend van aard. In de revolutionaire praxis verkrijgt de individualiteit alomtegenwoordigheid, en daardoor is hij bevrijd uit de slavernij van de relatie met de ander.

In zijn *Critique de la raison dialectique* (1960) vertolkt hij het sentiment van de revolte op een metafysisch plan en boven politieke overwegingen verheven: de beschuldigde is minder enige tijdelijke en voorbijgaande vorm van de menselijke existentie, als wel de wetten van de menselijke existentie zelf. Revolutionaire actie, de wil tot de daad, de collectieve weigering zich door het onderwerp van de ander te laten bepalen, vormt dan ook het gelukbrengende antwoord op de vrijheid. Aan zijn goede trouw en zijn welwillendheid in dat opzicht kan dunkt mij geen twijfel bestaan. Wat mij daarvan het meest overtuigt, is precies datgene, dat Sartre zelf ontkent: de gedetermineerdheid van de persoon. In zijn jeugd heeft Sartre noch geleerd te gehoorzamen, noch te

bevelen, heeft hij zich nooit de gelukkige bezitter van een talent gevoeld. 'Ma seule affaire était de me sauver, rien dans les mains, rien dans les poches, par le travail et la foi'.¹⁰ Als volwassene verheft hij zich boven niemand, rekent hij zich niet tot enige elite, wil hij geen autoriteit zijn. Dat is overtuigend.

Achter Sartre's dialectiek van de bewuste vrijheid verbergt zich een dialectiek van de onbewuste gedetermineerdheid. Ondanks zijn grote literaire produktie staat Sartre in de eerste plaats te boek als filosoof; als literator is hij intellectualistisch, stelt hij zich in dienst van abstracte ideeën, als psycholoog legt hij de volle nadruk op het bewuste functioneren. Juist daardoor nu ontgaat hem de psychologische gedetermineerdheid van zijn vrijheidsbegrip, het dwangmatige van de ontkenning van iedere mogelijkheid, dat de mens als individu verlost raakt van de vrijheid tot niets en van eenzame opsluiting.

Daarmee hangt nog een ander dwangmatig aspect samen. Collectieve vooruitgang vooronderstelt, dat er collectief iets mis is. Hoe juist die vooronderstelling ook moge zijn (het hangt er uiteraard vanaf waar men het over heeft), de exclusieve koppeling van de verheffing van het individu aan het collectieve legt onvermijdelijk de nadruk op een buitenwereld die ondeugdelijk, vijandig of te kwader trouw is. Collectief kwaad valt moeilijk als eigen, individueel tekort te ervaren. De alomtegenwoordigheid van het individu betekent ook, dat het verdwijnt in 'totalisatiedaden'. Natuurlijk vragen zulke ontwerpen als de Duitse bezetting, het anti-semitisme, een verziekte burgerlijke maatschappij om een authentiek antwoord. Dat het geven van een dergelijk antwoord ook onder omstandigheden van grote onderdrukking een zeer positieve vrijheidsbeleving met zich meebrengt, zullen velen die de Duitse bezetting bewust hebben meegemaakt met Sartre beamen.

Maar het is de eenzijdige nadruk op het bewuste en het collectieve, waarin de begrippen vrijheid en authenticiteit een vorm aannemen, die in wezen een corformerende combinatie van toewijding en afwijzing is. Hoezeer Sartre er ook op uit is het individu te verheffen door het van zichzelf te bevrijden, die poging kan vanuit de strikt individuele gesteldheid van Sartre worden geïnterpreteerd. Die op zijn beurt is ontstaan in interpersoonlijke relaties die mede de persoon Sartre vormden. Pas door hem als zodanig te herkennen wordt het mogelijk vrijheid en gedetermineerdheid, bewust en onbewust functioneren, individu en collectiviteit als gelijkwaardige factoren naast elkaar te stellen. Waardoor hun problemen dichter bij een oplossing komen.

(3)

Zoals ik al zei, ontmoeten wij in de isolerende oriëntatie een aan Sartre diametraal tegenovergestelde soort vrijheid: niet de vrijheid die om een antwoord vraagt, maar vrijheid van waaruit een antwoord ontstaat, niet vrijheid als straf voor het individu, maar vrijheid als verlossing van de persoon. Die persoon kan groeien, zich ontwikkelen, leren, psychisch veranderen als hij zich maar werkelijk vrij voelt. Wat men volgens de inzichten van Rogers als psychotherapeut of docent of opvoeder en eigenlijk in alle tussenmenselijke verhoudingen dan ook moet doen, is de ander die fundamentele vrijheid laten, van waaruit hij als unieke persoon zijn eigen vorm kan vinden.

Toen ik nadacht over de vraag, welke bekende psycholoog ik als vertegenwoordiger van de isolerende oriëntatie zou kiezen, schoten mij de namen Rogers, Moustakas en Sullivan te binnen. Alle drie Amerikanen, en dat is mogelijk geen toeval. Is niet vrijheid als conditie voor een goede afloop van de dingen een uitgangspunt, dat diep verankerd is in de Amerikaanse traditie en cultuur? Daarmee wordt dan ook een addertje onder het gras even zichtbaar, dat ik nu maar even links laat liggen: kan de persoon, wiens vrijheidsbeleving een culturele, een interpersoonlijke basis heeft, nog helemaal uniek zijn? Wat daarvan zij, ik ga eerst door op het uitgangspunt en citeer Moustakas uit zijn boek: *Creativiteit en conformisme*.¹¹

Van een credo van twaalf punten over menselijke uniekheid en individualiteit luiden er enkele als volgt:

1. Het inzicht van het individu in zijn eigen gevoelens, houdingen en ideeën is meer waard dan welke diagnose van buitenaf ook.
2. Elk individu is logisch en consequent binnen de context van zijn eigen ervaring. Het is mogelijk, dat hij inconsequent en onlogisch toeschijnt aan degenen die hem niet begrijpen.
3. Wanneer het bedreigd wordt, staat het zelf minder open voor spontane expressie – dat wil zeggen, het is passiever en wordt meer in bedwang gehouden. Zonder dreiging staat het zelf meer open – dat wil zeggen, het is vrij om te zijn en vrij om naar zelfverwerkelijking te streven.
4. De situatie die een zinvol leerproces bevordert, is een situatie waarin (a) de bedreiging van het zelf tot een minimum is beperkt, terwijl tegelijkertijd het unieke van het individu als waardevol wordt be-

schouwd en diep wordt gerespecteerd; en waarin (b) de persoon vrij is het materiaal en de mogelijkheden die hem ter beschikking staan, te onderzoeken en zijn eigen ervaring te kiezen in het licht van zijn belangen, wensen en vermogens.

In plaats van het primaat van de algemene idee en de collectieve ervaring vinden wij het primaat van het niet algemeen geldig inzicht en de persoonlijke ervaring. Daardoor ontstaat een aanzienlijk probleem in de beoefening van wetenschappelijke psychologie, die immers onvermijdelijk objectiverend is ingesteld en gericht op het verkrijgen van algemeen geldig inzicht. Speciaal in het werk van Rogers valt de worsteling met deze problematiek te signaleren, zij het dat ik de indruk krijg, dat hij in zijn latere ontwikkeling minder worstelt en meer heeft gekozen voor getuigen van ervaren boven objectiveren van ervaren. Maar anders is het gesteld in zijn eerdere publikaties over de door hem ontwikkelde procestheorie.^{1 2}

Men zou kunnen stellen, dat het probleem op twee manieren wordt aangepakt. In de eerste plaats verschuift het accent van de onmogelijke opgave in algemene termen aan te geven hoe unieke personen *zijn*, naar de opgave condities te specificeren waaronder unieke personen zichzelf *worden*. In de tweede plaats presenteert Rogers ook zijn wetenschapsbeoefening als proces, als in wording. Daarmee krijgt deze een sterk autobiografisch accent: men proeft de voortdurende poging voor anderen niet direct toegankelijke persoonlijke ervaring toch kenbaar te maken. Heeft bij Freud het persoonlijke de functie bij te dragen aan de bewijsvoering langs inductieve weg, bij Rogers en ook bij Moustakas is het veeleer zelf de laatste waarheid. Het boek met de voor Rogers typerende titel: *On becoming a person* kan men dan ook mede zien als het verslag van hoe Rogers Rogers werd.

Het houvast in de isolerende oriëntatie is de creativiteit van het individu, maar dat houvast staat voortdurend onder druk in een wereld vol verdraaiing, onoprechtheid, twijfel, achterdocht, manipulatie, waarin anderen aanpassing en conformisme eisen, beïnvloeden en bedreigen in plaats van meelevens en begrijpen. Tegenover de regenererende kracht van de collectieve ervaring bij Sartre vinden we bij Moustakas die van de totale afzijdigheid, van de eenzaamheid in de natuur.^{1 3} Het kernprobleem is het vermijden, zowel bij zichzelf als t.o.v. anderen van te veel invloed van buiten naar binnen.

Daarmee kom ik tot de eenzijdigheid in de opvattingen van Rogers en

Moustakas. Deze is niet gelegen in de veronderstelling van de uniciteit van de persoon op zichzelf, of de kwetsbaarheid t.o.v. een bedreigende buitenwereld op zichzelf, maar in de combinatie van beide op zo'n manier, dat het bereiken van meer dan oppervlakkig contact iedere vanzelfsprekendheid verliest. Immers: noch de sensibele, inlevende, non-directieve betrokkenheid op de ander, waarin meer forse, duidelijke beïnvloeding wordt vermeden, noch het streven naar congruentie, spontaniteit en expressie van eigen ervaring vallen als zodanig te beschouwen. Geen van beide en zelfs niet beide tezamen doen die gemeenschappelijke belevingswereld ontstaan, die toch in de term relatie wordt gesuggereerd, in wat Buber bedoelt met ik—gij verhouding.

Het gemeenschappelijke, datgene waarin buiten en binnen samenvallen, wordt door Rogers en Moustakas geenszins ontkend, of in zijn betekenis onderschat. Maar uit hun uitgangstellingen volgt noodzakelijkerwijs, dat men hard moet werken om het te bereiken, dat subtiel balanceren op het scherp van de snede nodig kan zijn om het niet weer verloren te doen gaan. Uit die uitgangstellingen volgt verder de tegenstrijdigheid tussen vijandigheid, agressie, dwang en het ontstaan van contact. Beide auteurs geven dan ook te kennen, met dergelijke gevoelens en neigingen niet zo goed raad te weten. Maar niet te ontkennen valt, dat ze nu eenmaal bestaan en dat dus de noodzaak zich voordoet ze ook in relaties te hanteren. Niet te ontkennen valt zelfs, dat de openlijke expressie ervan soms opluchtend, contact bevorderend werkt.

De isolerende oriëntatie gaat uit van een persoonlijke identiteit die t.o.v. de buitenwereld fragiel en kwetsbaar is, die a.h.w. slechts door een dunne draad met de ander is verbonden. Daaruit volgen inzichten in therapeutische processen die van zeer veel belang zijn. Maar zelfs wanneer deze processen een grote mate van algemene geldigheid bezitten, omdat op grote schaal verhoudingen verstoord zijn, dan nog moet naar mijn gevoel de therapeutische relatie niet model staan voor de gezonde relatie. Beter zou het omgekeerde het geval kunnen zijn. Dat betekent als uitgangspunt een conceptie van het zelf, waarin meer dan bij Rogers en Moustakas het geval is, naast de scheiding van de ander ook ruimte is voor de verbondenheid met de ander.

Wanneer het zichzelf worden en de ander ontmoeten meer gebonden raakt aan het exclusieve terrein van encoutergroepen, naarmate men daar meer aan gaat werken, meer voor gaat zitten, is er ook meer reden voor ongerustheid. Trainingsactiviteiten hebben een merkwaardig dualistisch karakter: ze kunnen nodig en nuttig zijn, dat ontken ik niet (het

hangt er uiteraard vanaf hoe ze verlopen), maar het besef dat ze zo snel mogelijk overbodig dienen te worden, dient ons daarbij niet te verlaten. Anders raken wij erin verstrikt.

(4)

Niets is voor Van den Berg vanzelfsprekender dan de samenhang tussen binnen en buiten: die samenhang is het onaantastbaar uitgangspunt van waaruit hij psychologie en men mag daaraan toevoegen cultuurfilosofie bedrijft. Wij zijn dus opnieuw met een soort reuzenzwaai in een andere denkwereld terechtgekomen. Toch is er iets gemeenschappelijks met denken vanuit de isolerende oriëntatie: de manier waarop mensen functioneren en zich ontwikkelen, wordt niet gebonden aan algemeen geldige verklaringsprincipes, zoals b.v. Freud dat wel deed. Ontbreekt dus in beide gevallen de poging het psychologisch universum onder controle te krijgen, het subjectivisme van Van den Berg is van totaal andere aard dan de introverte aandacht voor de unieke ervaring van personen bij Moustakas en Rogers.

Van den Berg gaat uit van de symbiose tussen binnen en buiten, maar hij is naar buiten gericht. In de psychologie valt het oog samen met wat het oog wil zien. Was voor Comte, naar Van den Berg opmerkt,¹⁴ op grond daarvan psychologie als objectieve wetenschap onmogelijk, hij zelf zoekt objectiviteit juist in de beschrijving van allerlei soorten subjectiviteit, die ontstaan, doordat mensen op geheel verschillende buitenwerelden nauw zijn betrokken. Het fenomenologisch uitgangspunt is bekend: bewustzijn is altijd bewustzijn van iets. De mens is intentioneel betrokken op zijn omgeving: de dingen en de ervaring van de dingen zijn in een en dezelfde act gegeven. 'De' psychologie bestaat niet, maar wat wel bestaat, is de psychologie van het kind ten tijde van Montaigne en de psychologie van de Victoriaanse vrouw en die van de oerwoudbewoner, en de psychologie van het wonder, en die van het spel en die van het chaufferen en die van het vuur, en die van het ziekbed en zo kunnen wij nog een hele poos doorgaan. Begrip van de mens valt samen met begrip van de betekenis die hij aan zijn levenswereld geeft, en in principe levert dus iedere variatie in ruimte en tijd van die levenswereld een modus waarin de psychologie verschijnt.

Het zal wel duidelijk zijn, dat ik het werk van Van den Berg in verband wil brengen met de afhankelijke oriëntatie. Om misverstand te voorkomen dient echter aanstonds te worden vermeld, dat het mij er niet om is begonnen de fenomenologische grondslag als zodanig bij die oriëntatie onder te brengen. Zoals bij de reeds besproken auteurs, gaat het er mij om het werk van een persoon en niet een richting in abstracto aan de orde te stellen. Karakteristiek voor Van den Berg is de extreme graad van subjectivisme, die veel conclusies vooral uit zijn latere publicaties een nogal mateloos, speculatief en ongelooftwaardig karakter geeft. Dat heeft hem veel kritiek bezorgd: men gelooft nu eenmaal niet gauw, dat de aarde in enigerlei structureel opzicht plat was, voordat werd ontdekt dat hij rond is. De veelheid van zijn onderwerpen, het middelpuntvliedende karakter van zijn naar buiten gerichte interesse nu, gepaard aan de wat egocentrische overtuiging dat diepliggende samenhangen hun geheim zonder al te veel omhaal prijsgeven, wekt wel een indruk van afhankelijkheid.

Liever ontleen ik mijn verdere argumentatie echter aan eerder werk van Van den Berg, dat meer in directe zin tussenmenselijke relaties betreft. Boven een opstel getiteld 'Het gesprek' plaatst hij een motto van zijn leermeester Buytendijk: Dans le dialogue nous fondons un monde commun. In dit werk vertelt hij een ervaring die op hem een onvergetelijke indruk maakte.¹⁵ Tijdens het rondleiden van een vrouwelijke gast in Parijs bleek er geen gemeenschappelijke beleving van deze stad op te treden. D.w.z. alles wat Van den Berg beleefde, werd door zijn gast niet zo ervaren, en daarbij somt hij op welke mogelijkheden hij toonde. Nadat zij o.a. geen gastvrijheid proefde in de geur van de metro en het geluid van autobussen, een bepaald punt van het quartier Latin niet schilderachtig vond, maar wel geïnteresseerd was in een winkelatalage, was de kans op een gemeenschappelijke beleving van Parijs voor Van den Berg definitief verkeken. M.a.w. de eigen beleving van verbondenheid met de omgeving is de maat zowel voor wat men zelf is, als voor de mogelijkheid van contact met de ander. Van den Berg merkt op, dat hij aan zichzelf ontrouw zou zijn geworden door af te stappen van wat Parijs voor hem betekende.

Hierin nu valt afhankelijk functioneren in optima forma te herkennen. In de nadruk op verbondenheid en het gemeenschappelijke wordt niet aan gescheidenheid een gelijkwaardige functie toebedeeld, maar omdat het wel om de eigen verbondenheid gaat, krijgt deze een nogal egocentrisch accent. De essentie van het gesprek is voor Van den Berg

de mededeling van de gemeenschappelijke ervaring. Wel is er ook de verborgenheid, de innerlijkheid, de distantie, het geheim van de ander, maar die treedt veeleer op als motor. Een zekere asymmetrie in de verhouding biedt de kans gemeenschappelijkheid te produceren.

Eenzelfde houding bij Van den Berg, als afgeleid uit een persoonlijk voorval, vinden wij ook in zijn werk. In het laatste deel van zijn *Metabletica* beschrijft hij het ontstaan van het innerlijk als een in de historie gesitueerd proces van interiorisatie, waarbij namen als Luther, Rousseau, Joyce en Freud vallen.¹⁶ Maar wat ook wordt genoemd, zijn uitdrukkingen als: het vermageringsproces der menselijke verstandhouding, het suspect worden van de dingen, het totaal vervreemde uiterlijk. En het antwoord op een innerlijk dat te vol is geworden, dient volgens Van den Berg gezocht te worden in het opheffen van een heilloze separatie. Opnieuw dus het prefereren van verbinding boven de scheiding. En opnieuw ook is het de verbinding zoals Van den Berg die wenst, en waarin hij zich niet alleen onderscheidt, maar ook scheidt van degenen die er anders over denken. Zijn redeneertrant heeft vaak een polemische ondertoon. Van den Berg zet zich af tegen gevestigde opvattingen; de levendigheid van zijn betoog ontstaat mede, doordat hij vaak bezig is mogelijke tegenwerpingen te ontzenuwen. Van het moderne, gesecculariseerde en gemechaniseerde cultuurpatroon moet hij weinig hebben; hij toont een romantische afkeer van de eigen tijd.

In zijn meer recente werk *De reflex* (1973) keert Van den Berg zich tegen het moi commun, tegen de massa, tegen zielloos, reflexmatig meedoen (b.v. in het gemotoriseerd verkeer). Werd in *Metabletica* nog gewaarschuwd tegen de verzelfstandiging van het innerlijk, nu is het onheil het verloren gaan ervan. Een dergelijke wisseling valt zeer wel te interpreteren vanuit de afhankelijke oriëntatie: bij uitstek in die oriëntatie immers is op zichzelf teruggeworpen worden even bedreigend als door de omgeving opgeslokt worden.

Zichzelf waar maken vanuit verbondenheid met wat de ander biedt, is ook het uitgangspunt van zijn opvattingen over opvoeding en volwassenheid. De volwassenheid van de volwassene is de norm, vormt het voorbeeld, waaraan kinderen de gelegenheid moeten krijgen deel te nemen, niet geforceerd, maar ook niet uitgesteld. De kinderlijke leefwereld is een cultuurprodukt, dat men niet op de spits moet drijven; verschijnselen van late volwassenheid, adult-education wijzen op een frustrerende onthouding van volwassenheid aan jeugdigen.

Maar pleit Van den Berg hiermee niet impliciet tegen de verandering,

tegen het cultiveren van de mogelijkheid dat jeugdigen hun eigen afwijkende vorm van volwassenheid vinden? Gaat het op Samoa niet zoveel sneller, probleemlozer en minder neurotisch, omdat het beeld van de volwassenheid constanter is? Ik beweer niet, dat er geen waarheid schuilt in de opvattingen van Van den Berg over cultuuroverdracht, en in die over de maatschappelijke bepaaldheid van neurotische symptomen. Echter wel, dat zijn *leer der veranderingen* eerder gepaard gaat met een soort afhankelijk conservatisme dan met een *morele rechtvaardiging* van veranderingen.

(5)

Over Maslow wil ik kort zijn. De grondgedachte van zijn psychologie van de gezondheid is overbekend. Het is hem begonnen om de zichzelf actualiserende persoon, die op groei is gericht en die autonomie en identiteit bereikt. In die zelf-actualisering, die kan optreden nadat meer elementaire fysieke en sociale behoeften zijn bevredigd, behoeften die in de totale hiërarchie van behoeften lager geklasseerd staan, wordt de tegenstrijdigheid overwonnen tussen zelfstandigheid en overgave, tussen autonomie en homonomie, egoïsme en altruïsme. De zichzelf actualiserende persoon wordt niet gedreven door angst, frustratie, deficiëntie, maar gemotiveerd voor volwaardig menselijk zijn. De topervaring is de sleutel bij uitstek, waarmee men leert kennen wat volwaardig menselijk zijn inhoudt.¹⁷

Het kost geen enkele moeite om in die grondgedachte een zekere mate van overeenstemming te vinden met de conceptie van volledig functioneren, die ik in vorige hoofdstukken heb trachten te ontwikkelen. Maar het blijft bij overeenstemming grofweg: een nadere oplossing voor de problematiek i.v.m. psychische gezondheid die ik nog als oningevuld beschouw, heb ik ook bij Maslow niet kunnen vinden. Deze auteur is voor mij dan ook vooral aanleiding om die problematiek zo goed mogelijk te verduidelijken.

Maslow kan weinig beginnen met een psychologie van deficiënties, of die nu Freudiaans van karakter is of Europees-existentialistisch (super-intelligent gejammer op kosmische schaal)¹⁸. Van het gewone gezwoeg, zowel in de praktijk van het leven als in de wetenschap, verwijderd hij

zich met veel nadruk, veel synoniemen en veel superlatieven. Men zou kunnen zeggen, dat een soort toppsychologie zich op dezelfde manier moet waar maken, als in de topervaring de mens zich waar maakt: hoopvolle verwachtingen die een nu of nooit karakter dragen, zijn in beide aanwezig. Maar het onontkoombaar feit blijft, dat angst, onzekerheid, frustraties, zowel als de psychologie daarvan in allerlei gedifferentieerde vormen nu eenmaal bestaan. De vraag waar men naar mijn mening niet omheen kan blijft dan ook, hoe het verband is tussen het een en het ander. Met de verwijzing naar topervaringen en grote voorbeelden op het gebied van kunst en wetenschap is men er niet. Mozart en Spinoza kunnen ons veel leren, maar zij kunnen niet model staan voor de manier waarop gewone stervelingen hun eigen weg kunnen vinden in een tegenstrevend milieu.

In de conceptie van het authentieke zelf van Maslow is de verbinding met de ander, met de omgeving alleszins verdisconteerd: zo min als ik dat heb willen doen, gaat hij uit van een autonomie-beginsel waarin die verbinding geen rol speelt. Maar hoe moet men zich het bestaan van dergelijke authentieke zelden denken binnen een complex van verziekte verhoudingen, of in een maatschappelijk verband dat in ernstige mate communicatief gestoord is? Kan men als enkeling gezond worden en blijven of uitsluitend met zijn allen? Er rijzen vragen die ik wel nader kan specificeren, maar niet nauwkeurig kan beantwoorden.

Het homeostatisch principe zoals ik dat eerder introduceerde, bevat het antwoord niet, al levert het misschien een enkele indicatie. Dit principe geeft immers alleen een *conditie* aan, waaronder gezondheid en groei kunnen optreden, maar preciseert de genoemde begrippen niet nader op een meer inhoudelijke manier. We zouden kunnen veronderstellen naar analogie van het biologisch mechanisme van homeostase, dat dit mechanisme alleen werkt, wanneer het milieu aan bepaalde eisen voldoet: wie te lang in koud water blijft, raakt onderkoeld. Dat psychische gezondheid vaak een uiterst onaangepaste reactie kan zijn die streng wordt bestraft, is bekend. Maar hoe kunnen dan de voorwaarden waarbinnen psychologische homeostase mogelijk is, nader worden vastgesteld? Of kunnen ze helemaal niet in algemene zin worden vastgesteld?

Nogmaals en ten slotte: de kerngedachte over wat in verband met tussenmenselijke verhoudingen psychische gezondheid is, lijkt wel duidelijk te zijn. Maar daarmee zijn wij pas aan het begin.

Epiloog

Ieder psychologisch stelsel verwijst naar de psychologie van zijn maker. Dat is een stelling, die ik in het vorige hoofdstuk heb getracht te illustreren. De vraag die open is gebleven, ligt erg voor de hand: naar welke psychologie van de schrijver verwijzen de opvattingen die ik in dit boek heb uiteengezet? Zonder behandeling van dit complement van de uiteenzetting uit het vorige hoofdstuk zou de indruk kunnen postvatten, dat ik datgene meen te hebben bereikt, dat ik bij illustere voorgangers miste: niet eenzijdig, objectief, veelomvattend en fundamenteel theoretisch inzicht in het persoonlijk functioneren van mensen in relatie tot elkaar. Ik hoop, dat u wilt aannemen, dat ik die pretentie niet heb op een dergelijk discriminerende manier. Maar evenmin zal ik de hiervoor genoemde vraag beantwoorden. Enige rechtvaardiging van die houding is dan wel op zijn plaats: vandaar deze epiloog.

Dat men zichzelf niet aan zijn eigen opvattingen kan toetsen, eigen werk niet aan het paradigma, dat aan dit werk ten grondslag ligt, is het laatste dat ik zou willen beweren. Wel degelijk kan ik persoonlijke voorkeuren in verhoudingen met anderen classificeren binnen één van de vier kwadranten van mijn model. Zelfs hield de geleidelijke ontdekking van die voorkeur min of meer gelijke tred met de ontwikkeling van het model in zijn geheel. Het laatste was gebonden aan een moeizame worsteling met een persoonlijke oriëntatie, aan de relativering daarvan, die tegelijk een zekere mate van objectivering inhield. Niet uitsluitend, maar wel op een niet te loochenen manier mede daardoor werd het pas mogelijk, een vorm te vinden voor algemene en meer omvattende inzichten, die althans mijzelf bevredigend voorkwam. Steeds opnieuw bleek, dat de gedachten over het algemene onder invloed stonden van gevoelens aangaande het bijzondere, dat wat ik objectief waande, subjectief was. Op die manier gezien heeft dus de kritische beoordeling die ik hiervoor noemde, reeds plaatsgevonden; hij is inherent aan het onderzoek van het object.

Alleen het verslag ervan ontbreekt. Dat verslag zou nl. het geheel nogal uit zijn evenwicht hebben gebracht, doordat op een bijzondere

manier de aandacht zou zijn gevestigd op één van de vier als gelijkwaardig bedoelde oriëntaties. Er zou een merkwaardige combinatie te voorschijn zijn gekomen van wetenschapsbeoefening en bekentenisliteratuur, van de beschrijving van een theorie en de onthulling van het proces van het ontstaan van die theorie. Hoezeer de psycholoog zijn eigen beste instrument moge zijn, ik meen dat in dit geval niet opgaat, dat hij zijn eigen beste toelichting is. Wat niet wegneemt, dat ik een toelichting ben, en dat ik voor andere situaties die toelichtende werking wel degelijk als relevant beschouw.

Had het dan niet kort gekund, zonder onevenredig veel aandacht te vragen voor een persoon, die zou afleiden van de ideeën waarom het in een boek nu eenmaal is begonnen? Dat standpunt heb ik een tijdlang ingenomen en zelfs geprobeerd te verwezenlijken, maar zonder dat ik een bevredigende oplossing vond. Achteraf lijkt mij de verklaring niet moeilijk: men kan zichzelf niet kort afdoen wanneer het om fundamentele aspecten gaat. Door het toch te proberen zou ik van mijzelf een anti-illustratie hebben gemaakt, van de fundamentele betekenis van de oriëntaties nl. Het is heel iets anders t.o.v. anderen met betrekkelijk korte aanduidingen en beschrijvingen te volstaan: de lezer begrijpt, dat zich daarachter een wereld van ervaringen en gevoelens verbergt, die ook aan de schrijver niet volledig bekend, noch voor hem direct toegankelijk is. Precies daardoor blijven in de illustratie de distantie en de reserve aanwezig waarin personen worden ontzien en de illustratie is gericht op de idee. Maar korthed die t.o.v. anderen vanzelfsprekend is, komt neer op verhulling van de werkelijkheid wanneer hij de eigen persoon betreft.

De enige mogelijkheid die na deze overwegingen nog overblijft, is het simpele noemen achteraf, dus op dit moment, van de oriëntatie die mij meer dan andere op een zeer persoonlijke manier bezig hield. Maar daarmee is hoogstens het bevredigen van nieuwsgierigheid gediend en wat ik als belangrijker beschouw niet gediend. Het is heel goed denkbaar, dat u het antwoord op de vraag reeds hebt afgeleid uit mijn werk, dat u reeds hebt geconstateerd waar en hoe dit werk de duidelijke sporen draagt van een persoonlijke houding die mij parten speelde. Zo constateerde ik b.v. zelf, dat ik in het vorige hoofdstuk blijk gaf van meer bewondering voor het werk van Freud, dan voor dat van Van den Berg. Tegen een dergelijke kritische beoordeling door anderen heb ik uiteraard geen enkel bezwaar: het is de dialoog, die het laatste criterium dient te leveren voor de mate waarin algemeen inzicht gezuiverd is van

subjectiviteit. Dat laatste heb ik naar mijn beste vermogen geprobeerd en de consequentie daarvan is, dat ik anderen vrij laat om zelf te bepalen, als ze dat willen, uit welke hoek de subjectiviteit van mijn beschouwing zou kunnen komen. Volgens maatstaven die ik zelf heb ontwikkeld, of volgens andere; dat doet er minder toe.

Vermijd ik het dus mijn persoonlijke oriëntatie expliciet te maken, wel zal ik proberen een wetenschappelijk grondbeginsel nog nader te preciseren. In zijn oratie 'Parabel en formule' schetst Duyker het streven naar algemeen inzicht in het individuele als een fundamentele paradox in de psychologie.¹ Het individuele kan alleen worden geïnterpreteerd vanuit het algemene, maar tegelijk gaat het daarin niet volstrekt op. De taal speelt daarbij een bijzondere rol. Voor de kennis bestaat er niet meer dan in taal kan worden weergegeven, maar het psychische ontsnapt daaraan ten dele. Daarbij komt, dat anderzijds het psychische ook door de taal wordt gevormd; niet alleen de mens maakt de taal, maar ook de taal maakt de mens. In de formulering van Duyker: taal vormt en onthult, maar bedekt en vervormt ook. Met het bestaan van een dergelijke zeer complexe samenhang wordt ieder geconfronteerd, die probeert door te dringen tot betekenisnuances en gevoelswerelden, die schuil gaan en onthuld worden in een andere dan zijn moedertaal. De wetenschappelijke taal, de formule, de abstractie, de theorie ontkomt niet aan het probleem: de parabel kan algemene geldigheid krijgen (zoals het Oedipusverhaal bij Freud), maar ook de formule kan blijken parabel te zijn (zoals Van den Berg ons zo vaak wil aantonen).

Een richting waarin de oplossing voor het probleem kan worden gezocht vind ik in de vergelijking met poëzie. Het is verre van mij het bedrijven van psychologie gelijk te stellen aan het schrijven van gedichten. Maar toch is er een overeenkomst. De dichter probeert zijn hoogst persoonlijke ervaring op zo'n manier in taal uit te drukken, dat niet alleen de mogelijkheden van de taal tot het uiterste gebruikt, zelfs bijkans overschreden worden, maar dat bovendien die ervaring algemene geldigheid verkrijgt. In die zin nl. dat hij verwijst naar iets waar anderen hun ervaring in herkennen. In de wetenschap van de mens gaat het niet om de expressie van de allerindividueelste emotie. Maar het zou kunnen, dat die wetenschap ermee is gediend, juist die abstracties, die formules op te sporen die niet alleen verankerd liggen in de voorwetenschappelijke ervaring van het individu, maar die zelfs nog dieper begraven liggen in zijn aan de taal voorafgaande ervaring. In ieder geval heb ik mij laten leiden door het criterium, dat het streven naar hoogte en het

delven in diepte in elkaars verlengde kunnen vallen. De taal is dan het medium, waarin zo goed en zo kwaad als het gaat, het bestaan van dat verlengde moet worden uitgedrukt. De vraag in hoeverre de aan dat streven verbonden onderneming geslaagd is, wil ik opnieuw in deze epilooq niet beantwoorden.

De richting van deze oplossing is een andere dan die Rogers kiest aan het einde van een opstel getiteld: 'Persons or science? A philosophical question'.² Daarin behandelt hij hetzelfde probleem in een andere verschijningsvorm. Die verschijningsvorm is de tegenstelling tussen de objectiviteit van een positivistische wetenschapstraditie en de subjectiviteit in de door hem ontwikkelde 'experiential process' conceptie van psychotherapie. Rogers concludeert, dat wetenschappelijke kennis alleen in personen zijn uitgangspunt heeft en alleen in personen bestaat. Hij kiest op grond daarvan voor de existentie boven de essentie en zegt, dat alleen subjectieve personen in relatie tot elkaar en in relatie tot de wetenschap kunnen treden.

Dat is natuurlijk waar, maar het is ook waar, dat het doel van die tweede relatie nu juist niet voortvloeit uit de subjectiviteit van personen, maar uit hun verondersteld vermogen die subjectiviteit te transcenderen. M.a.w. Rogers, en zijn latere ontwikkeling heeft dit m.i. bevestigd, laat uiteindelijk toch het overbruggen van de kloof tussen mensen prevaleren boven het overbruggen van de kloof tussen mens en kennis van de mens. Dat kan, maar ook kan worden verdedigd dat het eerste pas goed mogelijk wordt als met het tweede meer vorderingen worden gemaakt. Uit het proces van de kennis kan de ervaring niet worden geëlimineerd, maar nochtans is dat proces geen proces van de ervaring: Die Stimme des Intellekts ist leise, aber sie ruht nicht ehe sie sich Gehör geschafft hat. Am Ende, nach unzähligen oft wiederholten Abweisungen, findet sie es doch. Dies ist einer der wenigen Punkte, in denen man für die Zukunft der Menschheit optimistisch sein darf, aber er bedeutet an sich nicht wenig.

Opmerkingen

Hoofdstuk 1

1. Het verschil tussen twee benaderingswijzen en daarmee naar analogie de benaderingswijze die aan mijn boek ten grondslag ligt, kan nog worden verduidelijkt door de inzichten van Eberhardt te vergelijken met die van de veel bekendere vioolpedagoog Carl Flesch.

Reeds in 1924 velde K. Schroeder een vernietigend oordeel over de pedagogische uitgangspunten van Flesch ten gunste van die van Eberhardt (*Flesch/Eberhardt: Naturwidrige oder natürliche Violintechnik?*). Flesch probeert doelmatige bewegingsvormen af te leiden uit een analyse van de te verrichten prestatie. In plaats van de organische ontplooiing van natuurlijk bewegen treedt op de regeling van mechanisch beschreven en afzonderlijk geleerde bewegingsonderdelen. Eberhardt ziet iedere beweging in verband met het geheel: dit geheel kent als fundamenteel ritmisch principe de ontplooiing van binnen naar buiten (Gr. rythme = stroom). Daarmee worden onderdelen altijd binnen een functionele samenhang geïnterpreteerd en zijn zo wel het 'causale' als het 'teleologische' aspect niet meer dan extrapolaties in verschillende richting van één en hetzelfde proces. Oorzaak en doel kunnen gemakkelijk worden gescheiden tot categorieën van verschillende orde; met proces en storingen in het proces gaat dat minder gemakkelijk.

2. E. Berne, *Games people play*. New York, 1964.

Door deze bestseller kreeg de transactionele analyse haar grote bekendheid. Ik ga voorbij aan eerdere en latere publikaties van Berne over zijn theoretische en therapeutische opvattingen, maar vermeld wel het eveneens zeer populaire werk van zijn volgeling Harris: Th. A. Harris, *I'm OK, you're OK*. Londen, 1973. Diens vier 'life-positions' kunnen nl. in verband worden gebracht met de vijf oriëntaties die ik zal behandelen. Echter meen ik dat zijn verdere uitwerking toch meer aansluit bij de neo-freudiaanse parent-adult-child indeling van Berne, dan dat deze zijn uitgangspunt heeft in de life-positions zelf. De opzet van mijn boek kan men interpreteren als een poging het transactionele gezichtspunt en dat van de dieper liggende oriëntaties in relatie tot elkaar verder theoretisch te ontwikkelen. Dit transactionele gezichtspunt houdt dan geen rechtstreeks verband met de P-A-C dimensie: de term is dus t.a.v. Berne en Harris enigszins oneigenlijk.

3. W. R. Bion, *Experiences in groups*. Tavistock publications, Londen, 1961.

4. De term holistisch kan licht tot misverstand leiden, evenals dat het geval is wanneer men spreekt van systeembenadering. In mijn geval bedoel ik met holisme en systeem niet het veelomvattende karakter van het object van studie. Het gaat er juist om, dit object zodanig te preciseren, dat het niet van alles en nog wat omvat, dat er niet de meest ongelijksoortige empirische fenomenen mee worden aangeduid, zodanig dat holisme en vaagheid synoniem worden. Daartoe wordt gebruik

gemaakt van begrippen die ieder voor zich wel veelomvattend zijn. De opgave is dan in het begrippenstelsel zodanige convergentie te bereiken, dat het object minder omvat dan de afzonderlijke begrippen. Holisme en systeembenadering zijn dan dus niet de poging met enkele schijnwerpers de wereldruimte te verlichten, maar wel de poging een object van beperkte afmetingen scherp te belichten door een aantal schijnwerpers op hetzelfde punt in te stellen. Deze opvatting sluit aan bij die van Angyal, die een systeem definieert als een *unitas multiplex*, waarin slechts één systeemprincipe het complexe geheel beheerst. Voor Angyal is systeem: 'a logical genus suitable to the treatment of wholes'. A. Angyal, *Foundations for a science of personality*. Cambridge (Mass.), 1941, p. 243 e.v.

Met de woorden holistische theorie en systeembenadering zijn overigens een aantal methodologische vraagstukken gemoeid, die ik niet met enkele opmerkingen als afgedaan heb willen beschouwen. De poging ze te behandelen aan de hand van de stroom van literatuur die sinds het werk van Angyal uit 1941 verscheen, zou echter ver afvoeren van het onderwerp van dit boek.

5. L. Wittgenstein, *Philosophische Untersuchungen*. Suhrkamp Taschenbuch, Frankfurt am Main, 1971, p. 70.

6. De analogie (!) van analoog en digitaal vindt men uitgewerkt in. P. Watzlawick, J. H. Beavin, D. D. Jackson, *De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie*. Ned. vert. v. Loghum Slaterus, Deventer, 1970, p. 52 e.v. Kenmerkend voor dit boek is conceptualisering van psychologische communicatieproblematiek door logische en mathematische theorieën als uitgangspunt en als vergelijking te hanteren. Zonder te kort te willen doen aan de verdienste van het boek en het belang ervan te streven naar exactheid en te ontsnappen aan vaagheid, meen ik toch dat de door deze auteurs gekozen benadering enigszins tekort doet aan de eigen aard van het object van onderzoek. Op deze kwestie kom ik nog terug i.v.m. de bespreking van paradoxen.

7. Deze op één na laatste zin van het opstel: *Zur Zerlegung der psychischen Persönlichkeit* wordt vaak geciteerd zonder de laatste: *Wo Es war, soll Ich werden*. Es ist Kulturarbeit etwa wie die Trockenlegung der Zuydersee. S. Freud, *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. 1932. Vers. W. (Fisher), Bd. XV, p. 86.

8. S. Freud, *Hemmung, Symptom und Angst*. Vers. W. (Fischer Verlag), Bd. XIV, p. 123.

9. A. Angyal, *Neurosis and Treatment. A holistic theory*. John Wiley & Sons, New York, 1965, p. 99 e.v.

10. Geciteerd door Th. W. Adorno in één van zijn *Minima Moralia*, getiteld *Goldprobe*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1951, p. 203.

11. K. J. Gergen, Personal consistency and the presentation of self. In: Ch. Gordon en K. J. Gergen (eds), *The self in social interaction*. John Wiley & Sons, New York, 1968, p. 299 e.v.

Hoofdstuk 2

1. Waarmee dus naar mijn mening ook de vraag of de studie van het gedrag van dieren verklaringen voor het gedrag van mensen kan leveren, niet in absolute zin met ja of nee dient te worden beantwoord.

2. J. P. Sartre, *Huis clos*, Gallimard, Parijs, 1944.

3. Wanneer de gestelde vraag ruim wordt opgevat, dan verwijst hij naar een zeer omvangrijke literatuur, zowel over het verschijnsel angst als over frustratie en stress. Ik heb mij afgevraagd, of en hoe ik aspecten van die literatuur zou moeten betrekken bij mijn betoog, maar tenslotte gekozen voor een benadering die rechtstreeks voert naar de gezichtspunten die in het vervolg van centrale betekenis zijn. Daarom volsta ik ermee twee werken te noemen, waarin theorievorming en onderzoek op het genoemde gebied op een samenvattende manier worden behandeld.

J. J. Janis, *Stress and frustration*. Harcourt, New York, 1969.

C. N. Cofer en M. H. Appley, *Motivation: theory and research*. John Wiley & Sons, New York, 1964.

Op p. 451 van hun boek noemen laatstgenoemde auteurs zeven kritische kenmerken van stress, die zijn afgeleid uit diverse definities, nl.:

1. stress is a state of the organism.
2. it involves an interaction between the individual and the environment.
3. it is more extreme than an ordinarily motivated state and may be the same as a state of severe frustration or conflict.
4. a threat must be present.
5. the threat must somehow be perceived.
6. the integrity of the organism is somehow involved.
7. a normal adjustive (coping) response cannot be found.

4. De term angstreductie, zekerheidsoperaties en ook het nog te introduceren begrip self-system verwijzen naar het werk van Harry Stack Sullivan. Zie b.v.: *The interpersonal theory of psychiatry*. Norton & Co., New York, 1953. De probleemstelling van mijn boek sluit in tweërlei opzicht zeer nauw aan bij het werk van Sullivan: in de centrale betekenis van het verschijnsel angst en in de situering van angst en de oplossingen die de persoon ervoor zoekt in het kader van interpersoonlijke verhoudingen. Zelfs kan men die probleemstelling beschouwen als het kiezen van een weg die door Sullivan is aangegeven. Nl. waar hij zegt, dat het belangrijker is in de psychologie de fundamentele kwetsbaarheden voor angst in tussenmenselijke verhoudingen te ontdekken, dan te proberen met allerlei symptomen die uit angst ontstaan te werken. (Zie: C. S. Hall, G. Lindzey, *Theories of personality*. John Wiley, New York, 1957, p. 142.)

Ik zie ervan af de aansluiting bij Sullivan in zeer gedetailleerde vorm uit te werken, maar verwijs de geïnteresseerde lezer naar de lectuur van deze auteur zelf.

5. Het belang van de paradox en het daarmee samenhangende verschijnsel van de dubbele binding in tussenmenselijke communicatie kreeg grote bekendheid door het boek van Watzlawick et al. (zie Opm. 5, hfd. 1). Ook mij inspireerde dit boek. De behandeling die volgt sluit er bij aan, maar probeert tevens een bepaalde inconsequentie in het betoog van Watzlawick te ontgaan. Genoemde auteurs gaan er nl. enerzijds van uit, dat menselijk gedrag alleen vanuit de context kan worden geïnterpreteerd, maar anderzijds proberen zij hun begrippen contextvrij te hou-

den: niveauperwarring is uit den boze, wil men tot zuivere begripsvorming komen. Wel noemen de auteurs ook een enkele theoretische notie die niet contextvrij is, zoals b.v. de systeem-subsysteemverhouding als uiterst plooibaar begrip (p. 107), maar wanneer het er om gaat de werkelijkheid te interpreteren, doen zij daarmee weinig en staat niet het verband tussen systeem en subsysteem centraal, maar hun hiërarchische ordening. Daardoor ontstaat er een zekere spanningsverhouding tussen werkelijkheidsopvatting en theorievorming. Men krijgt het gevoel dat vanuit de theorie bezien, de werkelijkheid logischer is dan zij werkelijk is. B.v. de paradox van de leugenaar wordt als een zinloze uitspraak beschouwd op grond van niveauperwarring, van zelf-referentie (op. cit. p. 172). De auteurs voegen toe: ergens schijnt een addertje onder het gras te schuilen. Zou dit addertje, waarop zij verder niet ingaan, niet daarmee kunnen samenhangen dat de uitspraak, los van iedere context, een werkelijkheidsvreemde constructie is?

Een meer genuanceerde behandeling van zelfreferentie in verband met het optreden van paradoxen is te vinden in:

K. Popper, Self-reference and meaning in ordinary language. In: *Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge*. Harper & Row, New York, 1963, p. 304 e.v.

6. Wat de naamgeving van de vier normen betreft, merk ik het volgende op. Deze namen verwijzen naar een activiteit die begint in het zelf en op de ander is gericht. Daarom heb ik de term isolerend verkozen boven geïsoleerd.

De term conformerend dient men in zijn letterlijke betekenis: *samen vormend*, op te vatten. Ik bedoel de term dus ruimer dan in de gangbare betekenis: zich schikken naar de heersende mening inzake godsdienst, politiek, etc. Van conformerende activiteit is steeds sprake, wanneer op de een of andere manier het gemeenschappelijke het individuele verdringt.

7. In deze zin en de volgende wordt iets geconcludeerd, dat weliswaar appelleert aan een gevoel van evidentie, maar naar aanleiding waarvan heel wat vragen kunnen worden gesteld. Wat gebeurt er precies wanneer personen deel hebben aan collectieve emotionaliteit? Hoe valt het bestaan van emoties, dat altijd een bestaan in individuen is, te rijmen met hun interpersoonlijke gerichtheid? Ik heb het verkozen deze problematiek, die veel omvattend en fundamenteel is, nochtans te beschouwen als een niet te behandelen uitweiding t.o.v. wat ik wel wil behandelen, nl. de verschillende *vormen*. Men zie het werk van W. R. Bion (Hfd. 1, opm. 2. Verder: *Attention and interpretation. A scientific approach to insight in psycho-analysis and groups*. Tavistock publications, Londen, 1970)

8. Freud vergeleek de complexiteit van psychisch functioneren met de fantasievoorstelling van zijn geliefde stad Rome als een stad waar alles wat er ooit gebouwd is, naast en door elkaar zou zijn blijven bestaan, dus zonder dat de ene architectuur de andere van zijn plaats dringt of onmogelijk maakt. (*Das Unbehagen in der Kultur*. Vers. W., Bd XIV, p. 426.). Daarbij doelde hij uiteraard op het bewaard blijven van het verleden; al is de tijd verder gegaan, de psychische gebeurtenissen zijn niet weggevaagd. Zoals ik het probleem heb willen stellen, komt er een soort psychische *ruimtelijke* ordening bij: de actualisering van een bepaalde relatie betekent niet, dat een andere relatie psychisch niet bestaat. Dat de ervaring van een relatie met de ander zelfs niet gebonden hoeft te zijn aan het feitelijk bestaan van de ander wordt overigens juist bij Freud duidelijk uit zijn

begrip Trauerarbeit. Deze houdt in het terugnemen van de in een bepaalde persoon geïnvesteerde libido, waardoor deze vrij komt voor een ander object. Het verlies van de geliefde ander door de dood leidt niet vanzelf tot dergelijk terugnemen: er is bewuste inspanning (arbeit) nodig. In het achterwege blijven van deze bewerking van het onderbewuste en de toenadering naar de realiteit steekt het verschil tussen Trauer en Melancholie. S. Freud, *Trauer und Melancholie*. Vers. W., Bd. X, p. 428 e.v.

Hoofdstuk 3

1. Zelf-ander koppeling, opgevat als een dynamisch proces dat constituerende betekenis heeft zowel voor de aard van de relatie als voor de zelfervaring, is geen nieuw gezichtspunt. Het is mij er om te doen, dit gezichtspunt op een bepaalde manier uit te werken, niet om het in volle omvang te behandelen. Ik volsta er daarom mee, één klassiek boek te noemen en te verwijzen naar een later auteur die de problematiek aan de orde stelt.

G. H. Mead, *Mind, self and society*. Chicago Univ. Press, Chicago, 1934.

R. D. Laing, *Het zelf en de anderen*. Ned. vert. Boom, Meppel, 1970. (Ook de andere werken van deze auteur zijn relevant voor de problematiek.)

2. De gedachte, dat juist op het terrein van huwelijks- en gezinsleven de spanning tussen verbinding en scheiding, tussen individuatie en fusie (Rank, 1936) een belangrijk thema is dat voert naar de essentie van de processen die zich voordoen, vindt men in verschillend werk terug. B.v.; R. D. Hess en G. Handel, *Family worlds: a psychosocial approach to family life*. Univ. of Chicago Press, Chicago, 1959.

H. L. Raush, W. A. Barry, R. K. Hertel, M. A. Swain, *Communication, conflict and marriage*. Jossey-Bass, San Francisco, 1974.

3. K. Menninger, M. Mayman, P. Pruyser, *Het leven in balans*. (Ned. vert.) Aula, Utrecht, Antwerpen, 1967, p. 135.

4. E. Berne, *Games people play*. Grove Press, New York, 1964, p. 178 e.v.

5. R. D. Laing, *The divided self*. Tavistock Publ., Londen, 1960, p. 40–51 en 54–56.

6. D. Riesman, On autonomy. In: Ch. Gordon en K. J. Gergen (eds), *The self in social interaction*. John Wiley, New York, 1968, p. 445 e.v.

7. In: B. Bettelheim, *The empty fortress. Infantile autism and the birth of the self*. The Free Press, New York, 1971, p. 13 e.v.

8. Het is van belang in verband met een juist begrip van wat volgt tweeërlei interpretatie van de begrippen verbinding en scheiding naast elkaar te stellen. In de ene is verbinding een primair gegeven, waarbinnen toenemende individuatie, differentiatie van delen, verzelfstandiging van subsystemen optreedt. In deze conceptie, waarvoor het zich ontwikkelende organisme model staat, is het adjectief toenemend vooral van toepassing op de autonome tendentie. Angyal spreekt dan ook in zijn beide boeken van de tendentie tot toenemende autonomie, maar niet van toenemende homonomie.

In de andere conceptie is men gericht op het proces van wisselwerking waarin verbindings- en scheidingsstreven in principe gelijkwaardig zijn. Door de nadruk te leggen op de afhankelijkheid van de pasgeboren baby en zijn toenemende autonomie wordt nl. gemakkelijk over het hoofd gezien, dat ook de relatering aan de omgeving nog geleerd moet worden, dat in feite niet alleen differentiatie en zelfbesturing toenemen, maar dat ook processen van aanpassing snel in complexiteit toenemen. Men zie: J. Bowlby, *Attachment*. The Hogarth Press, Londen, 1970.

Het is zeker niet zo, dat de beide concepties elkaar volstrekt uitsluiten: eerder moet worden verondersteld dat zij de zeer complexe aard van de – algemeen gesteld – systeem-subsysteemverhouding ietwat verschillend benaderen. Wanneer ik kies voor de tweede opvatting, dan staat die keuze dan ook in verband met het onderwerp. Dat onderwerp betreft de structurele kenmerken van het proces van wisselwerking tussen systeem en subsysteem en niet het streven naar functionele autonomie van subsystemen. Al zal het duidelijk zijn, dat ook die twee onderwerpen elkaar veeleer overlappen dan elkaar uitsluiten. Voor een nadere uitwerking op het gebied van sociale verschijnselen, interactieprocessen tussen groepen en binnen organisaties, zie:

A. W. Gouldner, *Reciprocity and autonomy in functional theory*. In: N. J. Demerath & R. A. Peterson, *System, change and conflict*. The free press, New York, 1967, p. 141–170.

9. Evenmin in de eerste plaats over sociale verschijnselen in hun algemeenheid, hoewel er een duidelijke aansluiting is bij het werk van Luhmann. Zo staat bij deze auteur het begrip reductie van complexiteit centraal en pleit hij voor een omkering van de verhouding tussen de begrippen structuur en functie, waarbij het primaat niet aan het structuurbegrip, maar aan het begrip functie toekomt. Daardoor wordt het mogelijk naar de zin van structuurvorming te vragen. Precies in die geest bedoel ik de hierna te presenteren structuren of patronen: zij zijn geen uitgangspunt maar structurele kenmerken als resultaat van een bepaalde zingeving. Zie:

N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung. Aufsätze zur Theorie Sozialer Systeme*. West Deutscher Verlag, Olpaden, 1971. p. 113 e.v.

10. R. W. Emerson, *Zeven essays*. Ned. vert. Wereldbibliotheek, Amsterdam, z.j., p. 7.

11. De term stabiliteit die hier gebruikt wordt als een synoniem van volledig functioneren zegt op zichzelf genomen niets over de aard van dit volledig functioneren. Zonder nadere precisering kan men met evenveel recht juist de andere oriëntaties stabiel noemen: aangetoond werd immers (p. 33 e.v.) dat zij, wanneer zij eenmaal zijn gevormd, zichzelf handhaven en weerstand tegen verandering bieden. In feite wordt hier met stabiliteit bedoeld een bepaalde verhouding tussen gelijkblijven en veranderen. Maar dan nog blijft de vraag naar de aard van die verhouding onbeantwoord. Ik zal op dit probleem terugkomen in hoofdstuk 5, in verband met dialogische communicatie en de mogelijke psychologische betekenis van het begrip homeostase.

Voorlopig en in verband met wat in dit hoofdstuk nog volgt, kan men onder stabiliteit verstaan evenwichtige, flexibele, aangepaste vormen van selectie. Daarmee is dan de andere betekenis, die hiervoor werd genoemd, geëlimineerd, terwijl verder het soort regulering dat wordt bedoeld, nog buiten beschouwing blijft.

12. Vooruitlopend op de materie van het volgende hoofdstuk merk ik op, dat Groen in zijn afscheidsrede over groepsagressie en oorlog als oorzakelijke psychosociale factoren naar voren bracht: 'autoritair leiderschap met daarmee verbonden conformerend gedrag van subleiders geleiden, in stand gehouden door angst naar boven en naar buiten.' Dat komt dus precies neer op een combinatie van de onderwerpende en de conformerende oriëntatie.

J. J. Groen, Groepsagressie en oorlog. Een psycho-biologische bijdrage. Gepubliceerd in *Intermediair*, 10e jaarg. (45), 8 nov. 1974, p. 1.

13. De lezer die is geïnteresseerd in het soort systeemtheorie, waarbij het nu volgende gedeelte aanknoopt zij verwezen naar:

W. Ross Ashby, *An introduction to cybernetics*. Methuen & Co Ltd., University paperbacks, 1964.

14. Deze acht fasen in de levensloop worden achtereenvolgens gekenmerkt door de vorming van:

basic trust	versus	mistrust
autonomy	vs	shame, doubt
initiative	vs	guilt
industry	vs	inferiority
identity	vs	role confusion
intimacy	vs	isolation
generativity	vs	stagnation
ego integrity	vs	despair

Naar duidelijk zal zijn, geeft de tweede term steeds de geblokkeerde vorm aan, die de overgang naar een volgende fase belemmert.

E. H. Erikson, *Childhood and society*. 2e herz. druk. Norton & Co, New York, 1963, p. 147 e.v.

15. De term restrictief model ontleen ik aan G. de Zeeuw, *Model-denken in de psychologie*. Ac. Proefschr. Amsterdam, 1974, p. 54-55.

Weliswaar denkt de auteur bij zijn beschouwingen vooral aan de betekenis van het model i.v.m. psychologisch onderzoek, maar waar het mij om te doen is, is het gezichtspunt dat de werkelijkheid kan worden behandeld als een substituut voor het model. Daarbij staat dan de beheersingsfunctie van het model centraal: het levert een greep op de werkelijkheid, het maakt deze interpreteerbaar en daardoor hanteerbaar. De vraag is dus niet, of het model een min of meer volledige afbeelding van de werkelijkheid is en wat men eventueel nog moet toevoegen om die volledigheid te benaderen, maar juist of het model een reductie van complexiteit is, die inzicht levert dat in staat stelt op een doelgerichte manier met de werkelijkheid om te gaan.

Hoofdstuk 4

1. Genesis 37, vs 5-10.

2. L. Wittgenstein, *Logische Untersuchungen*. Suhrkamp Taschenbuch, Frankfurt am Main, 1971, p. 56-57.

3. Zie b.v.: U. Bronfenbrenner, *Kind in gezin en groep in de verenigde Staten en de Sowjet-Unie*. Ned. vert. L. J. Veen, Wageningen, 1972.

4. E. S. Chesen, *President Nixon's psychiatric profile*. Peter Wyden, New York, 1973.

5. B. Bettelheim, *The children of the dream*. MacMillan, 1969.

6. Volgens de typologie van Sheldon lijkt er een verband te bestaan tussen de endomorfe (dik), de mesomorfe (gespierd) en de ectomorfe (mager) lichaamsbouw en respectievelijk de afhankelijkje, de onderwerpende en de isolerende oriëntatie.

Zie: L. J. Bischof, *Interpreting Personality theories*. Harper & Row, New York, 1964, p. 93 e.v.

(Deze auteur verwijst naar de oriëntaties van Karen Horney i.v.m. Sheldon.) Echter ook wanneer dergelijke disposities inderdaad bestaan, dan nog is de materie zowel naar de kant van de lichaamsbouw als naar die van oriëntaties veel te complex om tot een eenvoudig rechtlijnig verband te concluderen.

7. De hierna te bespreken literatuur is:

R. L. Ackoff en F. E. Emery, *On purposeful systems* Tavistock Publ., Londen, 1972, p. 117–132.

S. Adams en D. Fyffe, *The corporate promotables*. Gulf Publ. Co, Houston (Tex), 1969.

A. Angyal, *Neurosis and treatment: a holistic theory*. John Wiley & Sons, New York, 1965, p. 135–190.

W. R. Bion, *Experiences in groups*. Tavistock Publ., Londen, 1961.

C. W. Du Boeuff en P. C. Kuiper, *Psycho-therapie en zielzorg*. Bijleveld, Utrecht, 1950, p. 76–91.

E. Fromm, *Man for himself. An enquiry into the psychology of ethics*. Routledge & Kegan Paul Ltd., Londen, 1949, p. 54–117.

K. Horney, *Our inner conflicts*. Routledge & Kegan Paul Ltd., Londen, 1946.

K. Horney, *Neurosis and human growth*. Routledge & Kegan Paul Ltd., Londen, 1951, p. 155–309.

F. Künkel, *Groepskarakterkunde*. Ned. vert. Bredées Uitg. mij., Rotterdam, z.j., p. 165–197.

C. J. Lammers, Hoe reageren universitaire autoriteiten op het studentenprotest? *Intermediair*, 7e jaarg. 9 p. 1, 10 p. 9, 11 p. 17, (1971).

A. Zalesnik en D. Moment, *The dynamics of interpersonal behavior*. John Wiley & Sons, New York, 1964, p. 271–275.

8. O. G. Brim en S. Wheeler, *Socialization after childhood*. John Wiley & Sons, New York, 1966, p. 7–17.

9. J. Koekebakker, *Kinderen onder toezicht*. Muusses, Purmerend, 3e dr. 1950, p. 47–68. Andere aanknopingspunten in: G. Handel (ed), *The psychosocial interior of the family*. Aldine, Chicago, 1967.

10. Takeo Doi, Amae: a key concept for understanding Japanese personality structure. In: Smith en Beardsly, *Japanese culture: development and characteristics*. Chicago, 1962, p. 132–139.

J. A. Stam, Industrial relations in Japan: their origins and changes during the process of industrialization. Ongepubliceerde lezing.

Hoofdstuk 5

1. B.v.: J. Reidy, *The sensitivity phenomenon*. Abbey Press, St Meinrad (Ind.), 1972. Speciaal nummer *Maandblad geestelijke volksgezondheid* Trainingen onder de loupe (maart 1975).

2. De theorie over dissonantie-reductie (Festinger) en de evenzeer bekende 'balance'-hypothese van Heider kunnen beschouwd worden als wetmatigheden die 'in het spel' zijn.

Zie: F. Heider, *The psychology of interpersonal relations*. John Wiley & Sons, New York, 1958.

3. Wel de termen maar niet de begrippen monologische en dialogische communicatie ontleen ik aan:

F. W. Matson en A. Montagu (eds), *The human dialogue. Perspectives on communication*. The free Press, New York, 1967..

Voor deze auteurs is monologisch de beschouwing van communicatie op het niveau van het uitzenden en ontvangen van symbolen; dialogisch is het niveau van menselijke zelfontdekking en gemeenschapsvorming in communicatie. Strikt genomen verwijst dus mijn gebruik van de term monologisch ook naar dialogische communicatie in laatstgenoemd opzicht. Voor mij berust het onderscheid echter op de manier waarop deze zelfontdekking en gemeenschapsvorming tot stand komen (en niet c.q. wel gelukken volgens een bepaalde maatstaf).

4. P. Watzlawick, *op. cit.* (hfd. 1, opm. 5) p. 47 e.v.

5. Ik laat het achterwege nader in te gaan op allerlei mogelijkheden om sociale processen met behulp van het begrip homeostase te interpreteren. Veelal betreffen die pogingen nl. een verruiming van het begrip, terwijl, zoals uit het vervolg van het betoog blijkt, het mij er juist om te doen is, zo nauwkeurig mogelijk aan te sluiten bij de oorspronkelijke betekenis.

6. Het standpunt dat men slechts over homeostase van gespecificeerde eigenschappen van gespecificeerde systemen dient te spreken wordt verdedigd door Nagel.

E. Nagel, A formalization of functionalism. In: F. E. Emery (ed.), *Systems thinking*. Penguin books, 1969, p. 297 e.v.

7. C. N. Cofer en M. H. Appley, *op. cit.* (hfd. 2 opm. 3), p. 822-838.

In de gedachtingang past ook het begrip *schismogenese* (Bateson). B.v. in de interactie tussen een dominerende en een afhankelijke houding versterken beide elkaar, waardoor het verschil steeds groter wordt.

8. Bij de beschrijvingen die hier volgen, heb ik gebruik gemaakt van bandopnamen. D.w.z.: de beelden zijn geen letterlijke en volledige weergave van alles wat tijdens bepaalde zittingen werd gezegd, maar wel heb ik ernaar gestreefd iedere strijdigheid met bedoelde empirische gegevens te vermijden. Natuurlijk zijn zij tevens een selectie en een interpretatie van die gegevens, die niet in enigerlei

absolute betekenis van het woord objectief is. Trouwens: wat zou men daar onder moeten verstaan? Ik vertrouw erop, en dat geldt ook voor de eerder gegeven korte situatieschetsen, dat de betrokken personen de manier waarop ik binnen de context van dit boek gebruik maak van bepaald materiaal, kunnen billijken. Naar mijn mening behoeven wetenschappelijke communicatie en beroepsuitoefening in een sfeer van vertrouwelijkheid elkaar niet uit te sluiten, maar is het een met het ander gediend. De gedachte dat daarmee mensen tot proefkonijnen worden gedegradeerd onderschrijf ik niet: het is juist de scheiding tussen wetenschapsbeoefening en praktijkuitoefening, die die consequentie heeft! En dan niet alleen naar de kant van de wetenschap, maar evenzeer naar die van de praktijk.

9. A. Rapoport, *Strategy and conscience*. In: F. W. Matson en A. Montagu (eds), *op. cit.* (opm. 3), p. 79-97.

10. Zie over 'honesty versus truth' b.v.:

C. E. Moustakas, *Loneliness and love*. Prentice Hall inc., 1972, p. 103-115.

11. N. Elias, *Wat is sociologie?* Ned. vert., Spectrum, Utr.-Antwerpen, 1972.

12. J. Foudraine, *Wie is van hout*. Ambo, Bilthoven, 1971.

Hoofdstuk 6

1. Met die uitspraak is het standpunt van Jung ietwat ongenueanceerd weergegeven.

Zie: *Der Gegensatz Freud und Jung*. In: C. G. Jung, *Seelenprobleme der Gegenwart*. Rascher & Cie., Zürich, 1931, p. 74 e.v.

2. P. Roazen, *Brother animal. The story of Freud and Tausk*. Penguin books, 1973, p. 80, 81.

3. E. Verbeek, *De man met de glazen hoed. Over de dromen van Sigmund Freud*. Callenbach, Nijkerk, 1973.

4. E. Verbeek, *op. cit.*, p. 294.

5. E. Verbeek, *op. cit.*, p. 297.

6. J. P. Sartre, *Les mots*. Gallimard, Paris, 1964.

7. J. P. Sartre, *op. cit.*, p. 11.

8. J. P. Sartre, *op. cit.*, p. 210.

9. In het hiervoor genoemde boek vertelt Sartre (p. 193) waarom hij tijdens een door prof. Van Lennep in 1948 in Utrecht afgenomen projectietest een motorboot die over het water scheerde koos als het plaatje, dat hem het sterkst een gevoel van snelheid gaf (meer dan een galopperend paard, etc.). Als tienjarige had hij de eigenaardige indruk gehad, 'dat zijn voorstevens het tegenwoordige doorkliefde en hem ervan losmaakte'. Sindsdien heeft hij gesneld en hangt voor hem snelheid samen met het vermogen zich los te maken.

10. J. P. Sartre, *op. cit.*, p. 212.
11. C. E. Moustakas, *Creativiteit en conformisme*. Ned. vert. Lemniscaat, Rotterdam, 1971, p. 26–27.
12. C. Rogers, *Client-centered therapy*. Houghton Mifflin Co., Boston, 1951.
C. Rogers, *On becoming a person*. Houghton Mifflin Co., Boston, 1961.
Men vergelijk deze werken met: *On encounter groups* uit 1970.
13. C. E. Moustakas, *Loneliness and love*. Prentice Hall inc., 1972, p. 39–57
(hfd: *loneliness and solitude*).
14. J. H. van den Berg en J. Linschoten (red.), *Persoon en wereld*. Bijleveld, Utrecht, 1953, p. 4.
15. J. H. van den Berg, Het gesprek. In *op. cit.*, opm. 14, p. 145.
16. J. H. van den Berg, *Metabletica of leer der veranderingen*. Callenbach, Nijkerk, 1957, p. 237 e.v.
17. A. H. Maslow, *Psychologie van het menselijk zijn*. Ned. vert. Lemniscaat, Rotterdam, 1971.
18. A. H. Maslow, *op. cit.* p. 26.

Epiloog

1. H. C. J. Duyker, *Parabel en formule*. Oratie, Amsterdam, 1949.
2. C. R. Rogers, *On becoming a person*. p. 199 e.v.

Pieter C. van de Griend werd in 1922 geboren in Heerlen, waar hij middelbaar onderwijs (hbs-B) volgde.

Het verloop van zijn in 1940 begonnen scheikundestudie in Delft bleef niet onberoerd door de Tweede Wereldoorlog, die zulke uiteenlopende effecten had als een verblijf als marinier in de Verenigde Staten (in 1945) en een verschuiving van zijn belangstelling in gedragswetenschappelijke richting.

Hij was sinds 1946 een aantal jaren leraar in scheikunde en natuurkunde en studeerde psychologie en pedagogiek in Amsterdam, welke studie werd afgesloten met een promotie (*Leiderschapsvormen in de schoolklas*, 1963). Daarna volgden werkkringen op het gebied van leraarsop-
leiding en onderwijsexperimenten. De meeste van zijn publikaties, zoals *Mogelijkheden en grenzen van het brugjaar* (1967) gaan over onderwerpen op dit gebied. Tevens vertonen zij een zekere eenzijdigheid in die zin, dat het uitgangspunt voor de behandeling van onderwijsproblemen steeds wordt gezocht in de aard van de tussenmenselijke verhoudingen.

Een later optredende nieuwe accentverschuiving in zijn activiteiten kan worden gezien als de consequentie van die eenzijdigheid. In de poging nl. de problematiek van de tussenmenselijke relatie zo fundamenteel mogelijk te stellen verkrijgt die problematiek tevens een praktijkrelevantie die breder is dan uitsluitend het terrein van het onderwijs. De huidige werkring van de auteur omvat dan ook een adviespraktijk die niet beperkt is tot dit terrein. Daarnaast is hij buitengewoon hoogleraar aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam (leeropdracht o.a. gesprekspsychologie) en docent aan de Stichting Nutsseminarium aan de Universiteit van Amsterdam.

Dit boek kan worden gezien als een resultaat van de hiervoor genoemde ontwikkeling. De schrijver is meer getroffen door het naar verhouding theorie-arme karakter van de wetenschappen van de mens, dan door het verschil tussen psychologie, pedagogie en andragologie (zijn oratie heette dan ook *De ongedisciplineerde pedagoog*).

Daarnaast zal de lezer in nog twee andere opzichten minder de verschillen geaccentueerd vinden, dan de poging die verschillen te overbruggen. Het is nl. de mening van de schrijver, dat men niet al te gemakkelijk dient te berusten in het verschil tussen exact denken en de complexe menselijke werkelijkheid en evenmin in dat tussen theoretisch inzicht en praktische bruikbaarheid.

